

ПЕДАГОГИКА

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Н. ФАЙБУЛЛАЕВ, Р. ЁДГОРОВ, Р. МАМАТҚУЛОВА,
Қ. ТОШМУРОДОВА

ПЕДАГОГИКА

Маърузалар матни

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмарини қайта
кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган*

Тошкент — 2000 йил

177

Тақризчи: М. Қуронов

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
Axborot-resurs markazi

1467

КИРИШ

Ўзбекистон Республикамиздаги мустақил ҳуқуқий, демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қуриш йўлидаги улкан ишлар инсон моҳиятини янгидан кашф қилишга, уни ўзлигини англашда имкониятларни рўёбга чиқаришга ва маънавий интеллектуал, ақлий-амалий ривожланиши учун янги шарт-шароитлар яратиб беради.

Бу ўз навбатида инсоният яратган маънавий-илмий бойликларга, инсоннинг ўзига янгича муносабат, ёндашувни юзага келтирди. Президентимиз И. А. Каримов айтганларидек: “Фуқаролар энди ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ишгирок-чиси, бажарувчиси эмас, балки бунёдкори ва ташкилотчиси-дир”. Бундай янгича ёндашишлар педагогика фанининг объекти ва предметини кенгайтди. Энди педагогика фани фақат таълим-тарбия жараёнини назарий, методик-амалий таъминловчи фан эмас, комил инсон шаклланишини, ривожланишини таъминловчи кенг соҳаларни ўз ичига олади. Шунинг учун кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги миллий таълим моделида шахсга кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти сифатида қаралади. Маълумки, педагогика фани тарбия ва таълимнинг инсон ривожи, шахс камоли ва мутахассис шаклланишида таълим тизими ўз ичига олмайдиган этник, антропологик, генетик, тарихийлик, мустақиллик, табиий-экологик, интуитив, руҳий-ҳиссий билиш, ривожланиш, комиллик омилларига ҳам суянади. Бундан ташқари педагогика фани олдига янгича фикрлаш, янгича тафаккур, миллий мафқуранинг кенг қамровли сифатларини шакллантириш вазифалари қўйилди.

Энди педагогика таълим-тарбияда, ҳаёт жараёнининг ҳамма соҳаларини, жабҳаларини қамраб олмаса, у ўзининг комил инсон тарбиясидаги жуда катта асосий имкониятларга эга бўлган асосий ижтимоий фан мавқеини эгаллай олмаган бўлади. Шунинг учун ҳам янги таълим концепциясида ва мутахассислар

тайёрлаш миллий дастурида таълим ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналиши қилиб белгиланди.

Педагогика фанининг методологиясида, мазмунида, тарбия назариясида, таълим назариясида, таълимнинг ташкилий шаклларида комиллик даражаси сифатларини аниқлашда катта ислоҳий ўзгаришлар бўлди. Бу ўзгаришлар янги педагогик технологияларда ўз асосини топиши лозим.

Президентимиз И. А. Каримов ўзларининг “Миллий мафкурамиз халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин” номли “Тафаккур” журналининг (2-сон, 1998 й) бош муҳаррири билан бўлган мулоқотида, 2000 йил июнь ойида “Фидокор” газетасининг мухбири билан “Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман” номли мулоқотларида инсонни маънавий-амалий шаклланишида ҳаётий жараённинг ҳамма жабҳалари моҳиятли эканлигини асослаб берди.

Педагогика ҳақли равишда табиатнинг олий маҳсули- инсоннинг маънавий-амалий шаклланиши, унинг шахс сифатида ривожланиши, комил инсон шаклланиш қонуниятларини, мутахассислик асосларини ўргатувчи устувор фанлардан бирига айланди.

Инсоният ўзлигини англашга янгича ёндашиш фақат унинг ўзига, жамиятга, табиатга муносабатларида эмас, балки унинг фаолиятида илмий-амалий, ислоҳий ўзгаришлар содир бўлиб, у янгича фикрлаш асосларини эгаллашга қадам қўйди.

Шу тариқа инсоният тараққиётида янги сифат ўзгаришлари юз бераётганининг шоҳиди бўлмоқдамиз. Педагогиканинг методологик асосланишидаги ўзгаришларни талабалар яхши эгаллаб, янгича фикрлаш асосларини яхши эгаллашлари, бой тарихий-тарбиявий меросни ватанимиз ва хориж педагогларининг илғор тажрибаларини ўрганиб, замонавий маънавий-инсоний ва ижодий-маҳсулий сифатларни ўзларида шакллантиришлари лозим.

Бизнингча, олий ўқув юрлари учун педагогика курсини ўқитишни қўйидаги талаблар асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

1. Фан асосларини онгли эгаллашни ва талабаларнинг интеллектуал-маънавий ривожланишлари билан қўшиб олиб боришнинг педагогик асосларини очиб бериш.

2. Талабаларни инсоният эришган бой қадриятларга, миллий ғоя ва миллий мафкурага суянган ҳолда педагогика фанининг ўзига хос илмий-амалий асослари билан қуроллантириш.

3. Бола, ўқувчи, талаба тушунчаларини абстракт ҳолда эмас, балки асосий маънавий-сифатларини таърифлаган ҳолда, бу сифатларни ёшга, философфик, физиологик, психологик ва генетик асосларга боғлиқ ҳолда шакллантиришнинг педагогик асосларини ишлаб чиқиш. Бу ишни ҳар бир фан ва фанлар гуруҳларининг тарбияловчи, ривожлантирувчи томонларини очиб орқали амалга ошириш. Буида халқ педагогикаси ва этнопедагогикадан кенг фойдаланиш.

4. Кадрлар тайёрлаш миллий моделини ҳаётга жорий қилиш учун талабаларни фан ва ўқув фанлари қурилишининг умумпедагогик амалий асослари билан қуроллантириш. Талабаларда таълим, фан, ишлаб чиқаришни самарали интеграциялаш механизмлари, мазмуни ва усулларини шакллантириш мақсадида ўқитишни илмий тадқиқот билан қўшиб олиб бориш, фанлар бўйича ҳар бир тушунчани ўзлаштиришда амалий, амалий-назарий машғулотлар узвийлигининг педагогик негизларини шакллантириш лозим.

5. Олий ўқув юртларида ҳар бир ўқув фанининг алоҳида соҳа сифатида ривожлантиришни педагогик таъминлаш учун талабаларни ижодий фикрлаш методлари, мутахассислик педагогикаси асослари билан қуроллантириш.

Олий ўқув юртини тугатувчи мутахассис келажакда фақат мактаб, олий мактаб ўқитувчиси ёки илмий ходимгина бўлиб қолмасдан, маънавий-интеллектуал етук шахс бўлиб етишини таъминлаш учун педагогика фани талаба кўз ўнгида мустақил фан сифатида шаклланадиган қилиб тузилган.

ПЕДАГОГИКАНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1-МАВЗУ

Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари

1. *Жамият ва олам ривожда педагогиканинг моҳияти.*
2. *Жамият ва оламнинг гармоник мувозанатида инсон омили.*
3. *Педагогиканинг объекти ва предметининг такомиллашганлиги.*
4. *Педагогиканинг мақсад, вазифалари ва асосий тушунчалари (категориялари).*
5. *Миллий ғоя ва миллий мафқурани шакллантиришда педагогиканинг тутган урни.*

XXI аср бўсағасида ижтимоий иқтисодий муносабатлар ривожда инсон ақл-заковати ва маънавияти асосий мувофиқлаштирувчи, ривожлантирувчи омил ва восита эканлиги тобора намоён бўлмоқда. Шунинг учун инсонпарварлик бозор иқтисодиёти асосидаги ҳуқуқий, демократик давлат эркин фуқаролик жамияти қурилишининг бош тамойили сифатида қабул қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунида (1997 й.) таълим давлатимиз ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор деб эълон қилиниши Педагогика фани зиммасига жуда катта масъулиятли улуғвор вазифаларни юклади. Жуда бой илмий, маънавий, маданий, диний меросимизни қайта тикланиши уларни замон руҳи талаби билан уйғунлаштириб фақат шахсий, миллий манфаат касб этилиб қолмасдан умумжаҳон маънавий, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга улкан ҳисса бўлиб қўшилмоқда. Чунки жаҳонда ҳали хорижий давлатчилик бозор иқтисодиётига ўтиш тажрибаларида маънавият ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан уйғун ҳолда ривожлантирилмаётти. Президентимиз маънавиятнинг ақл, ахлоқ, онгли амалий фаолиятда шаклланиб ривожланиши ҳақида гапириб: **“Маънавият - тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак”**, деган эдилар. Маънавият инсонда шаклланиши лозим бўлган ақлий, ахлоқий, интеллектуал, амалий, жисмоний сифатлар мажмуаси бўлиши билан бир қаторда оламнинг руҳий энергетик, ботиний қуввати билан ҳам уйғундир. Буни Президентимиз ўзларининг

“Ўзбекистон - XXI асрга интилмоқда” номли маърузаларида куйидагича жуда яққол асослаб бердилар:”*Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан*”. Худди ана шу янги, кенг қамровли, чуқур илмий ғоя, янгича фикр, таълим-тарбияни янгича методологик асосини бошлаб берувчи йўналишдир.

Ҳар бир мустақил фан ўзининг предмети (мавзуси) ва методологик асосларига эгадир. Жумладан, Педагогика ҳам фан сифатида шаклланиб, ўзининг предметиغا эга бўлди. Бошқа фанлар каби Педагогика ҳам фан сифатида пайдо бўлар экан, у аввало жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида пайдо бўлди.

Шу сабабли тарбия жараёнини ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми, деб қараш лозим, чунки тарбиявий ишларни олиб бормасдан туриб жамиятти, унинг ривожланишини тасаввур қилиш қийин.

Мутафаккир А.Авлоний таъкидлаганидек, “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот: ё пажот, ё ҳалокат: ё саодат, ё фалокат масаласидир”. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, ҳамма даврларда педагогик фаолият ҳам мавжуд бўлган.

Инсонни дунёга келиши, фақат туғилишидан иборат табиий-биологик ҳодиса эмас, балки туғилгандан кейин ўз замонасининг тараққиёти даражасига кўтарилиши, мавжуд ижтимоий-тарихий тажрибани эгаллаши, жамиятда ўз ўрнини белгилаб олиши, тарихий жараённинг фаол иштирокчисига айланиши, яъни тарбия олиши керак. Бу жараёнда катта авлод ўзининг яшаш, кураш ва меҳнат тажрибасини, билим ва малакаларини кичик авлодларга бера бошлайди, яъни янги туғилган одам боласининг ривожланиши, шаклланиши ва вояга етиши жараёнига раҳбарлик қилинган, бошқарилган. Бу тарбия деб аталмиш ижтимоий ҳодиса орқали амалга оширилган. Жамият ривожлангани сари етук, баркамол шахсларни етиштириш эҳтиёжи ҳам орғиб борган ҳамда ўзгариб, янгилашиб, жамиятга хизмат қилган. Инсоният жамиятнинг турли босқичларида таълим-тарбия муассасаларини яратип, ёш авлодларни ўқитиш ва тарбиялан соҳасидаги тажрибаларни назарий жиҳатдан англаш, умумлаштириш ва ҳаётга талбиқ қилиш жараёнида Педагогика фани пайдо бўла бошлади. Педагогика таълим-тарбиянинг мақсади ва вазифа-

лари, давлат таълим стандартлари, таълим ва тарбиянинг усуллари, ташкил этиш шакллари, умуман унинг қонуниятлари ҳақида билим, маълумот берадиган фанга айланди.

Педагогика атамаси ҳам қадимий бўлиб, “**бола етакловчи**” деган маънони билдирувчи грекча “**пайдогос**” сўзидан келиб чиққан. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, қадимги Юнонистонда ўз хўжайинининг болаларини сайр қилдирган, эҳтиёт қилган тарбиячини, яъни кулларни “**педагог**” (бола етакловчи) деб аташган. Кейинчалик эса, махсус ўқитилган ва педагогликни ўзига касб қилиб олган кишиларни **педагог** деб атай бошлашган.

Инсон яратилиши, пайдо бўлиши заҳотиёқ илм ва тарбиявий сифатлар унинг яшаши, ҳаёт кечириши учун энг зарурий шарт ва воситалар эканлигини англаб боради. Шунинг учун инсоният жамиятнинг илк кўринишлариданоқ тарбия билан шуғулланувчи мутахассисларга эҳтиёж туғилди, десак биз тарбияни фақат бир томонини, яъни бошқаларни яна ҳам хусусийлаштириб, агар ёшларни тарбиялаш, десак тарбия тушунчасига жуда ҳам тор қаралган бўлади. Чунки тарбия энг аввало ҳар бир инсонни ўзига қаратилгандир. Ҳар бир киши доимо ҳам ақлий, тарбиявий, жисмонан такомиллашиб, шаклланиб боради. Айрим кишилар бу фикрга қўшилмасликлари мумкин. Чунки бунда жамиятдаги ўрта, катта авлоднинг тарбиясида камчиликлар, етишмовчиликлар бор экан-да, деган хулоса чиқармаслиги керак.

Чунки оламнинг моддий-маънавий тузилиши, қурилиши, унинг ривожини, инсоннинг моддий - маънавий яшаш шароити, имкониятлари, унинг ақлий, ахлоқий, жисмоний ҳолати билан узвий боғлиқ. Шунинг учун табиатнинг инсон яшаши, мавжудлиги, бахтиёрлигини таъминлаш имкониятлари, унинг ақлий-ахлоқий, жисмоний ривожини, ўсишига тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Табиатдаги, жамиятдаги муаммолар инсониятни маънавий-ақлий ривожланишига йўналтириб унга ўзининг янги-янги хазиналарини очиб бераверади.

Тарбияни энг аввало инсоннинг ўзига қаратилганлиги Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган бутун дунё ҳамжамияти тан олган, қадамба-қадам амалга оширилаётган “**ўзбек модели**” да жуда тўғри белгиланди. Дунёда биринчи бор инсонни диққат-эътибори уни ўзлигини англашга қаратилди. Ўзлигини

англаш биринчилан, унинг озод, эркин, нодир, улуғ сиймо-
лигини англаш ва ўзила унга амал қилиш сифатларини шакл-
лаштириб бориш бўлса, иккинчилан унинг ўзига хос миллий-
инсоний сифатларини очиб берувчи этник, маънавий-инсоний
асосларини англаш ва уларга амал қилишдан иборатдир.
Юқорида санаб ўтилган икки сифат комил инсон сифатнинг
асосини ташкил этади. Чунки комил инсон сифатларини тар-
бия соҳасидаги илмларни хулосалаб, мужассамлаштирилса,
улар асосан учта:

1. Эзгу ният, фикр:

2. Эзгу сўз, хушмуомала:

3. Эзгу иш, эзгу фаолиятдан иборатдир.

Шу юқоридаги уч сифат ўқитишнинг, таълим-тарбиянинг
бош мақсадидан иборатдир. Бу бош мақсад инсонларда, ёшлар-
да, мутахассисларда комиллик сифатларини такомиллаштириш,
ёшларни замонавий, ахлоқий-амалий ўқув, малака,
кўникмалар билан қуроллантира бориш, мутахассисларда ҳар
бир соҳага мос илм, билим, кўникмалар ҳосил қилишдан ибор-
ат бўлган педагогика фанининг замонавий фан асосларини
кенгайганлигини кўрсатади. ✓

Педагогика фанининг предмети, ўқитишнинг таълим-
тарбиянинг замонавий қонуниятлари, мазмуни, усуллари, во-
ситалари билан кишиларни, ёшларни, мутахассисларни
қуроллантирувчи фан бўлганлиги учун унинг методологик асос-
лари мақсал ва вазифалари дунёнинг молдий-маънавий риво-
жида шахс камолоти ўйғунлиги қонуниятлари ва давлатнинг
замонавий сиёсатидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги қонунида —
таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиётида
соҳасини устувор деб эълон қилинади.

Таълимнинг, ўқитишнинг вазифаси фуқаролар, ёшларнинг
энг асосий Конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлган ҳар бир
кишининг аклий-амалий имкониятларини рўёбга чиқариш,
ижодий қобилиятларини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан
ривожини таъминлаш, ўзи хоҳлаган қасбини танлаш, уни му-
қаммал эгаллаб, шун соҳала бахтиёр фаолият кўрсатиш учун
молдий-маънавий, тарбиявий-дидактик шарт-шароит яратиш-
дан иборатдир. Бу умумий вазифадан таълимнинг ҳар бир
бўғини, турди ва босқичларининг ўзига хос вазифалари келиб
чиқади.

Инсоншунослик фанлари тизимида педагогиканинг тутган ўрни шу билан белгиланадики, у шахсни ривожлантириш, шакллантириш, тарбиялаш, маълумотли қилиш ва ўқитиши (таълим бериши) қонуниятлари борасида тадқиқот ишларини олиб боради. Шу сабабли, ривожлантириш, шакллантириш, таълим ва тарбия, маълумот педагогиканинг асосий категориялари ёки тушунчалари деб аталади.

Шахс турли омиллар таъсирида шаклланади. Тарбия эса шахсни шакллантирувчи, ривожлантирувчи омиллардан биридир. Катта ёшлилар турли воситалар ва усуллар орқали маълум мақсадни кўзлаган ҳолда ўз тарбияланувчиларида маълум хислатларни ҳосил қилиш ва ривожлантиришни хоҳлайдилар. Шундай қилиб, тарбия шахсни муайян йўналишда шакллантириш, камол топтириш мақсадида турли одамларнинг бири-бирига таъсир кўрсатадиган ижтимоий муносабатдир.

Бу жараёнда шахснинг ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлар, омиллар ҳамда тарбияланувчиларнинг ёши, шахсий хусусиятлари эътиборга олинади. Тарбия жараёнида микромуҳитнинг ижобий таъсирдан тўла фойдаланилади ва салбий таъсирини заифлаштиришга ҳаракат қилинади. Тарбия бир жойда тарбияланувчиларга таъсир кўрсатадиган барча бўғинлар бирлашиб, аҳиллик билан ишлашга эришилади ва ҳар бир шахс ўз-ўзини тарбиялаш қобилиятига эртарақ эга бўлади. Тарбия аксарият ҳолатларда кенг маънода ишлатилиб таълим, маълумот ривожланиш жараёнларига кирадиган ишларнинг мазмунини ҳам англатади. Уларнинг натижаларини ўзида акс эттиради.

Асосий педагогик тушунчалардан яна бири таълим, яъни ўқитиш, билим бериш тушунчасидир. Таълим деганда, биз ва инсониятни илмий билимлар ҳаёт учун зарур бўлган кўникма ва малакалар билан қуроллантириш қобилиятларини ўстириш, тафаккурларини шакллантириш жараёнини тушунамиз. Таълим ўз даражаси ва вазифасига қараб мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ва олий таълими, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълимдан иборат бўлиб, улар узлуксиз таълим тизимини ташкил қилади. Келажакдаги ихтисослигидан қатъий назар, ҳар бир киши учун билим кўникма ва малакаларни умумий ўрта таълим мактабларда берилади. Касб эгаллаш учун зарур билим кўникма ва малакаларни олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар

таълимига қарашли ўқув юртларида оладилар. Таълим махсус таъбирларлик кўрган, педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар раҳбарлигида амалга ошириладиган билим бериш жараёнидир.

Таълим педагогларнинг (билим бериш) фаолиятидан ва ўқувчи-талабаларнинг (билим олиш, ўқиш) фаолиятларидан иборат кўшалок жараёнидир.

Биргаликдаги фаолият орқали ёшлар илмий билимлар билан қуролланади. Бунинг натижасида уларни ижодий қобилиятлари ҳар томонлама шаклланади. Маълумот таълим-тарбия жараёнининг натижаси орқали тушланган билим, қўникма ва малакалар йиғиндиси ва шаклланган маънавий фазилатлар мажмуидир.

Маълумот олишнинг тўғри ва ишончли йўли давлат таълим стандартлари бўйича билим берадиган, аниқ мақсадли режалар, дастурлар асосида ўқув юртларида ташкил қилинадиган таълим-тарбия жараёнидир.

Таълим, тарбия, маълумот, ривожланиш, шаклланиш уйғунланган ягона жараёндир. Унда ўқитувчи-тарбиячи раҳбарлик қилади. Педагогика узоқ тарихий жараёнда шаклланиб экан, ҳозирга келиб илмий билимларни мустақил бир тармоғи сифатида, фан сифатида шаклланди. Ўзининг илмий-назарий, услубий, амалий асосларини яратди. Натижада педагогика фанлари тизими, яъни унинг тармоқлари вужудга келди. Иккинчи вақтгача фалсафанинг бир тармоғи ҳисобланган педагогиканинг мустақил янги йўналишлари яратилди. Жумладан, Педагогика тарихи мустақил тармоқ сифатида, Педагогика фанларининг тарихан ривожланиши ўзида акс эттирилади. Бунда ўтмишдаги илғор педагогик ғояларни пайдо бўлиши, ривожланиши, уларнинг бугунги кундаги аҳамияти, меросдан фойдаланишнинг зарурияти ҳақида фикр юритилади.

Педагогика фанлари тизимида тарбияланувчиларнинг ёшларига қаратишдан тармоқ педагогикалар мавжуд. Жумладан: мактабгача таълим педагогикаси, умумий таълим педагогикаси, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими педагогикаси, олий таълим педагогикаси, ишчи-чиқариш педагогикаси, педагогик менежмент, даволаш педагогикаси, геронтопедагогика, ҳарбий педагогика, янги педагогик технологиялар қабилардир. Бу тармоқ педагогикалар мактабгача таълим муассасаларида умумий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими, олий ўқув юртларида олиб бориладиган таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини ўрганади.

Булардан ташқари **дифектология** деб аталувчи махсус педагогика ҳам шаклланди ва махсус ўқув масканларида ўқитувчи, тарбиячилар тайёрлашда **сурдопедагогика** (соқов болаларни ўқитиш ва тарбиялашда), **тифлопедагогика** (кўзи ожиз болаларни ўқитиш), **олигофренипедагогика** (ақлий ривожланишдан орқада қолган болаларни тарбиялаш ва ўқитиш) **логопедия** (нутқи яхши ривожланмаган болаларни ўқитиш) масалалари билан шуғулланади. Педагогика фанлари тизимининг муҳим тармоғи сифатида аниқ фанларни ўқитиш ва ўрганишнинг қонуниятлари ўрганувчи услубиёт фанининг ҳам хизматлари беқиёс каттадир. Ҳар бир фанни ўқитишнинг ўзига хос йўл-усуллари мавжуддир. Баъзан бу фанни хусусий методика, яъни услуб деб аташлари ҳам бежиз эмас. Ҳозирги кунда ўқув юртларида тарих ўқитиш, математика ўқитиш, тил ўқитиш услубиёти фани ўқитилмоқда.

Кейинги йилларда, оила педагогикаси, касб-хунар таълим педагогикаси, ҳарбий педагогика, спорт педагогикаси кабилар шаклланмоқда. Педагогика мустақил фан сифатида шаклланади ва шаклланмоқда. Аммо шахс камолоти билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишда бошқа фанлар билан ҳамкорлик қилади. Педагогика умумий психология, ёшлар психологияси билан узвий боғланган. Психология шахснинг турли ёшдаги психик ривожланиш қонуниятларини, таълим-тарбия таъсирида инсон психикасининг ўзгариш механизмини тушунтиради. Шундай экан, таълим-тарбия жараёнида педагог тарбияланувчиларнинг психик ривожланишини, шахсий сифатларини ўрганиш лозим. Шундагина самарали таъсир кўрсата олади.

Педагогика инсон дунёқарашининг шаклланиши, жамият ва шахснинг ўзаро муносабати ҳамда билиш фаолияти муаммоларини ўрганувчи фалсафа билан ҳамкорлик қилади. Айниқса, ахлоқий тарбия билан этиканинг эстетик тарбия билан эстетиканинг ўзаро алоқалари ҳаммамизга маълумдир.

Кейинги йилларда педагогика социология, сиёсатшунослик фанлари билан алоқалари ривожланмоқда. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, ижтимоий муҳитнинг шахс ривожланиши ва тарбиясига таъсирини ўргатишда педагогика бу фанлар билан ҳамкорлик қилмоқда.

Педагогика тарих, этнография, фольклор (халқ оғзаки ижоди) каби фанларнинг ютуқларидан самарали фойдаланмоқда. Бугунги кундаги педагогик жараённинг моҳиятини чуқурроқ

инлаш учун унинг ўтмишдаги шаклланиш тарихини яққол ташвиш қилмоқ даркор. Бундай шароитда тарихий мероста, фольклор манбаларга мурожаат қилинади. Шахснинг жисмонан етуклиги, баркамоллигининг ажралмас қисмидир. Педагогикада жисмоний тарбия тўғрисида фикр юритилар экан, ёшлар физиологияси ва гигиенаси тўғрисидаги билимлардан фойдаланиш лозим бўлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз тарихини, жумладан педагогика тарихини ўрганиш учун кенг йўл очди. Ўтмишдаги педагогик тафаккур даҳоларининг шухратини тиклаш, уларнинг ғояларини ҳаётга тадбиқ этишдек улуғ ишлар амалга оширилмоқда. Дарҳақиқат, ота-боболаримиз ёш авлодни камил инсон қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор берганлар. Ҳоломий тарбиянинг маънавий, маърифий аҳамиятига катта эътибор берганлар. Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: *“Ислом дини - бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам мимои, ҳам ахлоқ, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик, Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда”*.

Тарбия тарихини ўрганар эканмиз, у жуда қадимий жараён эканлигини инсоният бутун ҳаёти давомида тарбия билан шугулланганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу жараёнда аждодларимиз тарбиявий таъсирининг самарали йўл усуллари ва манбаларини қидириб ҳаётга тадбиқ қила бошлаганлар, бунинг натижасида тарбия ҳақидаги ғоялар, назария ва тавсиялар пайдо бўла бошлаган. Бу педагогика фанининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Жаҳон мутафаккирлари ўзларининг педагогик ғоялари билан фаннинг ривожланишига ҳисса қўшдилар. Бу жараёнда Ўзбек мутафаккирларининг жаҳон педагогикаси тарихига қўшган ҳиссалари чексиздир. Тарихга назар ташлар эканмиз, тарбия ҳақидаги ғоялар эрамыздан олдинги VI асрда шаклланишда маълумотлар мавжуд. Кейинги даврларда педагогик ғояларнинг шаклланишида зардуштийлик таълимоти унинг муқаддас китоби “Авесто”да қимматли фикрлар талқин этилган. Кишилиқ тарихида ислом таълимотининг тарбия ҳақидаги ғояларининг шаклланишида аҳамияти чексиздир. Куръони Карим ва ҳадиси Шарифларда, мусулмон аҳлининг дунёқараши фалсафаси, маънавияти, ахлоқи, эътиқоди, ҳар томонлама баркамоллиги каби инсоний сифатларни шакллантириш йўллари баён қилинган.

Педагогика тарихига назар ташлар эканмиз, тарбия ҳақидаги ғояларнинг шаклланишида, Имом Бухорий, Исо ат- Термизий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Хожиб, Яссавий, Нақшбандий, Навоий, Беҳбудий, Авлоний ва бошқа қардош халқлар фарзандларининг хизматлари каттадир.

Мамлакатимизнинг яқин ўтмишидаги тарихига назар ташлар эканмиз, рус ва совет империяси таъсирида ўзбек халқи ўз тарихи, миллий урф-одатлари, анъана, умуминсоний қадриятларни билиш ва ўрганиш учун курашган Фиграт, Мунаввар Қори, Ўлбек, Қодирий қатл қилинди. Қолган ватанпарвар алломаларимиз қамалди. Аммо қатаронлик даврида ҳам педагогик меросни ўрганиш тўхтамади. Навоий, Беруний, Авлоний кабиларнинг ижоди ўрганилди, ўзбек халқ педагогикаси яратилди.

Ўзбекистон мустақил бўлгандан сўнг мамлакатимизда таълим-тарбия тизимида ҳам катта ўзгариш ва ислоҳотлар бошланди. 1992 йилда “Таълим тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. Бу қонунда олдингилардан фарқли равишда халқ таълимининг янги қоидалари, яъни принциплари эълон қилиниб, ҳаётга тадбиқ этила бошлади. Таълим-тарбия жараёнининг мазмуни, шакл ва усуллари бу соҳада эришилган илғор тажрибалар асосида ишлаб чиқилди. Бунда таълимнинг жаҳон стандарти даражасида бўлиш назарда тутилди.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши билан она тилини чуқур ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бундан ташқари мустақиллик йилларида лотин графикасидаги ёзувга босқичма-босқич ўтилоқда. Айниқса, таълимни ислоҳ қилиш жараёнида тест, Рейтинг усулларини қўлланиши иқтидорли талабаларни аниқлаш ва ўқитишда муҳим роль ўйнамоқда. Мустақиллик йилларидаги муҳим воқеалардан бири, яъни 1997 йил Олий Мажлиснинг IX сессиясида “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”ни қабул қилиниши бўлди. Бу асосида таълим тизими босқичма-босқич ислоҳ қилинади. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек: **“Ҳаётимизни ҳал қилувчи муҳим масалалар қаторида таълим-тарбия тизимини тубдан ўзгартириш, уни янги замон талабига кўтариш, баркамол авлодимиз келажагига даҳлдор қонун лойиҳалари ҳам бор”,** - деган эдилар.

Бу муҳим ҳужжатлар асосида таълим тизимида катта ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бу жараёнда, давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди. Кадрлар тайёрлашнинг миллий моде-

ни яратилди. Урта махсус, касб-хунар таълими узлуксиз таълимни бир тури сифатида янги таълим йўналишларини, яъни академик лицей, касб-хунар коллежлари барпо қилинди. Өзлий таълим ҳам икки босқичли, яъни бакалаврият ва магистратурада иборат қайта тузилди.

Бу ўзгаришлар педагогик таълимнинг ҳам назарий, ҳам амалий муаммоларини илмий асосда қайта ишлаб чиқишни, педагогикага доир замонавий илмий ишлар, дарсликлар, қўлланмалар яратишни тақозо қилади.

Президентимиз айтганларидек: **“Фуқаролар энди ижтимоий-иқтисодий жараёнларни интирокчиси, бажарувчиси эмас, балки йўлдоҳори ва ташкилотчисиدير”**. Бундай янгича ёндошишлар педагогика фанининг объекти ва предметини кенгайтирди. Энди педагогика фанининг объекти фақат таълим-тарбия жараёнининг назарий, методологик амалий таъминловчи фан эмас, балки комил инсон шаклланиши, ривожланишини таъминловчи кенг соҳаларни ўз ичига олади. Шунинг учун кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги миллий таълим моделида шахс кадрлар тайёрлаш тизимининг бош объекти ва субъекти сифатида қаралади. Маълумки, педагогика фани тарбия ва таълимнинг инсон ривожи, шахс камоли ва мутахассис шаклланишида таълим тизимини ўз ичига олмайдиган этник, антропологик, генетик, тарихийлик, мустақиллик, табиий-экологик, инстинктив, руҳий-ҳиссий билиш, ривожланиш, комиллик омилларига ҳам суянади. Бундан ташқари педагогика фани олдида янгича фикрлаш, янгича тафаккур, миллий мафқуранинг кенг қамровли сифатларини шакллантириш вазифалари қўйилди.

Энди педагогика таълим ва тарбияда ҳаёт жараёнининг ҳамма соҳаларини, жабҳаларини қамраб олмаса ҳам, у ўзининг комил инсон тарбиясида жуда катта асосий имкониятларига эга бўлган асосий ижтимоий фан мавқеини эгаллай олмаган бўлади. Шунинг учун ҳам янги таълим қонунида ва мутахассислар тайёрлаш миллий дастурида таълим ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналиши қилиб белгиланди. Педагогика фанининг методологиясида, мазмунида, тарбия назариясида, таълимнинг ташкилий шаклларида, комиллик даражаси, сифатларини аниқлашда катта ислоҳий ўзгаришлар бўлди. Бу ўзгаришлар янги педагогик технологияларда ўз аксини топиши лозим.

Президентимиз И.А.Каримов ўзларининг «Миллий мафкурамиз халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин» номли «Тафаккур» журналининг (№2, 1998) бош муҳаррири билан бўлган мулоқотларида инсонни маънавий-амалий шаклланишида ҳаётий жараённинг ҳамма жабҳалари моҳиятли эканлигини асослаб бердилар. Президентимиз И.Каримов «Фидокор» газетаси муҳбирининг саволларида «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман» номли жавобларида (2000, июн) миллий мафкура кишиларда доимий узлуксиз шаклланиб борадиган жараён эканлиги ҳақида «Халқ, миллат ўз миллий мафкурасини бутун умри давомида такомиллаштириб, бойитиб боради. Чунки мафкура қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас. Бу узлуксиз жараён бўлиб, ҳаёт давом этар экан, унинг шиддат суръати туфайли мафкуранинг олдига қўйиладиган янги-янги талаблар ҳам пайдо бўлаверади», деган эдилар.

Педагогика фанида бу улуғвор вазифа ҳар бир ўқув фанини ўқитишда «миллий таълим модели»дан келиб чиқиб, ҳар бир мавзу, тушунчаларнинг таълимий, тарбиявий ривожлантирувчи функцияларини олишнинг методологик, тарбия назарияси ва амалиёти, таълим назарияси ва амалиёти, таълим тизимини бошқариш, педагогика тарихига доир бўлимларида асослаб берилади.

Мавзу бўйича таянч сўзлар :

Маънавият, ақлий, ахлоқий, амалий, жисмоний сифатлар, тарбия, таълим, эзгу ният, эзгу сўз, эзгу иш, предмет, объект, этнография.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. Т, 1997.
2. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури». Т, 1997.
3. И. Каримов. «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». Т 1997.
4. И.Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман» Т. 2000.
5. Ўзбек педагогикаси тарихи. (Қўлланма. проф. А.Зуннунов таҳрири остида) Т. «Ўқитувчи». 1997.
6. Педагогика. (Қўлланма. А.Мунавваров таҳрири остида) Т. «Ўқитувчи». 1996.
7. Педагогика. (Қўлланма. проф. А.Ильина таҳрири остида). М. 1984.
8. Очилов М. Университетлар тизимида педагог ходимлар тайёрлаш муаммолари. «Таълим ва тарбия» журнали. 1997. 5-6 сон.
9. Педагогика. (Маърузалар матни. Проф. Н.Файбуллаев таҳрири остида). Т «Университет». 1999.

2-МАВЗУ

Миллий ғоя, миллий мафқуранинг педагогик асоси ва инсоннинг подир бетакрорлиги. Мутахассислик

1. Миллий ғоянинг маъноси ва педагогик моҳияти.
2. Миллий мафқуранинг маъноси ва педагогик моҳияти.
3. Инсоннинг подир ва бетакрорлиги миллий маънавиятимизнинг асоси.
4. Инсоннинг подир бетакрорлиги ва мутахассислик.

Бой маънавий қадриятларимизга муносабатни белгиланда Президентимиз И. А. Каримов мақсад, фақат илмий маданий меросни ўрганиш эмас, балки бетакрор хазинамизнинг илмий, ахлоқий тамойилларини янги даврга хизмат қилувчи қирралари, ҳикматларини очиш, уларни ҳаётга тадбиқ қилишдан иборат вазелигини мустақиллигимизни илк кунлариданоқ белгилаб берган эдилар.

Президентимиз томонларидан маънавиятни иқтисоддан устувор деб эълон қилиниши миллий давлатчилигимизнинг, миллий мафқурамизнинг асосини ташкил қилувчи улуғвор миллий ғоя эди. Бу миллий ғоя чуқур илмий асосларга эга бўлиб, жуда тўғри танланганлигини дунёвий, диний фанлар ва ҳаёт исботламоқда ҳамда бутун дунё ҳамжамияти тап олмоқда.

И. А. Каримов миллий ғоя, миллий мафқура ҳар кунги ҳаёт пароятларидан келиб чиқиши билан бирга ҳар бир фуқаронинг, давлатнинг, миллатнинг истиқболидан ҳам келиб чиқишини «Фидокор» газетасининг муҳбири билан (2000, июн) «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман» номли мулоқотларида баён қилган эдилар: «Чунки мафқура — жамиятда яшайдиган одамларнинг ҳаёт мазмуни, уларнинг иштишишларини ўзида мужассамлаштиради. Ҳар қандай инсон, табиийки, мурод-мақсадсиз яшай олмайди. Бинобарин, токи ҳаёт мавжуд экан, мамлакатлар, давлатлар ва уларнинг манфаатлари бор экан, улар ўз тараққиёт йўлини, эртанги кун уфқларини ўзининг миллий ғояси, миллий мафқураси орқали белгилаб олишга интилади». Президентимизнинг бу фикрларини ғоя, мафқура, миллий ғоя, миллий мафқура, маънавият атамаларининг этимологиялари ҳақиқатсидқлаб беради.

Маънавият — араб тилидаги “маъно” ёки “маънавиятун”, “маънои гоя” сўзларидан олинган бўлиб, “руҳий ҳолат” деган маънони англатади.

Гоя-инсонларнинг эзгу ниятлар, фикри асосидаги амалга оширилаётган жараёнлар, ишлар, истиқбол режалари, тамойилларидан иборат.

Мафкура — муайян тузум даврида инсонларни давлат, жамият ўз-ўзига, халқи, оламга муносабатлари ва улар ривожининг маънавий-илмий тизимидан иборат.

Миллий мафкура — халқимизнинг маънавий-илмий менталитети, гоялари асосидаги амалга оширилаётган ишлар, жараёнлардаги тутаётган йўли, давлатга, жамиятга, оламга, ўз-ўзига, тараққиётга муносабатлар тизимидан иборатдир.

Мақсадимиз аниқ- мустақил, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти асосида халқимизни фаровон ҳаётга эриштириш, шу мақсадга эришиш йўлида фикр эркинлиги, фаолият озодлиги асосида инсоннинг асл қадри моҳиятини рўёбга чиқара бориб, “инсон хазинасини очиш”. Бу ҳақда Президентимиз И. А. Каримов “Фидокор” газетаси (июн, 2000) муҳбирининг саволларига жавобларида шундай деган эдилар: “Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларига, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда, ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва интилишларни фош қилишга қодир бўлади». Фикр ва фаолият эркинлиги аслида инсоннинг нодир ва бетакрорлигига асосланган. Чунки инсоннинг ўзлигини англаш, уни нодир ва бетакрорлигини англашдан бошланади. Инсоннинг нодир ва бетакрорлигини англаш биринчидан, унинг ўзида яширинган имкониятларни рўёбга чиқариш учун асос бўлиб, истакни шакллантирса, иккинчидан, унда бошқаларни ҳам бетакрор, улуг сиймолигини англаш орқали инсонларни ҳурмат қилиш, улуглашни келтириб чиқаради. Учинчидан, бошқаларнинг ҳам нодир, бетакрорлигига ишониш, уларни ҳурматлаш қалбни ғараздан поклайди. Тўртинчидан эса, ҳар бир кишининг бетакрорлигини англаш асосида кишиларда бошқалар билан муомала ва муносабатнинг моддий, илмий, маънавий-маданий ман-

фаат касб этишни инсоният ижтимоийлигига табиий зарурат тўғилади. Шу юқоридаги сифатларнинг шакллана бориши коммуналлик сифатларининг асосларидан иборатдир.

Коммуналлик сифатларини тўлақонли шакллантириш учун эса фақат насихатлар, даъватлар етарли эмас. Инсоннинг маънавий фаоллиги амалий-касбий фаоллиги билан уйғунлашганда баркамоллик сифатлари табиий шаклланади, ривожланади. Айнан ана шу юқоридаги тушунчаларни тўғри англаш таълим-тарбиянинг методологик асосларини тўғри танлашга ёрдам беради. Чунки таълимнинг субъективлик, демократик, ҳуқуқий, инсонпарварлик асослари инсонларнинг нодир, бетакрорликларини рўёбга чиқаришдир.

Юқоридаги сифатлар инсон маънавиятини таркибий элементларини ташкил қилади. Инсонлар маънавиятини кўтариш ва инжонимизни юксалтиришнинг иккинчи устувор йўналиши эканлигини И.А.Каримов ўзларининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси XIV сессиясидаги “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда” номли маърузасида: “Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган ва ижодини уйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан”, деб жуда аниқ кўрсатиб бердилар.

Ҳар бир инсон тўқис ҳаётга тўла имконлар билан яратилган. Аммо ҳар бир киши ўзига хос ўқув, қобилият ва имкониятларга эга. Демак, ҳар бир киши ўзининг шахсий ҳаёт йўлини топса олса, шу вақтда унинг ҳаёти жўшқин, фаолияти ижодкор, меҳнати унумли, фойдаси мўл бўлади. Киши аслида ҳақиқий бахтиёрликка меҳнат жараёнида эришади. Чунки агар у ўзининг ҳаёт йўлини топса, шахсий ижодий иштирокида ўта бошлайди. Бу вақтда унга ғойибона руҳий мадад берилади, моддий-маънавий яратувчанлик унинг истиқболли янги ғоявий фикрлар уни амалий-ижодий йўлларга чорлай бошлайди. Шунинг учун ота-она, оила аъзолари, боғча, мактаб, умумий таълим-тарбия муассасалари ҳар бир болани укуви, қизиқиши, қобилиятига асосан касб эгаллашга масъулдир. Инсонларнинг нодир ва бетакрорлигини талабаларга, ёшларга дунёвий диний идомларни уйғунлигида тушунтириб бериш маънавий зарурдир.

Шу вақтда ёшлар айрим ғайридиний оқимлар аслида ғайриилмий эканлигини онгли тушунадилар. Ҳа, ҳақиқатан, ҳар бир киши азалий яхши тақдир билан яратилган. Ҳар бир киши Парвардигори олам бу дунёга эзгу ниятлар билан, маълум ўзига хос улуг мақсад ва вазифалар билан яратилган. Аммо инсон асли яратилишидан озод ва эркиндир. Инсоннинг озод ва эркинлиги шунчаликки, ҳатто унинг имон эътиқоди Оллоҳ таоло томонидан мажбур қилинмайди. Бу ҳақда Куръони карим Шуаро сурасининг 4 оятида "...Зеро иймон-эътиқод но-чор, ноиложликдан эмас, балки қалб қаноаги билан ихтиёрий бўлиши лозимдир", дейилган. Чунки кишилар бу улуг хислатлар фақат инсонлар фойдаси учунлигини, уларга амал қилиш инсонлар учун ҳам маънавий, ҳам моддий манфаатларнинг асоси эканлигини онгли тушуниб, уларга амал қилсалар бу ишлар улар учун ҳузур-ҳаловат ва бахтиёрлик бағишлайди. Инсон маънавий-руҳий сиймодир. Унинг танаси моддий, латиф ва руҳий қисмлардан иборат. Моддий, яъни биологик танани латиф биоэнергетик майдон - тана ўраб олган. Биоэнергетик тана инсоннинг моддий танасидаги ҳамма ҳаётий жараёнларни уйғунлаштириб турувчи ҳаётий энергия манбаидир. Аммо ҳаётий жараёнлар инсоннинг руҳий қуввати-биоэнергетик танаси ёрдамида бошқарилади. У олий нерв системасининг функцияси бўлиб, олам билан ҳамма вақт узвий алоқада бўлади. Онг ости ҳар бир кишиларнинг тақдири, йўли, олий мақсади ва эзгу ниятлар асосидаги ҳаёт модели. Ҳозирги илмий ахлоқий асосларга кўра у ҳомила уч ойлигидаёқ берилади. Энди унинг ривожига ота-онага, оиладаги муҳитга боғлиқ.

Агар киши ўз ҳаёти йўлини топа олса, унинг онги мустақил ривожланиб бориб онг ости йўналишига туша олса худди тўлқинларнинг мос келиши каби инсонда маънавий руҳий мутаносиблик содир бўлиб, у мукамал камолот йўлига киради.

Онг ости ва онг уйғунлиги виждон ёрдамида амалга оширилади. Виждон кишиларнинг онги, онг ости ва қалби мутаносиблигини амалга оширувчи маънавий-инсоний туйғу, сифат. Агар виждонни содда қилиб тушунтириш лозим бўлса, виждон - инсоннинг қалб амри билан бажарган ишларининг (фаолиятини) руҳий мезонидир.

Дона халқимиз, ота-боболаримизнинг “худо қалбингда бўлиш, болам”, деган гаплари бежиз эмас. Шунинг учун асосий манбаларда, виждон ҳар бир кишининг қалбидаги худодир, довиллади. Киши ҳаётидаги қилган ишлари бўйича вақти-вақти билан ўз виждони олдида ҳисоб бериб туради. Бу мулоқот ҳақ мулоқот бўлиши лозим. Айрим вақтда ноҳақ ишни ҳақ деб исботлаш ўз виждонини, бу эса худони алдаш билан тенг кучлидир. Бунда онг ости (ҳақиқат) ишга тушиб кишининг онги ва онг ости орасида номуганосиблик бошланиб, кишини руҳий хасталикка олиб келади. Руҳий хасталик эса жисмоний хасталикка олиб келади, айрим ҳолларда бошқа кўнгилсиз воқеаларга олиб келиши мумкин.

ОНГ ОСТИ. Дунёвий ва ҳаётий ҳақиқат асосидаги инсон шахсий фаолиятининг маънавий-руҳий йўли.

ИНСОН ОНГИ - унинг идроки, ақли орқали ҳаётий ва дунёвий ҳақиқатни фаҳмлаш асосида маънавий истиқболли фаолият даражасидир.

ФАҲМЛАШ-АНГЛАШ – бирор ҳақиқатни қалбдан, руҳдан фикрий сезиш.

ИНСОН ФИКРИ ўз онги ва идроки асосида ҳаёти ҳамда дунёвий нарсалар, жараёнлар ҳақидаги мушоҳадавий фаолият.

АҚЛ кишининг ўз идроки, қалби ва фикри асосида дунёвий, ҳаётий ҳақиқатларни англаш ва уларга ўз фаолиятида маънавий-инсоний нуқтаи-назардан амал қилишдир.

ИНСОН ҚАЛБИ шахсий онг, маънавият узвийлиги асосида инсонни ҳиссий ва амалий фаолиятга ундовчи куч. У виждон, онг, фикр билан уйғунлашиб қалб нигоҳи, кўзи ва қувватига айланади.

ИНСОН РУҲИ. Инсонни ҳар қандай тўсиқлардан олиб ўта оладиган, уни улугъ эзгу ишларга бошловчи маънавий қувват.

Биз бу маънавий-руҳий сифатларни алоҳида таърифлаш орқали тушуниш учун ҳаракат қилган бўлсак ҳам улар аслида ўшанг боғлиқдир. Инсон энг аввало руҳий-маънавий сиймо. Шунинг учун киши ўзининг ҳар бир ишидан маънавий-инсоний қаноат ҳосил қилиши керак. Маънавий-инсоний қаноат эса онг, қалб, руҳ ва фаолият уйғунлигидан содир бўлади. Бу ҳар бир кишига хос бўлган ички уйғунликдир. Ички уйғунлик кишини ўз ишидан қаноатланишга олиб келади. У

Ўзидан мамнун бўлади. Ички маънавий-руҳий гармония инсондаги биологик-физиологик ҳаётининг гармониянинг асосидир. Бу ўз навбатида тан соғлиги ва руҳ тетиклигидир. Инсондаги ички гармоник мувозанатга катта ёрдам беради. Чунки инсон ташқин маънавий-руҳий олам билан жуда узвий боғлиқ бўлиб, аслида унинг бир ажралмас бўлакчасидир.

Инсон, маънавий-руҳий бугун олам, коинот билан узвий гармоник боғлиқ бўлиб, бу боғлиқлик ҳамма вақт маънавий-руҳий мувозанатдадир.

Нурнинг маънавий-руҳий тузилиш таркиби - **ИЛМ, АҚЛ, ҲИКМАТ, ФАҚР, МАЪРИФАТ ВА МАЪФИРАТ**дир. Демак, бугун олам каби инсонлар учун ҳам нур фақат ёруғлик бўлиб қолмасдан, доимий маънавий ва маъфиратни ўзида мужассам қилган ва фаолиятда унга амал қиладиган кишиларни нуроний кишилар дейишади. Ҳа, бундай кишилар ҳақиқатан ўзларидан нур таратадилар. Бу нур кўзга кўринмас маънавий-руҳий сифатларга эга.

Нурнинг ёруғлик оқ ранг сифатларнинг тузилиши бинафша, ҳаво ранг, яшил, сариқ, олов ранг, қизил ранглардан иборат бўлиб, коинотдан келиши етти дунё билан инсониятни, моддий оламни узвий боғлаб туради.

Табиатда камалакнинг еттига рангини бир неча марта кўзатгансиз. Камалакнинг ҳар бир ранги етти осмоннинг ранглари бўлиб, оқ нур ранги эса уларнинг мажмуаси орқали бугун оламни гармоник узвийлигини таъминлайди. Худди шундай етти осмоннинг ҳар бирига мос мусиқа овози мавжуд. Моддий олам, инсоният яна бир маънавий-руҳий сифат орқали узвий гармоник боғлиқдир.

Инсоннинг моддий-жисмоний танасидаги модда алмашинуви, ҳаётининг жараёни унинг маънавий-энергетик танаси билан узвий боғлиқдир. Моддий-жисмоний тананинг ривожланиш даражаси эса маънавий-энергетик тананинг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Моддий-жисмоний тананинг ўзи ҳам модда ва руҳий-ҳиссий қисмлардан иборат. Руҳий-ҳиссий қисм эса маънавий-энергетик тананинг таркибий қисми, у олам осмонлари билан узвий гармоник боғлиқ. Тананинг руҳий-ҳиссий қисмининг таркибий асосларидан бири инсон қалбидир. Қалб шахснинг онг ва маънавият узвийлиги асосида инсонни ҳиссий ва амалий фаолиятга ундовчи куч бўлганлиги учун унинг по-

кити инсон виждони билан боғлиқ. Виждон онг ости илоҳий қудратга ўз фаолияти учун жавоб берувчи шахсий ҳиссиётдир.

Ҳар бир киши ўзига хос уқув, қобилият ва характерга эга бўлиб, унинг нодирлиги ва бетакрорлигини замонавий инсоншунослик фанлари ҳам исботлаб беришмоқда. Демак, ютуқ ва муваффақиятларнинг биринчи гарови ҳар бир кишининг ўз уқуви, қобилияти ва қизиқишларига доир фаолият, ҳаёт йўлини ҳунар, касб танлашидадир. Ютуқнинг иккинчи гарови шу ўзига мос танланган ҳаёт йўлидан донолик, ақл билан фаолият кўрсатиш, энг кўп моддий ва маънавий маҳсулот олишдадир. Ақл билан фаолият кўрсатиш эса ўзи эгаллаётган соҳа бўйича истиқболли маънавий фикр юритишдадир. Ҳа, соҳа бўйича истиқболли маънавий фикр инсон ютуғининг учинчи гаровидир. Агар орзу-ҳавасдан қалб поклик билан эзгу ниятларга йўланмаган бўлса, онг ва фикр ривожини улар учинчи биоэнергетик танадан нарига ўта олмайди. Агарда орзу-ҳаваслар қалбни поклик билан эзгу ниятларга йўланган бўлса, маънавий-руҳий тананинг (онг ости) ишга тушиб, онг ва онг ости мутаносиблиги ҳосил бўлади. Бунда инсоннинг биоэнергетик қуввати оптималлашиб, катта куч ва қудратга эга бўлади ва бундай кишиларга ғойибона сифатлар дарвозаси очилади. Бундай кишиларга интуитив фикрлар АЛЛОҲ ТАОЛО томонидан ҳидоят ва кашфиётлар берила бошлайди. Ҳақиқий тақдир йўлини очилади. Бундай маънавий-руҳий биоэнергетик қувват учун инсониятга тўртинчи дунёга назарлар дунёсидан ўтишга руҳсат қилинади. Чунки инсониятга оламга хавф соладиган ниятлар учун тўртинчи дунёдан нарига йўл беркитилади. Демак, қалбни поклик ва эзгу маънавий инсоний ниятлар онг ва фикр ривожини ҳамда фаолият ютуғининг асосидир. Онг, фикр, фаолият уйғунлиги эса маънавий-руҳий сиймо бўлган инсоннинг асл моҳияти очилса ишга тушади. Инсоннинг маънавий-руҳий моҳияти эса унинг маънавий-моддий маҳсулдорлигидир.

Моддий-маънавий маҳсулдорлик инсоннинг ақлий амалий қимолоти билан боғлиқ ҳолда босқичма-босқич ўсиб, фикр маънавий-руҳий сифатлар билан уйғунлашса, биринчи, иккинчи ва учинчи таналарда, тўртинчи, бешинчи танадан ҳам ўтиб, олтинчи ва еттинчи тана бешинчи, олтинчи ва еттинчи дунёларга уйғунлашганда соҳа бўйича кашфиётлар, янгиликлар,

янги технологиялар, техник маҳсулий ғояларга йўл очилади. Фаолият қайси соҳада бўлса ҳам, деҳқон, ишчи, касиб, хизматчи умуман ҳамма касб-ҳунарларда ҳам фаолият амалий-ижодий, маънавий маҳсулийликдан юқори даражаларга кўтарилса бормаса, биоэнергетик тана тўла ишга тушмайди. Биоэнергетик тананинг тўла ишга тушмаслиги тананинг маънавий-руҳий ривожига, у ўз навбатида жисмоний ривожланишига тўсиқ бўла бошлайди. Маънавий-маҳсулий ривожланмаслик маънавий-руҳий ўсишга тўсиқ бўлади, киши ўз моҳиятини ба-жармагач, онг ва онг ости номутаносиблиги бошланиб инсоннинг ўз-ўзидан норозилик кайфияти келиб чиқади. Кейин у кайфиятини кўтариш мақсадида сунъий йўллар қидира бошлайди. Бу ичкиликбозлик, чекиш, наркомания, нашавандлик, маиший бузуқликларга олиб келади. Бу ижтимоий иллатларнинг олдини олишнинг табиий омили инсоннинг асл моҳиятини очиб уни жуда катта моддий, маънавий имкониятлар ва қудратини ишга солишдир. Чунки ўзининг укуви, қобилиятини рўёбга чиқариш асосида бунёдкорона меҳнат қилиб моддий-маънавий маҳсулотлар яратиб ўзини, оиласини пок, ҳалол луқма билан боқиб, давлатни, халқини моддий-маънавий бойитишга хизмат қилган киши сўзда эмас, амалда ҳам ҳақиқий иймонли киши бўлади.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Ғоя, миллий ғоя, миллий мафкура, инсоннинг нодир бетақдорлиги, онг, фикр, ақл, қалб, рух, маърифат.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. Миллий мафкурамиз халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин. Т. "Тафаккур" журнали. №2. 1998й.
2. Каримов И. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. "Филокор" газетаси, июн, 2000 й.
3. Жалолиддин Румий. Маънавий-маснавий. Т. Шарқ. 1999й.

3-МАВЗУ

Тарбияда шахс ривожланишининг биологик ва психологик асослари

1. Шахс ривожланиши ҳақида тушунча.
2. Шахсни ривожлантирувчи асосий омиллари:
  - а) биологик омил;
  - б) социал (ижтимоий) омил;
3. Ривожланишда шахс фаолиятининг роли.
4. Шахсни камол топтиришда тарбия ва ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги.
5. Ривожланишда шахснинг ёши ва ўзига хос хусусиятларининг роли.

Педагогикада ривожланиш ва тарбиянинг ўзаро боғлиқлиги муҳим муаммолардан бўлиб, у кўп мунозараларга сабаб бўлади. Шахснинг ривожланиши қийин, мураккаб жараён, у кўплаб очки ва ташқи таъсирлар ва омиллар орқали рўёбга чиқади.

Инсон ҳаёт экан, бугун умри давомида ўсиб, ривожланиб, унариб боради. Болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик йилларида шахснинг камол топиши яққол кўзга ташланади.

Ривожланиш деганда биз шахснинг ҳам жисмоний, ҳам ақлий ва маънавий камол топиш жараёнини тушунамиз. Педагогика ва психология фани ривожланишни биологик ва социал хусусиятлари ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган бир бутун нарса деб ҳисоблайди. Одам боласининг шахс сифатида ривожланиши ҳар тamonлама камол топишининг самарали бўлишига эришиш мақсадида педагогика фани ривожланишнинг қопуниятларини унга таъсир этувчи омилларни шунингдек, шахс камолотида интеллект ва тарбия ҳамда фаолиятининг таъсири ва аҳамиятини аниқлайди ва таҳлил қилади. Маълумки, одам шахс сифатида дунёга келмайди, балки унинг шаклланиши аввало ҳаёт шароитларига боғлиқдир. Шахс ҳаёт давомида мураккаб ривожланиш жараёнини бошдан кечиради, натижада шахсга айланади. Шу сабабли шахсни маълум ижтимоий тузумнинг маҳсули деб тушунишимиз лозим.

Президент И. Каримовнинг 2000 йил “Соғлом авлод йили” деб эълон қилишда сўзлаган нутқида: “Бизнинг эзгу ниятимиз - келажаги буюк давлат ва эркин жамият қуриш. Бизнинг тарраккиёт, стратегиямиз соғлом авлод тарбиясига таянади ва уни ривожлантиришга қаратилган”, деб таъкидлайди.

Ҳар бир жамиятда шахснинг шаклланиши, камол топиши муҳим муаммолардан ҳисобланади. Шу сабабли шахснинг шаклланиши масалаларига тўғри ёндашиш учун шахснинг табиати, тузилишини, унинг хулқ-атворини ва унга таъсир сабаб ва воситаларини билиш зарур.

Шахснинг ривожланиши жараёни бир қанча омиллар таъсирида содир бўлади. Булар ирсият, яъни биологик омил ҳамда муҳит, таълим ва тарбия, шахс фаоллиги (ижтимоий омил) шахсни шакллантиришнинг асосий омиллари деб тушунилади.

Маълумки, шахс, инсон тирик организмдир, шу сабабли унинг ҳаёти биологиянинг умумий қонунларига, ёшлар анатомияси ва физиологиясининг махсус қонунларига бўйсунди.

Шахснинг, айниқса боланинг жисмоний ривожланиши, соғлиги биологик омилга боғлиқдир. Биологиянинг асосий тушунчаси бўлган ирсиятнинг, яъни боланинг насл-насабини ролига олимларимиз алоҳида эътибор бермоқда. Ҳар бир бола инсонларга хос туғма хусусиятлар билан дунёга келади. Шундай экан, одам боласи туғилгандан сўнг унда шахс бўлиб шаклланиши, етук инсон бўлиб вояга етиши имконияти мавжуд бўлади. Бола ўзининг авлод-аждодларидан кўпгина биологик белгиларни мерос сифатида қабул қилиб олади, ҳатто айрим касалликлар ҳам наслдан наслга ўтади. Биологик омиллар шахснинг жисмоний ривожланишига ҳам таъсир кўрсатади. Шундай экан, соғлом ота-онадан соғлом фарзанд дунёга келишини унутмаслигимиз лозим.

Президентимиз “Соғлом авлод йили”ни эълон қилар экан: “Соғлом авлод деганда, шахсан мен, энг аввало соғлом наслни, нафақат жисмонан бақувват шу билан бирга руҳи, фикри соғлом, иймон-эъгиқоди бугун билими, маънавияти юксак мард ва жасур, ватанпарвар авлодни тушунаман”, деб таъкидлайди.

Соғлом авлод тарбияси осон иш эмас, у ҳар бир инсон, ҳар бир оила, бугун жамиятдан жиддий эътибор ва уزلуксиз меҳнат талаб қилади. Президентимиз фикрларини давом эттирар эканлар: “...ҳеч шубҳа йўқ, соғлом авлод орзуси аждодларимиздан бизга ўтиб келаётган, қон-қонимизга сингиб кетган муқаддас интипишдир. Агар ота-боболаримизнинг турмуш тарзига, тафаккурига назар солсак, улар насл-насаб, етти пуштининг тозалигига, авлоднинг соғлигига жуда катта эътибор берганини кўрамиз. Соғлом боланинг туғилиши, энг аввало, онанинг соғлигига боғлиқ”, деб таъкидлайди юртбошимиз. Худо таоло яратган табиатнинг буюк мўъжизаси бўлиши аёл дилбандини тўққиз ой ўз бағрида, юрак остида авайлаб дунёга келтиради. Уни вояга етказиш учун ўзини аямасдан, бугун ҳаётини бахшида этади.

Ана шу жараёнда аёл неки яхшилиқ ёки ёмонлик курса, она руҳи орқали ҳомилага ўтади. Соғлиғи ночор, хурланган, изғириб чеккан онадан соғлом фарзанд туғилмайди. Соғлом боланинг дунёга келишида отанинг ҳам қони тоза, тани ва руҳи соғлом бўлишига боғлиқ. Бир сўз билан айтганда, соғлом фарзанд фақат соғлом оилада туғилади. Oilанинг соғломлигини, ундаги муҳит, ота-онанинг тотувлиги, бир-бирини тушуниши, кўлиб-қувватлаши ўзаро иззат-ҳурмати белгилайди.

Президентимиз таъкидлаганидек, шахс ижтимоий ҳаётнинг муҳими экан, у албатта болани ўраб олган муҳит таъсирида ривожланади. Шахснинг ҳаёти фаолияти давомида муҳит унга ё ижобий, ё салбий таъсир кўрсатиши, ривожланиш имкониятларини рўёбга чиқариши ёки йўқ қилиши мумкин.

Муҳит — бу шахсга таъсир этувчи ташқи воқеа ва ҳодисалар комплекси. Булар: табиий муҳит (географик, экологик) ижтимоий муҳит (шахс яшаётган жамият) оила муҳити ва бошқалар киради. Булар орасида ижтимоий муҳитнинг, яъни шахс яшаётган жамиятнинг инсон камолоти учун яратилган имкониятлари муҳим роль ўйнайди. Мустақил Ўзбекистонимизда таълим тизимини ислоҳ қилиш, кадрлар тайёрлаш миллий дастурини қабул қилиниши баркамол авлодни яратишдаги дастлабки қадамлардир. Шахс ривожланишига ярашиш ҳар бир жамиятда амалга оширилаётган тарбия тизими орқали амалга оширилади. Фақат тарбия орқали инсондаги ривожланиш имкониятларини рўёбга чиқариш мумкин. Тарбия қарашида аниқ мақсад ва режа асосида шахсга таъсир этилади. Бунинг натижасида муҳитдаги воқеаларнинг тўғри ижобий таъсирини амалга ошириш имкони туғилади. Муҳит бераолмаган нарсалар тарбия орқали ҳосил қилинади, ҳатто тарбия туфайли шахсда туғма камчиликларни ҳам ўзгартириб шахсни камолга етказиш мумкин. Бундан ташқари муҳитнинг салбий таъсири туфайли тарбияси издан чиққанларни ҳам қайта тарбиялайди. Ривожланиш шахс фаолиятидан ташқарида бўлмайди. Шу сабабли одам фаолияти унинг ривожланиши учун асос бўлади. Педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият хоҳ ўйин, меҳнат, ўқиш, спорт ва бошқалар шахснинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Шахс улғая борган сари унинг фаолияти ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб боради, турли ёш даврларида эса фаолият турлари ҳам ўзгариб боради. Шу сабабли бола ҳаётида ўйин, ўқувчи ҳаётида ўқиш, катталар ҳаётида меҳнат фаолиятлари катта аҳамиятга эгадир.

Ўқувчи ва талабаларнинг ривожланишида ўқув жараёнларининг аҳамияти ва таъсири беқийс каттадир. Билимларни ўзлаштириш уларнинг тафаккурини ўстиради, ижодий қобилиятларини шакллантиришнинг асосий воситаси бўлиб қолади. Бу жараёнда уларда ижтимоий хулқ нормалари шаклланади. Шахс қайси ёшда бўлишидан қатъий назар, уларнинг ривожланишида меҳнат фаолиятининг аҳамияти каттадир. Айниқса, меҳнат инсоннинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий камол топишида муҳим манба ҳисобланади. Меҳнат жараёнида унинг иштирокчилари бир-бирлари билан алоқада бўладилар. Ўзларининг нимага қодир эканликларини кўратишга ҳаракат қиладилар. Меҳнат орқали шахснинг ахлоқий сифатлари таркиб топади, уларда ватаппарварлик, масъулият, интизомлик, фаоллик ортади. Улар ўз-ўзини тарбиялашга астойдил киришадилар. Ўз-ўзини тарбиялашга ота-она, ўқитувчининг тарбиявий таъсири янада самарали бўлади. Тарбия билан ривожланишнинг ўзаро бир-бирига таъсири ва муносабатлари мавжуд, чунки қаерда тарбия жараёни муаммолари тўғри ҳал этилса, у шахс камолотига самарали таъсир кўрсатади. Камол топган шахс тарбиянинг роли ва имкониятларига ишонч билан қарайди.

Тарбия шахснинг ривожланишини таъминлаши учун боладаги ривожланишнинг моҳиятини тушуниш, билиш фаолиятининг ўзгариш сабабларини аниқлаш зарур. Тарбия ҳақиқатан ривожлантирувчи омил бўлмоғи учун тарбияланувчи жамиятнинг тарбия олдига қўйган талабларини, шахснинг ўзига хос хусусиятларини билиши зарур. Педагогика фани шахс ривожланишида тарбиянинг етакчилик ролини эътироф этиш билан бирга уларнинг ўзаро бир-бирига таъсирини тан олади.

Шарҳ. Шахснинг ривожланиб камол топиши, ҳаётнинг ҳамма босқичларида бир хил бўлмай, балки ёш хусусиятлари ва ҳаёт тажрибаларига қараб ҳар хил бўлади. Тарбия жараёнида ўсаётган авлоднинг ёш ва ўзига хос хусусиятларини билиш ва ҳисобга олиш жуда зарур. Маълумки, бир хил ёшдаги болаларнинг, ўқувчи-талабаларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари, психик жараёнлари мавжуд.

Бу ўзига хослик ривожланиш жараёнида яққол намоён бўлади. Ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, бола хусусиятига мослашиш эмас, балки шу ёш даврда бола имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия ишларини ташкил этиш демакдир. Шундагина шахс ривожланишига тарбиянинг таъсири самарали бўлади. Болаларни ўқитиш ва тарбиялашнинг муваффақияти ўқитувчининг ҳар хил ёшдаги болалар ўртасидаги

тафовутларни қай даражада ҳисобга олишига боғлиқдир. Шундай экан, тарбиячи мактабгача ёшдаги ва мактаб ҳамда ўрта ўқувчи ва олий ўқув юртиларида таълим олаётган ўқувчи талабаларнинг ёш даврлари билан хусусиятларини ҳисобга олмоқлари лозим. Шахс, унинг характери, хулқ-атвори, умуман жисмоний ва маънавий тараққиётини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу жараён мураккаб ва зиддиятлидир. Шу сабабли ривожланиш жараёни бир текисда бормаёди, балки бунда сакрашлар, потенциаллар ҳам содир бўлади.

Шундай экан, ўқитувчи ва тарбиячилар боланинг ёши ошган сари унинг эҳтиёжларида, интилиш ва қизиқишларида қандай сифат ўзгаришлари содир бўлаётганини мунтазам кузатиб боришлари лозим.

Рус педагоги К.Д.Ушинский таъкидлаганидек, педагогика фаолиятининг энг муҳим вазифаси шахс ривожланишини ҳар қандайдан ўрганишдир ва ўқитувчининг ишда муваффақият қозониши шартли ўз ўқувчиларининг хислат ва хусусиятларини билишидир.

Кини туғилган кунидан бошлаб социал мавжудот бўлиб қолади. Унинг характери, хулқ-атвори, шахси барча ижтимоий омиллар йиғиндиси яъни теварак-атрофдаги одамларнинг унга муносабати, намуна кўрсатишлари, мафкуралари, ўз фаолиятида ҳосил қилган тажрибаси таъсирида шаклланади. Албатта, ижтимоий омиллар инсон шахсининг ҳар томонлама шаклланиши самарали таъсир кўрсатади. Педагог боланинг муайян ривожланиш давридаги хусусиятлари, характери ва феъл-атворини белгиловчи омилларнинг ҳаммаси биргаликда таъсир кўрсатишини билиши лозим. >

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Шахс ривожи, биологик омил, социал омил, таълим-тарбия, жисмоний, ақлий, маънавий камол топиш, соғлом авлод, биологик, психологик асослар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.1998.
2. Каримов И.А. Соғлом авлод - халқимиз келажаги. (Конституция кўни муносабати билан сўзлаган нутқи). "Халқ сўзи" газетаси. 8 декабрь, 1999.
3. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика. Т. 1996.
4. Говиев Э. Психология. (Ўқув қўлланма) Т. 1994.
4. Воспитание и развитие детей в процессе обучения. М.1981.

4-МАВЗУ

Илмий педагогик тадқиқот методлари. Педагогик жараён ва мутахассислик

1. *Тарбия жараёнида миллий онгининг шаклланиши.*
2. *Тарбия жараёнининг ўзига хос томонлари.*
3. *Илмий-педагогик тадқиқот услубларининг илмий манбаларни ўрганишдаги ўрни.*
4. *Илмий - тадқиқот усуллари.*

Шу йили 6 апрель куни Оқсаройда миллий мафкурага бағишланган йиғилиш бўлиб ўтди. Унда файласуф, тарихчи, сиёсатшунос, социолог, психолог, педагог олимлар қатнашдилар. Энг муҳими биринчи навбатда ўқув юртларида, олий ўқув юртларида таълим-тарбия олаётган талабаларимиз учун ўқув қўлланмалари, дарсликлар тайёрлаш, уларни амалиётта тадбиқ қилиш бугунги кундаги долзарб масаладир. Педагогика фанининг бугунги кундаги асосий вазифаси талаба ёшларда миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантиришдир.

Юртбошимиз мустақиллигимизнинг илк паллаларидан бошлабоқ халқимизнинг ойдин манзилларга жадаллик билан етишишида — миллий ғоя, миллий истиқлол мафкурасининг заруриятини қайта-қайта таъкидлаб келади. Миллий ғоя миллиятни, халқни улуғ мақсад йўлида бирлаштирувчи, жинслантирувчи кудрат эканлигини ўқтиради.

Президентимизнинг яқинда эълон қилинган “Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман” номли суҳбатида турли зарарли, ёт мафкуралар таҳдид солиб турган бугунги кунда мукаммал миллий мафкуранинг аҳамияти, фарзандларимизнинг мафкуравий иммунитетини кучайтириш зарурияти ҳақида батафсил тўхталиб, миллий истиқлол мафкураси концепциясида қандай мақсадлар ва қандай устувор ғояларга алоҳида эътибор бериш лозимлигини аниқ ва лўнда кўрсатиб берди.

Таъбир жоиз бўлса, суҳбатда мафкурамиз концепциясининг тугал шарҳи истиқлолимизнинг шижоатли меъмори томонидан чизиб берилган.

Тил билан тафаккурнинг боғлиқлиги, биринчининг иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслиги Шарқ фалсафасида ҳам, Ғарб фалсафасида ҳам асос нуқталаридан биридир. Демак, ҳар бир халқнинг ўзига хос тафаккур тарзи ҳам мавжуд. Шунинг учун

“миллий онг”, “миллий тафаккур”, “миллий туйғу” каби
миллий тушунчалар, минг йиллардир истеъмолда бўлиб келмоқда.

Табииyki, миллий тафаккур ривожининг тамал тоши она
тилдир. Она тилига муҳаббат, она тилида собитлик миллий
тафаккур парвозини мунтазам таъмин этадиган муқаддас
тушунчалардир. Миллий мафкурамиздаги ўзак жиҳатлардан
таъмин миллий ўзликни англаш, яъни аجدодларининг ким
эканлигини теран идрок этиш, ўз халқининг жаҳон та-
ваққулидаги ўрнини чуқур англаш ва шу халққа мансубликдан
сирурлана билиши чинакам миллий тафаккурсиз мумкин эмас.

Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Миллий мафкура -
таъминнинг, миллатнинг ўтда ёнмайдиган, сувда чуқмайдиган
этикодидир”. Она тилига муҳаббат миллий мафкурамиз-
нинг устулларида бири сифатида ана шундай этиқоднинг
таъминидир.

Миллий юянинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида олиб
борилиши лозим бўлган давлат сиёсати тушунчаси жамият ҳамда
таълимнинг муҳим ҳаётий ва миллий манфаатларига зарар келтирадиган
тушунча халф-жигарларни аниқлаш, олдини олиш билан бирга уларни
тартиқ этиш бўйича фаолиятларни ҳам ўз ичига олади. Талаба ёш-
ларида миллий юя ва миллий мафкурани шакллантиришда илмий-
методологик тадқиқот методлари қўл келади.

Метод (логинча-metodos-йўл сўзидан) тадқиқот йўли, наза-
рия, таълим деб таржима қилинади. Илмий тушунча сифати-
да “метод” сўзи кенг маънода муайян мақсадга эришиш
ўзини, тор маънода - табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисалари ва
кўрсаткичларини билиш мақсадида қандайдир вазифани ҳал
этиш усулини билдиради.

Педагогика фанининг методологик асоси ва амал қиладиган
ўзини Ўзбекистон Республикасининг “Таълим ҳақида”ги
қонуни, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, И. А. Каримов-
нинг асарлари, Олий Мажлис материаллари ва бой илмий-
методологик мерослардир.

Объектив дунёни билиш, назарияда нимани ўрганиш ва
таълимни керак, кимни ва қандай тарбиялаш лозим деган маса-
лалар мавжуд бўлиб, улар ўзаро узвий боғлиқдир.

Педагогика фани ўз мазмун моҳиятини бойитишда, янги-
дан мавжуд педагогик ҳодиса ва жараёнларни унинг мақсади
ва вазифаларига мувофиқ келадиган усуллари билан ўрганади.
Ушбу илмнинг илмий тадқиқот усуллари деганда ёш авлудни
тарбиялаш, билимли қилиш ва ўқитишнинг реал жараёнларига
таъмин бўлган ички алоқа ва муносабатларни текшириш, билиш

йўллари, услублари ва воситалари мажмуи тушунилади. Педагогика фанининг илмий тадқиқот усуллари қанчалик тўғри танланса, таълим-тарбия мазмунини янгилаш ва такомиллаштириш шу даражада юксалади: Аммо шуни таъкидламоқ лозимки илмий тадқиқот методлари тизими ҳали ҳозиргача фанда тўйратилган, ҳал этилган эмас. Мавжуд ва ишлаб чиқилган кўйидаги илмий-тадқиқот усулларига таяниб фикр юрити мумкин.

1. Педагогик кузатиш усули.
2. Суҳбат усули.
3. Болалар ижодини ўрганиш усули.
4. Сўровнома, тест усули.
5. Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули.
6. Эксперимент, тажриба, синов усули.
7. Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули.
8. Математика-кибернетика усули.

Педагогик кузатиш — одатда табиий кузатиш орқали ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштиришлари, уларнинг ҳушдалиги ва муомалаларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва таъкидлаш таълимий-тарбиявий таъсир кўрсатиш йўларини белгилаш учун қўлланилади. Бу метод тадқиқотчининг педагогик тажрибанинг муайян бир томони ва ҳодисаларини бировидан мақсадни кўзда тутиб идрок этиш ташкил этади. Бунда кузатишлар тезлиги ва сони, кузатиш объекти, вақти, педагогик вазиятларни кузатиш учун ажратиладиган характеристика ва ҳоказолар ҳисобга олинади.

Қайд қилиш усулига қараб кузатиш турларга бўлинади. Бевосита ва билвосита қайд қилиш усули тадқиқотчига реал педагогик жараён кузатувчиларнинг хатги-ҳаракатлари ва ҳоказоларни ёзиб қўйиш имконини беради. Бевосита қайд қилиш усули бирор-бир ҳодисанинг оқибатлари ҳақидаги фактик материални бошқа шахслар орқали ёки қандайдир асбобни қўллаш воситасида олишга имкон беради. Илмий-техника тадқиқоти асрида кузатишнинг визуал усуллари хилма-хил техника воситалари (кинофотосъёмка, видеозапись, телевидение ва ҳ.з.)ни қўллаш билан тобора кўп қўлланилмоқда.

Суҳбат методи — сўрашнинг бир тури бўлгани ҳолда, тадқиқотчининг жиддий тайёргарлик кўришини талаб этади, чунки у текшираётган шахс билан бевосита алоқада бўлиш вақтида оғзаки суҳбат тарзида, суҳбатдошининг жавобларини ёзмасдан эркин муомала формасида қўлланилади.

Суҳбат методидида — мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилар жа-
моаси билан ота-оналар ва кенг жамоатчилик билан, якка ва
гурӯҳли тартибда иш олиб борилганда қўлланилади. Суҳбат ме-
тодини фарқ қилиб, интервью олиш методи саволларни ол-
диндан белгиланган изчилликда интервью йўли билан баён
қилишни назарда тутати. Бунда жавоблар магнит тасмасига ёки
кассеталарга ёзиб олинади. Ҳозирги кунда оммавий сўраш наза-
раси ва практикасида интервью ташкил этишнинг кўп усулла-
ри мавжуд:

- гуруҳлар билан;
- интенсив;
- синаш ва ҳ.к.

Болалар ижодини ўрганиш — ўқувчиларнинг ўзига хос инди-
видуал тартибдаги фаолиятларига доир омиллар таҳлил
қилинади, хулосалар ясалади.

Педагогик сўраш методи — тадқиқотчининг бошқа кишилар-
дан педагогик тажрибанинг бирор томони ёки ҳодисалари
қайдда ахборот олиш жараёни бу методнинг асосини ташкил
қилади. Сўраш саволларнинг мантиқий ўйланган системасини,
сўрашнинг аниқ йўналанишини, нисбатан камчилиги (3-5та)
саволларда тўтилади. Шунингдек, қатъий формадаги жавобни
“ха”, “йўқ”) ҳам тақозо этиши мумкин.

Тест, сўровномалар - бу сўровнома, яъни анкета усули
қўлланилганда яратилган илмий фаразнинг янгилигини билиш,
аниқлаш, ўқувчиларнинг якка ёки гуруҳли фикрларини,
қарашларини, қандай касбларга қизиқишларини, келажак ор-
ду истакларини билиш ва тегишли хулосалар чиқариш, тавсия-
лар бериш мақсадида ўтказилади. Тест саволларидан кузланган
мақсад оз вақт ичида ўқувчиларнинг билимларини ёппасига
баҳолашдир.

Мутахассисларнинг билимини ва савиясини аниқлаш услуб-
лари билан бири — бу тест ёрдамидаги синондир.

Тест ёрдамида синов ўқувчи ёки мутахассиснинг билими, ил-
ми, маънавияти ҳамда ёшларнинг қайси йўналиш ва мутахассис-
ликка лаёқати, иқтидорини зудлик билан аниқлаш ёки баҳолашга
имкон беради. Тест ёрдамида билимни баҳолашнинг педагогика
нуқтаи назаридан баъзи бир ютуқлари ва камчиликларида келти-
рилган ва баҳолаш жараёнини ЭҲМ ёрдамида автоматлаштириш
мумкинлиги таъкидланган. Тест саволлари ва масалаларининг жо-
набдорлигига сабаб, унинг қисқа ва лўндалиги, тўғри жавобни
ўғуний жавоблар ичида борлиги ва уларнинг ўқувчиларга
қўрсатма бўлиб хизмат қилиши, унинг топширмақли ўйинга
ўхшашлиги ва жавобни топшида хотира, интуиция ва топқирликлар

қул келади. Тест саволларини чоп этиш ўқувчиларнинг мустақил ишлашини янада фаоллаштиради.

Тест синовини олий ва ўрта махсус ўқув юртига кириш имтиҳонларида қўллаш қуйидаги қатор натижалар берди.

Имтиҳон олувчи билан имтиҳон топширувчи орасида субъектив сабаблар ва психологик тўсиқлар йўқолади. Барча абитуриентларга бериладиган имтиҳон шaroитлари вақти ва шaroитларнинг мураккаблик даражаси, баҳолаш критерийлари даражаси янги бир хил бўлишига эришилади.

Тест натижаларини ЭХМ ёрдамида автоматлаштирилган ҳолда ишлаб чиқиш амалга оширилди, ўқувчиларнинг қайси фандан ва унинг қайси бўлимидан билимларининг паст ёки юқорилигини баҳолаш ва унинг республикамиз регионларга хатто айрим мактаб-лицейлар бўйича таҳлил қилиш имконияти яратилди.

Иқтидорли ёшларни танлаш, олимпиадалар ўтказиш шароитлари сезиларли даражада яхшилашга олиб келди.

Олий ўқув юртига кирувчилар учун тест синови атиги 3 фандан бўлиб, албатта бу етарли эмас. Улар бир неча фандан бир неча босқичдан иборат бўлиши керак. Олий ва ўрта махсус ўқув юртига кирувчи ёшларнинг нутқи, тил бўйича саволиларини назорат қилувчи ёшларнинг фақат тестларни механик равишда ёдлаш ва тилга, бошқа фанларга эътиборсизлиги барҳам берилиши мумкин.

Тест синовлар методи - бу ёзма жавобларнинг оммавий равишда йиғиб олиш методидир. Тест синовларини (анкеталарни) ишлаб чиқиш мураккаб илмий жараён. Пировард натижалар тадқиқот натижаларининг ишончлилиги анкеталар мазмунига берилаётган саволлар шаклига, тўлдирилган анкеталар сонига боғлиқ бўлади. Одатда тест саволларининг маълумотларини компьютерда математик статистика методлари билан ишлаш имкон берадиган қилиб тузилади.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули - бунда ўқувчиларнинг умумий миқдори, унинг ўсиши ёки камайиши сабаблари тавсифи, ўқувчиларнинг фанлар бўйича ўзлаштириш даражасига, синфдан қолишнинг олдини олиш шароитларини рағбатлантириш ва жазолаш чоралари турларига, мактабнинг моддий базасига эътибор берилади.

Эксперимент-тажриба-синов усули - ушбу тажриба асосан таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадбиқи жараёнларини текшириш, аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули - халқ орасида соҳасидаги, жумладан, ажратилган маблағларнинг илмий ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қўлланмалари, ўқувчани қуроллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, мактаб ўқувчани, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика усули орқали аниқланади.

Масалан: илмий-педагогик кадрларни тайёрлаш самарадорлиги ҳақида тўхталадиган бўлсак, М.Улутбек номидаги ЎзМУда аспирантурага университетни муваффақиятли тамомлаган, илмий тадқиқот ишларига қизиқувчан тадқиқотчилар, изланувчан маълумоти аниқ бўлган, номзодлик имтиҳонларини топширганлар қабул қилинади. Бундан ташқари, бошқа муассасаларда ва илмий ўқув юртларида ишлайдиган, кафедра ва деканатлар билан бевосита алоқада бўлган “Халқ сўзи” газетасида чиққан маълумот бўйича конкурсда қатнашиш ниятида бўлганлардан ҳам маълумотлар тушади.

2000 йил 1 январгача ЎзМУнинг аспирантурасида 335 киши қабул олдди, жумладан 258 киши ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда, ишлаб чиқаришдан ажрамаган ҳолда 77 киши. Шунга келинган мисолларни қўллаб келгириш мумкин.

Математика ва кибернетика усуллари - ўқитиш назарияси, кибернетикада ҳисоблаш математикаси ва кибернетикаси машина-ёри ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга таржима, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мусулкамлаш, баҳолаш орқали таълим-тарбия самарадорлигини ошириш дифференциал ва индивидуал таълим бериш, мактаб иш ботиши машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлардир.

ЎзМУда 1999 йилда илмий-тадқиқот бўлимининг лаборатория ва гуруҳларида университетнинг 50 та иқтисодли талабалари, 3 та стажёр-тадқиқотчиси, 17та аспирант ва 11 та докторанти фаолият кўрсатиб келишмоқда. Ҳисобот йилида 116 та илмий мавзу бўйича изланишлар олиб борилди. Жумладан,

- фундаментал изланишлар 36 та, 11 млн.175 минг сўм;
- давлат фан ва техника дастури бўйича олиб борилаётган изланишлар 28 та, 9 млн.405 минг сўм;
- давлат фан ва техника қўмитасининг гранти:

- фундаментал 18 та, 4 млн.66 минг сўм;
- хўжалик шартномалари 23 та, 34 млн.сўм.

Бажарилган ишларнинг умумий ҳажми 64 млн. 535 минг сўмни ташкил қилади.

ЎзМУ ИТИ ни режалаштириш, бошқариш ва ташкил этиш ҳамда эффективлигини ошириш борасидаги натижалардан куйидагиларни келтирамиз:

ЎзМУда 14 та факультет: механика-математика, физика, кимё, биология-тупроқшунослик, геология, география, тарих, фалсафа, ижтимоий-сиёсий фанлар, иқтисод, хорижий филология, Ўзбек филологияси, журналистика, ҳуқуқ, тиллар маркази, амалий физика илмий текшириш институти, олий педагогика институти, иккита факультетлараро кафедралар (ҳарбий ва педагогика) фаолият кўрсатмоқда.

Ҳозирги вақтда ЎзМУда давлат бюджети маблағидан 304 та (тула штатда 57 ходим) бўлиб, 812 (122 та фан доктори ва 381 та фан номзоди) профессор-ўқитувчилардан 169 нафари мазкур илмий изланишларда ишлайдилар.

Илмий-тадқиқот бўлимида тула ставкада 5 та фан доктори, 27 та фан номзоди ишлайди. Университетда 8 та Ихтисослашган Кенгаш фаолият кўрсатаёпти. 11 та мутахассислик бўйича 5 та докторлик ва 7 та мутахассислик бўйича 3 та номзодлик кенгаши ишламоқда. Кенгаш аъзолигига ЎзМУ ва бошқа ташкилотлардан фан доктори ва номзодлари киритилган. Бу ихтисослашган Кенгашларда табиий ва ижтимоий фанлар бўйича докторлик ва номзодлик диссертацияларининг ҳимоялари ўтказилади.

ИТИда фундаментал кутубхона фондидаги 3 миллиондан ортиқ китоб, 1000дан ортиқ нодир қўлёзмалар ёрдам беради. Кутубхонага ҳар йили 80 мингдан ортиқ китобхонлар ўз ижодий ишларини бажариш мақсадида ташриф буюрадилар.

Давлат бюджетидан маблағ билан таъминланган мавзулар сони 64 та бўлиб, уларга 24646000 сўм маблағ ажратилди. Шу жумладан, фундаментал 36 та - 11 млн. 175 минг сўм, Давлат Фан ва Техника дастури 28 та - 9млн. 405 минг сўм, контрактлар - фундаментал 18 та 4 млн. 66 минг сўм.

Ҳўжалик шартномалари бўйича олиб борилаётган илмий изланишларнинг шартнома бўйича маблағ билан таъминланиши жами - 34 млн. сўмни ташкил қилади.

Социологик тадқиқот методи — Анкетага саволлар киритилади. Бундан мақсад талаба-ёшларнинг касб-хунарга бўлган муносабатларини аниқлаш, талабалар орасидаги дўстлик муносабатларини ЎзМУ даги шарт-шароитларни билиш, ютуқ ва камчиликларни, ёшлар орасидаги муносабатларни, динга, хусусан тасаввуфга бўлган қизиқишларини аниқлаш, талабаларнинг маънавий сифатлар даражасини, билим олишга иштиёқи, ада-

тестлар билан таъминланганлик даражаси, ўқув тақсимооти, профессор-ўқитувчиларнинг ўқитиш даражаси, ўқув кулланмаларнинг сифати, компьютер билан машғулот ўтказиш турларини ўрганиш университетда қўлланилаётган тестлар талабалар назарида, илмий ва касбий маҳоратини оширишдаги танитувотлар тури, стипендиялар миқдори, стипендиялар талабаларнинг ҳаражатини қанчалик қоплайди, ҳақ тўланадиган ишларда талабалар қатнашдими, ота-оналарининг моддий ёрдами, уларнинг маълумоти, иш жойи, талабаларнинг кўп тулланадиган жамоат жойи, янаш жойи, илмий дунёларинининг шаклланишида таъсир этувчи омилар, мутахассис бўлиб етишида ҳал қилувчи омилар, талабаларнинг онгонлик даражаси жараёни, комил инсон бўлиш учун керакли бўлган маънавий сифатлар, комилликка эришиш учун тезроқ кўтулиш керак бўлган салбий сифатлар, “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ва таълим ҳақидаги Қонуннинг моҳияти ва маъмуни ҳақидаги талабаларнинг фикрлари, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобига муносабати, ўзлаштирганлик даражаси ҳақидаги саволлар анкетага киритилади. Савол-жавобларнинг барчаси компьютерда қайта ишланади ва хулосалар чиқарилади.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Тарбия жараёни, илмий-педагогик тадқиқот, метод, мутахассислик, педагогик кузатиш, суҳбат, тест, сўровномалар, ҳужжатларни таҳлил қилиш, эксперимент, статистика маълумотлар, социологик тадқиқотлар ва бошқалар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. 1997.
2. Каримов И.А. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т. 1997.
3. “Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 1997.
4. Гайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Ждаркин Л.П., Тошмуродова Қ., Манатулова Р. ва бошқалар. Педагогика. “Университет”, 1999.
5. Гайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Ждаркин Л.П., Тошмуродова Қ.А., Манатулова Р. ва бошқалар. Педагогика (Барча бакалавр йўналишлари учун). 2000.
6. Иноғомов Р., Тошмуродова Қ. Педагогика фани XXI асрда. Т. 2000. “Янги аср авлоди” нашриёти.

ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ

5-МАВЗУ

Тарбия жараёни ва тарбия усуллари

1. Тарбия жараёнининг моҳияти ва вазифалари.
2. Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли.
3. Тарбия усуллари ва принциплари.
4. Тарбия жараёнида ўқитувчи фаолиятининг хусусиятлари.

Тарбия — маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутиб ҳолда, ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотидир.

Бирор бир мақсадга қаратилган тарбия жараёнининг моҳияти ва вазифалари тарбиячи томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади:

А) Талабанинг қайси хислатини шакллантириш ёки йўқотиш мақсадида режалаштирилади.

Б) Шу хислатларни тарбиялаш ёки йўқотиш учун хизмат қилувчи манбаларни излаб топилади.

В) Белгиланган мақсад учун хизмат қиладиган назарий ва амалий манбаларни қайсисини ва қаерда ишлашни режалаштирилади.

Бундай режага солиниб олиб борилган тарбия моҳиятини таълим-тарбия тизими, жамият ва инсонларнинг интеллектуал ва жисмоний фаолияти ташкил қилади.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда беқийсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатини секин-аста кўникмага айлантириб бориш лозим. Инсоннинг мушоҳада қилиш қобилиятини тарбиялайди ва мушоҳада қилиш ақли пешлайди. Ақл онгни сақлайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон аста-секин такомиллашиб, комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узоқ давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунг, иродани талаб этади. Бунинг учун болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Маънавий, инсоний сифатларнинг шаклланишида оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит

ва болаларга бўлган муносабат муҳим роль ўйнайди. Оталаримиз ва атрофдагиларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини кўрган бола шунга қараб шакллана боради. Улар мисол катталарга тақлид қиладилар. Сўнг секин-аста қилаётган болаларнинг моҳиятини англайдилар. Болаларни туғри тарбиялашда ота-онанинг онги, маънавияти, билими, тарбияланганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Аниқ бир мақсадга қаратилган тарбиянинг самарадорлиги тарбиячининг қандай методдан фойдаланишига боғлиқ.

Метод — юнунча атама бўлиб — айнан нимагадир йўл, усул орқали мақсадга эришиш йўлини билдиради. Метод, яъни усул табиқатини узатиш ва қабул қилиш характериغا қараб:

1. Сўз орқали фойдаланиш усули.
2. Кўргазмалilik усули.
3. Амалий, намуна усули.
4. Рағбатлантириш ва жазо усули.

Юқоридаги методлар (усуллар) ўз навбатида қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Биринчи гуруҳ - сўз орқали узатиш, маслаҳат бериш, маълумотларни эшитиш орқали қабул қилиш, ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқа усулларга;

Иккинчи гуруҳ - кинофильмлар, тасвирий санъат, бадиий санъат ва бошқа кўриш орқали тарбиялаш усулларига;

Учинчи гуруҳ - тарбия маълумотларини амалий меҳнат қаракатлари орқали бериш. ўрнак кўрсатиш, бошқаларни амалий меҳнатини мисол қилиб кўрсатиш;

Тўртинчи гуруҳ - ҳукумчи-талабаларнинг яхши бажарган ишларини, ўртоқлари олдида ёки ота-оналар мажлисида таъқуллаш, миннатдорчилик билдириш, иқтисодий ёрдам, шипендияларини ошириш, мақтов ёрлиқлари топшириш. Сурағиларини ҳурмат тахтачасига ёпиштириш ва бошқа оғзаки, "раҳмат", "баракалла" каби рағбатлантириш усулларини киритиш мумкин.

Тарбиячининг рағбатлантириш усули иккига бўлинади:

1. Сиз буюрган ишга бурч ва масъулият билан ёндашганлигини рағбатлантириш.

2. Сиз буюрган ишга қизиқишини ва уни удалай олганлигини рағбатлантириш.

Масалан: Бугун ишдан кеч қайтишингизни айтиб, фарзандингизга иш буюрдингиз. Фарзандингиз сиз буюрган ишни баъжариб қўйди. У сиз буюрган ишга бурч ва масъулият билан ёнидошди. Сиз фарзандингиздаги бу ижобий ўзгаришга бефарқ бўлмай, қолган фарзандларингизга бўлган меҳрингизни суистеъмом қилмаган ҳолда, уни суйиб, елкаларига қоқиб, ёки пешонасидан ўпиб қўйингки, бу ҳаракатингиз қолган фарзандларингизни ҳам тарбияласин. Уларни мустақил юмуш қилиши ундасин. Бу ҳолатдан кейин фарзандларингиз ўзини сизни ниҳоятда кераклигини сезади. Оилага ёрдами текканлигидан мамнун. ўзида йўқ хурсанд, ўзини катта бўлиб бораётганлигини ҳис этиб боради. Сиз эса ана шу беғубор, меҳрли рағбатлантиришингиз орқали унда меҳнатга қизиқиш ва уни удалай олиш қобилиятига ишонч ҳосил қилдингиз.

Жазо — бу боланинг нотўғри қилган ишига ўзини иқроқ қилдириш.

Агар бола сиз огоҳлантирмасингиздан ёки тушунтирмасингиздан олдин ўз хатосини тушунган бўлса-ю, сизга қилган хатосини айтолмай изза чекиб турган бўлса, уни жазолашга зарурат йўқ. Энди бу хатони қайтармайман, деган маънода сизга қараяпти. Сиз унга яна бир марта имконият беринг. Аммо кейинги гал ҳам хато қилса ва уни тан олмаса, ундай ҳолларда қуйидаги жазо турлари қўлланилади.

1. Тушунтириш.
2. Танбеҳ бериш.
3. Огоҳлантириш.
4. Қаттиқ огоҳлантириш.
5. Уялтириш.

Юқоридаги жазо турларини ўқитувчи ўқувчига юзма-юз ҳеч кимнинг гувоҳисиз қўллайди. Аммо группаш ўртоқлари ёки синфдошлари олдида изза қилай деб болани уялтирса, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Уят — бу инсоннинг энг нозик сезгиси бўлиб, ўқувчини ўртоқлари ёки коллектив орасида изза қилиш (уялтириш) энг юқори жазо ҳисобланади.

Ўқувчини жамоа орасида изза қилишни энг охирги чорасиз ҳолда қўлаш мумкин. Энг маъқули ўқувчи билан юзма-юз ҳолати оҳингда, унга ишонч билдириб, қатгис йўлдан қайтариш мумкин.

Тарбия — ҳар бир инсоннинг ҳаётда яшаши жараёнида ор-борган сабоқлари ва интеллектгуал салоҳиятларининг ижобий қўшимчасини ўзгаларга бериш жараёни.

Тарбияланганлик — миллий урф-одатимиз мезонига кирма-ган, ўнгаларнинг нафратини қўзғатадиган хатти-ҳаракатлардан ўзини тия билиш.

Боланинг характерини, оиладаги тарбиясини, унинг ор-бормасини, шарм-ҳаёси каби нозик туйғуларининг тарбиялан-ганлик даражасини билмай туриб, бирдапига жамоа орасида қўладириш, яхши ўйлаб кўрмаслик, ёки жаҳл устида тинимсиз (таб жароҳати етказиш) калтаклаш мумкин эмас. Сизнинг тан-танган жазо усулингиз ўқувчини ёки фарзандингизни қилган ҳа-тоини тушунишга, бошқа қилмаслигига тарбиявий сабоқ бўлиши керак. Жазо адолат мезонига таяниб қўлланилмоғи ло-зим. Зеро, бу қўллаган жазо усулингиз ўқувчининг шаънига, турурига ва уни руҳий азоб-уқубатларга солмаслиги назарда ту-тилмиши керак. Агар бу жазо усуллари ўзининг самарасини бер-маса, у ҳолатда эҳтиёткорлик билан мактаб маъмурияти ва жа-моа ҳамкорлигида бошқа чораларни ишлаб чиқиш керак.

Бугунги кунда Педагогика фани ҳам, амалиёти ҳам такомил-ланиб бормоқда. Шунингдек, тарбия жараёни ҳам замон тала-бига монанд такомиллашиб боради.

Мустақил жамиятимизнинг қисқа тарихий даври са-боқларини, ғояларини, тамойилларини талабалар онгига син-дириш, уларни ақлан баркамол ва маънавий бой қилиб тар-биялаш биз тарбиячилар ва ота-оналарнинг бурчимиздир. Пре-зидентимиз И.А.Каримовнинг “Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан кўрмоқдамиз” мавзусидаги “Туркистон” газетаси мух-бирларининг саволларига жавоблари (1999 йил 3 феврал) биз учун дастуриламал бўлади. Уларга бир назар солайлик:

“Туркистон” газетаси мухбирининг саволи:

“Яхши биламизки, мустақил тараққиёт йўли оқ поёндоз тушланган равон йўл эмас. Бу йўлда ўзига хос наст-

баландликлар, тусиқ ва қийинчиликлар, мураккабликни бўлиши табиий. Сизнингча, Ўзбекистоннинг етти йиллик иттиқлол тарихидан келиб чиқадиган асосий сабоқ ва хулосани нималардан иборат?”

Президентимиз И.А. Каримовнинг жавоблари:

“Биринчи сабоқ шундан иборатки, янги тизимга ўтиш кўпчилик ўйлагандан ҳам кўра мураккаб жараён экан.

- Ватан, миллат тақдири ҳал бўладиган қалтис вазиятга тўғри йўлни танлай олиш учун аввало, тарихни яхши билиш ҳаётнинг аччиқ-чучугини билиш керак.

- Адолат биз кураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор.

- Энди, эски жамиятни инкор қилиш ёки маъқуллаш кайфиятидан воз кечиб, бунёдкорлик кайфиятига ўтиш пайғи келди.

- Миллат, давлат, жамият тақдири ҳал бўлаётган паллада ўзликимизни англаш, маънавий илдизларимизни унутмаслик катта аҳамиятга эга.

- Биз инсонлар дунёқарашини бошқариш фикридан йироқмиз, балки биз инсонларнинг тафаккурини бойитиш, унинг янги маъно ва мазмун билан тўлдириш тарафдоримиз.

Тарих инсон кўзини очар экан. Уни ўрганиш кўп хатоларнинг олдини олади. Чунки инсоният тарихида даврлар, жараёнлар чархпалак каби айланиб, қайтарилиб туради. Фақат бу хатолар янги тарихий босқичда, янгича шаклда рўй беради. Бизнинг тарихимизда ҳам ўсиш, юксалиш ва таназзул томонлари бўлган. Халқимиз бошидан кўп воқеаларни ўтказган. Зафарнинг ҳам, мағлубиятнинг ҳам, парокандаликнинг ҳам кўрган. Буюк Амир Темур ҳукмронлик қилган давр ва ундан кейин кечган жараёнлар ёрқин мисол бўла олади.

Буюк аждодимиз юксак тарақққий топган давлат барпо экани ва бу мамлакатда “Куч-адолатдадир” деган бош шиор давлат сиёсатининг, жамиятнинг асоси бўлганини яхши биламиз. Бу буюк одамларга куч берган, уларда инсоф-диёнатга, эзгуликка ишонч уйғотган. Чунки жамиятда адолат барқарор бўлса, миллат, халқ ҳеч қачон йўлдан адашмайди, эртами – кечми фаровон турмушга эришади.

Менинг раҳбарлик лавозимимда меҳнат қилган тажрибамдан кураётган энг муҳим ҳаётий ҳулосам шуки, адолат биз кураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор.

Нафақат мамлакатимиз миқёсида, ўйлайманки, ҳар қандай мамлакатда, маҳалла, боринги оила мисолида ҳам омадимиз, файзпарварамизнинг гарови шарти бўлмиш тинчлик ва тотувлигини сақламоқчи бўлсак, бунинг ягона замини — адолат ва инсофни энг устувор мақсадимиз ва сиёсатимизга айлантиришимиз керак. Фақат шу асосдагина, фуқаролар розилиги, тинчликлараро тотувлик юртимизда қарор топган осойишталикнинг асраши мумкин”, - деб жавоб берди юртбошимиз.

Президентимизнинг бу ўринли сабоқлари тарбиячи педагоглар учун йўлланмадир.

Адолат ўзи нима? У қандай тушунча? Нима учун Президентимиз адолат биз кураётган жамиятимизнинг мезони бўлиши керак дедилар? Бу тушунчани педагогика соҳасида қандай етиштириш этиши мумкин?

Адолат — ҳаётий масалаларни ахлоқий ва ҳуқуқий нормаларнинг риоя этган ҳолда ҳал этишдир.

Адолат тушунчаси билан боғлиқ жиҳатлар жуда кенг қамроғли бўлиб, адолатли инсон, адолатли жамият каби тушунчалар шундай жиҳатлар жумласига киради. Адолатпарварлик тушунчаси эса адолат тамойилига амал қилган ҳолда иш олиб бориш, йўл тугиш, фаолият юритиш демакдир. Бу тушунчанинг моҳиятини оилада фарзанд тарбияси жараёнида учрайдиган қуйидаги ҳаётий масалаларнинг ечими асносида кўрайлик.

Масалац. Ака дарс қилаётганида укаси оёқ тагида “гинг-гинг” деб машинасини ўйнайверди. Акаси бир-икки бор укасига бошқа уйга чиқиб ўйнашини илтимос қилди. Аммо укаси кулоқ етмади. Жаҳли чиққан ака укасининг машинасини олиб, кўчидан улоқтирди. Бундан хафа бўлган ука: “Акам урди”, - деб укасига йиғлаб борди. Она кичик ўғлининг гапига кириб: “Кап-катта йиғит, кичик болани урдингми?” — деб койиди ва бир шапалоқ урди. Бу ҳолатни кўрган кичик ўғли хурсанд. Она ҳам кичик ўғлининг юзидаги табассумдан боши осмонга етган ҳолда уйдан чиқиб кетди.

Масала она томонидан адолатли ҳал қилиндими?

Адолат таърифига мувожаат қилиб, бу ҳаётий масалага таҳлил қиладиган бўлсак, аканинг ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий нормалари паймол қилинганлигини кўрамиз. Масала она томонидан адолатли ҳал қилинмади. Ака-ука ўртасида меҳрсизлик муносабатларининг пайдо бўлишига биринчи замин яратилди.

Уканинг эса бундан буён ёлғон гапиришига йўл очиб берилди. Бундай ҳолатлар бир неча бор такрорланса, ака: "Ота-она мендан кўра кўпроқ укамни яхши кўрар экан", деган хулоса келади. Адолатсизлик замирида ака ичимдагини топ дейдиган оиладагиларга ва ака-укаларга бемехр бўлиб тарбиялана бошлайди. Агар она: "Қани юр-чи, ўғлим", - деб ака ва укани юрлаштириб, ҳақиқатни, яъни аканинг урмаганлигини аниқлаганида, уканинг туҳмат қилаётганини билиб, ўз вақтида чора кўрганида эди, ака-укалар орасида меҳр, ишонч, бир-бирини ҳурмат қилиш, алдамаслик, қилган айбини тан олиш кўриш каби кўникмаларни янада шакллантирган бўлар эди.

Ота-она ва фарзандлар орасидаги алоқатнинг ахлоқий ва ҳуқуқий бузулишлари салбий сифатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Оилаларимизда болаларнинг ёшлигидан бошлаб яхши сифатларни шакллантириб боришга жиддий эътибор бермоғимиз лозим, ҳаётий масалаларни ҳал қилишда ота-онанинг билими, маънавияти, ўзини тутиши, юриш-туриши катта аҳамиятга эгадир.

Фарзандлар, талабалар, қолаверса, одамлар орасида адолат парварлик хислатларини камол топтиришда ўрناк кўрсатиш тушунтириш ва уқтириш, рағбатлантириш, огоҳлантириш танбеҳ бериш, уялтириш (изза қилиш), суҳбат, мунозара ва баҳс каби усуллардан фойдаланиш мумкин.

Маъруза бўйича таянч сўзлар:

Адо, уяғ, тарбия, тарбияланганлик, адолат.

АДАБИЁТЛАР:

1. И. А. Каримов. Буюк келажак сари. Т. "Ўзбекистон". 1998.
2. И. А. Каримов. "Туркистон" газетаси мухбирининг саволларига жавоблар. 1999, 3 феврал.
3. Абу Райхон Беруний. Рухият ва таълим-тарбия ҳақида. Т. "Ўзбекистон". 1992.
4. Мунавваров А.К. Педагогика. Т. "Ўқитувчи". 1996.

6-МАВЗУ

**Маънавий сифатлар. Ахлоқ, яхши хулқлар.
Мустақил фикрлашни тарбиялаш. Мутахассислик ахлоқи**

1. *Комил инсоннинг маънавий сифатлари.*
2. *Инсон комиллиги мезонлари.*
3. *Мустақил фикрлашни тарбиялаш.*
4. *Маънавий манбалардаги инсонпарварлик ғояларининг тарбиявий аҳамияти.*

Жамият тараққиёти тарихи шуни кўрсатадики, фақат маънавий-маърифат кенг қулоч ёйган, илм-урфон тараққий этган мамлакатдагина адолатли жамият қуриш ва унда бир-бирига меҳр-оқибатли, камолотли инсонлар шаклланиши мумкин. Бундай жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик, яратувчилик ишига, эзгуликка интилиши кучли бўлади. Бундай жамият фуқароларида соғлом фикр, ақл-идрок ҳар доим устувор бўлади. Қайта қуриш, ошқоралик ва миллий мафкура сиёсати маҳсулидан баҳраманд бўлган Республикамиз халқи чуқур билим ва юксак тафаккурга асосланган ана шундай адолатли, ҳуқуқий жамият қуриш йўлидан дадил олға бормоқда. Президентимиз ўзининг “Ўзбекистон - келажаги буюк давлат” асарида бундай дейди: “Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интилаянимиз. Адолатта интилиш халқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусиятдир. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий қўмақлашув механизмида ўз аксини тониши керак”.

Президентимиз ўзининг узоқни кўра оладиган доно сиёсати туфайли Республикамизни турғунликдан, маънавий ва иқтисодий қарамликдан озод қилиб, янги мустақил жамият қура олди. Бу жамиятнинг асосини нима ташкил қилади? Унинг кучи қаерда?

Ўз мустақил йўлини танлаган Республикамизда Президентимиз томонидан олиб борилаётган миллий мафкура асосида куйидаги беш тамойил ётади:

1. **Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги.**
2. **Қонуinning устуворлиги.**
3. **Давлат бош ислоҳоти.**

4. Кучли ижтимоий сиёсат.

9. Ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши.

Ҳукуматимиз томонидан олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсат қариялар, ногиронларга кўрсатилаётган ғамхўрликда, кўрсатилган билим олишлари учун доимий равишда кўрилаётган тўра-тадбирларда ўз аксини топмоқда.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек: “Халқ очликка, дунёликка, қимматчиликка чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди”.

Қомусимизда, “ҳар бир фуқаро динидан, ирқидан, миллатидан, келиб чиқишидан, амалидан қатъий назар қонун олдида баробардир”, дейилади.

Республикамизда амалга киритилган ва ишлаб чиқиляётган қонунларда куйидаги кафолатлар таъминланган:

аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлиши таъминланган;

барчанинг тенглигини, фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришдаги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратилган.

Юртбошимиз ҳақиқат, адолат каби инсоният абадул-абад интилан сифатларни ўз тимсолларида кўрсатиб бераётган чиннакам раҳбар сифатида тобора халқнинг қалбига сингиб бормоқда. У истаган адолат дунёси истиқлолдан сўнг юртимиз узра били кўтарди. Мустақиллик бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш имкониятини берди. Энди бу жамиятга ҳар бир инсон ўз ўрни, мавқеига яраша виждонан ҳисса қўшимоғи лозим. Биз педагоглар, ота-оналар, тарбиячилар ҳам талаба ёшларда адолатпарварлик, ватанпарварлик, теран ақл-идроқлилиқ каби маънавий сифатларни тарбиялашда ўз мақсатимизни аямаслигимиз, бутун куч-қувватимизни ишга солишимиз керак.

Бунинг учун энг аввало инсон фазилатларининг ўзаро муносабатларини ва ўрнини аниқлаб олоғимиз лозим. Инсоннинг маънавияти унинг одоби, хулқи, маданиятидан ташкил топади. Маънавият эса ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий билимлар замирида шаклланади. Мазкур билимлар ўз навбатида инсон ижобий сифатларининг камол топиб, бойиб боришига

олиб келади. Фазилатлар инсоннинг ижобий сифатлари маъмуидан иборат.

Сифат алоҳида бир шахснинг муайян бир хислатини ифодаловчи ахлоқий категориядир.

Фазилат - алоҳида шахс, эл, элат, халқ, улусга тааллуқ бўлган ижобий ахлоқий сифатлар мажмуи.

Ўқиб-уққан, чуқур маънавиятли, адолатли ва адолатсизликнинг фарқига тушунган инсон қайси йўлдан бораётганлигини тушуниб етади. Юртига нисбатан меҳр, ғурур пайдо бўлади. Натижада у ҳам Ватанининг равнақиға муносиб фарзанд сифатида ўз ҳиссасини қўшади. Аждодларимиз яшаб ўтган, мени бағриға олиб улғайтираётган Ватан учун мен нима қила олдим? мени гўдаклигимдан едириб-ичирган ота-онам, она замин қонлари томиримда жўш ураётган аждодларимиз шаъниға муносиб ишлар қиляпманми? - деган саволларни ўз виждони олдига кўндаланг қўяди.

Биз педагоглар ва ота-оналарнинг бурчи фарзандларимизни ва талабаларимизни Ватанға муҳаббатли, имонли, эътиқодли адолатпарвар қилиб тарбиялаш, шакллантиришдан иборатдир. Бундай фазилатларни ўзида касб этган ёшларимиз, қандай вазиятда бўлмасин, ҳамма вақт ўзиға тўғри йўл танлай олади.

Ўзларининг чуқур билимлари ва адолатли хатти-ҳаракатларини кўникмаға айлантирган бундай нуфузли талабаларимиз мустақил жамиятимизға тамал тошини қўйгувчи фидойи инсонлар бўлиб етишишлари муқаррардир.

Инсон - табиатнинг энг буюк неъматини. Унга ақл-идрок, онг, фаросат каби буюк фазилатлар ато этилганки, инсон бу фазилатларға сайқал бериб, ривожлантириб, оламни, инсониятнинг камолотға етаклаб боради. Таниқли шоиримиз Э.Воҳидов айтганларидек:

*Мулки борлиқ ичра бир маҳал,
Муъжазгина олам яралган,
Бермоқ учун дунёға сайқал,
Олам аро одам яралган.*

Одамнинг инсон сифатида шакллана бориши жараёнида унинг камолоти даражаши одоб, ахлоқ, маданият, маънавият элементларининг унда қанчалик мужассамлашганлиги билан

ти олади. Шу ўринда бу категорияларнинг моҳияти устида
қўлиб ўтиш жоиздир.

Одоб — ҳар бир инсоннинг ўзи бир инсон ёки жамоа билан
унан мулоқотида ҳамда юриш-туришида ўзини тута билиши-

Хулқ — одобнинг ички туйиқ кўникмага айланган кўриниши.

Ахлоқ — жамиятда қабул қилинган, жамоатчилик фикри би-

рама бўлган хулқ-одоб нормалари мажмуи.

Маънавият — “жамиятнинг ва унда яшовчи фуқароларнинг фао-

лиятлари жараёнида тўпланган барча ижобий ютуқлар мажмуаси”.

Маънавий — инсон онгини акс эттирувчи барча ижобий,
ақлий, интеллектуал фазилатлар мажмуаси.

Мушоҳада қилиш ақлнинг пешланишига олиб келади. Ақл
нинг сайқаллайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айла-

нади. Шу тарзда инсон секин-аста такомиллашиб, комилликка
эришиб боради.

Ўқоридаги фикрлардан, чизгилардан кўриниб турибдики,
инсон маънавиятли бўлиши учун жуда кўп инсонийлик билим-

лари сарфанимасидан баҳраманд бўлиши, ўз устида тинмай из-

лаштириши ва ҳаётни кузатиб, ундан сабоқ чиқариб бориши ло-

зим.

Ҳаётни кузатар эканмиз, ҳар бир инсоннинг жисмоний, ин-

теллектуал ва маънавий жиҳатдан ягона бўлишини, унга ҳар
қандай таъсир айнан бўлган иккинчи бир инсоннинг йўқлигини ва

тарихда ҳам бўлмаганлигини кўрамиз, табиатнинг ҳассослигига,
тасвирдорлигига тасаннолар ўқиймиз. Инсонлар бир-бирларига

айнан бўлмасалар-да, улар бир жамиятда яшаб, ўзаро
муносорликда ҳамжиҳатлик билан бунёдкорлик, яратувчилик

билан шуғулланмоқдалар, эзгулик уруғини сочмоқдалар, бу
уруғларнинг ҳосилидан баҳраманд бўлиб яшамоқдалар. Бундай
инсонлар ҳам ақлий, ҳам ахлоқий билимларни пухта эгаллаган,
ҳар нарсага қодир, юзидан нур балқийдиган, тилидан бол то-

қилган, хушхулқ, хушфезл инсонлардир. Улар жамиятнинг,
ахлоқнинг сеvimли фарзандларидир. Шу боис уларга ҳавас
қилиш, тақлид қилса, улардан намуна олса арзийди.

Абдулла Авлоний ўзининг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”
асарида ана шундай инсонлар ҳақида бундай дейди: “Яхши фа-

дейилур". Авлоний яхши инсонлар деганда одамларга яхши қила оладиган, камтар, сахий, меҳнаткаш, меҳр-шафқат билимдон, ўзгалар учун қайғурадиган, мард инсонларни кутутса, "Ёмон инсонлар деб, ёмонлик фазилатлари яхши фазилатларидан устун турадиган инсонларга айтилади", дейди. Муаллиф ёмон инсонлар деганда хасис, бахил, бировларни ютуғини кўра олмайдиган ҳасаддўй, фақат ўзим дейдиган хўбин кишиларни назарда тутади. Авлоний кишиларни ўзида яхши фазилатларни туллаган, эл назарига тушган, яхшиликни иштилувчи, ўзини тарбиялаб боришга ўрганган инсон бўлишга ундайди.

Мозийга бир назар ташлайлик. Эркакларимиздан уларга хўмардлик, жасурлик, ғурур каби хислатлар мерос бўлиб келган бўлса, момоларимиздан ор-номус, иффаглилик, назокатлилик, шарм-ҳаё, ширинзабонлик каби хислатлар асрларда асрларга мерос бўлиб ўтиб келмоқда. Демакки, бу хусусиятлар элимиз, юртимиз, миллатимизнинг қондош ва жондош ажрамас бир маънавий қиёфасидир. Эндиликда замондош йигит қизларимиз юриш-туришлари, хатти-ҳаракатлари, кийинишлари билан ўзларини қанчалик ўта тараққийлашган шахс фуқаролари каби кўрсатмасинлар, барибир улар қалбан маънавий мероснинг эгасидирлар.

Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" ва "Меҳробдан чаён" асарларидаги Отабек ва Анваржонлар бугунги қизларимиз баътининг идеали бўлса, Кумуш ва Раънолардаги шарқ аёллари хос иффа ва латофат, бокиралик, ҳаёлилик, вафодорлик севган кишисини эъзозлаш каби хислатлар эгаси бўлиш йигитларимизнинг орзуси ва ниятидир. "Меҳробдан чаён" романидаги Анвар ва Раъноларнинг шеърий ёзишмаларига эътибор берайлик.

Анвар:

*Агар Фарҳоднинг Ширини, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб бўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.*

Мазмуни: Фарҳодга Ширин насиб қилган бўлса, Мажнуннинг Лайло насиб қилган бўлса, барча гузал қизларни бир гулшанга йиғсак, шу қизларнинг сараси, яъни раъноси менга насиб бўлади.

қили, деб ўз қалб тугёнларини, бахтидан ниҳоятда мамну-
лиги биланларга хос ўта назик эъзозлаш орқали етказди.

Раъно:

*Айр ор этса Лайли ҳақлидир, Қайснинг Жунуидин,
Не бахтки, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг мирзоси*

Матмуни: Лайли ўз севгилисининг ақдан озганидан надомат
қилди, бахтимдан айланайки, менинг қалбимнинг харидори толиб
қилинган сардори, деб ўзининг фахр тўла ички ҳаяжонини, се-
вганини, чин муҳаббатини назокат, шарм-ҳаё билан изҳор
қилди.

Ашвар:

*Ҳамшиа хавфда кўнглим бу муҳаббат интиҳосидин,
Менга ҳам этмаса Мажнун дебон Раънонинг савдоси.*

Матмуни: Муҳаббатимизнинг бахтли онларини уйлаб, гўзал
қилган меҳридан қувват олиб яшамоқдаман. Аммо кўнглим
қўйма нақт гап, хавфламан. Менга бу муҳаббатимиз бахтини
қилиш насиб қилармикин. Паришон бўлиб, мен ҳам Мажнун
қилинган телба бўлиб қолмасам майли эди, деб ўз бахтидан,
муҳаббатидан ниҳоятда мамнулигини ҳадиксираб баён қилади.

Раъно:

*Муҳаббат жомидан нўш айлаган ақли зако бўлмиш,
Фунуний тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.*

Матмуни: Муҳаббат сеҳрининг самимий туйғулари
қўлирилган табоқдан баҳра олган инсоннинг ақли те-
ранда тафаккури кучли бўлади. Бундай маънавий озуқадан
баҳраманд бўлган киши ҳеч қачон телба (мажнун) бўлмайди.
Муҳаббат илмидан маълумки, кишининг сафроси куйсагина у
телба бўлиши мумкин.

Бу асарда шарқона муҳаббатнинг нафис, эъзозли, ҳақиқий
нафисига етказилган идеал намунаси баён этилади. Ёзувчи за-
мондош йигит-қизларимизни ана шундай беғубор, самимий,
бахтли севишга ундайди.

Калон адиб Абдулла Қодирийнинг асарларида комил инсонларгагина хос бўлган бундай нозик ҳис-туйғулар, фазилатлар акс эттирилган ўринлар бисёрдир. Улардан ёш йилги қизларимизни тарбиялашда ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Меросий манбаларимизнинг яна бири Абу Райҳон Берунийнинг "Ҳиндистон" асаридир. Аллома бу асарида қизларга шундай мурожаат қилади: қизим, сен ўрганган уйингдан кетиб, келгани таниш бир хонадонга келин бўлиб тушмоқдасан... Эринг осмон бўлса, сен ер бўл, Осмон ўзининг шифоли ёмгири билан ернинг кўкартирганидек эринг ҳам ўз меҳри билан сени асраётгандай авайлайди, Эрингнинг кўзига пала-партиш кўринма, ўзини кўра оро бер, сув ва сурма ҳамиша ҳамроҳинг бўлсин. Эринг кўраётмаган нарсаларни олиб бер деб хархаша қилаверишни мақсад қиламан...

Абу Райҳон Беруний бу фикрларини худди бугун қизларимиз ва аёлларимизнинг кулоқларига шивирлаётгандек, назаримизда. Берунийнинг ижодига разм солсақ, ул зоти шарифнинг ниҳоятда кўп мутолаа қилганини, изланганини, ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Беруний фақат ҳайитлардагина дам олганлар. Улар ҳайитнинг биринчи кунини хасталарни, кўнгил яқинларини, ёши улугларни зиёрат қилганлар. Иккинчи кунини марҳумлар хонадонига ташриф буюриб, уларни ёд айлаганлар. Учунчи кунини эса кейинги ҳайитнинг еттулик озуқа ва кийим-бош, керакли уй-рўзгор буюмлари, асбобларини харид қилиш учун вақт ажратганлар.

Беруний 76 ёшида хасталаниб ётиб қолади. Анчадан берилган тушакка миҳланиб қолган Берунийнинг ҳолидан шогирдлари ва кириб-чиқиб, дам-бадам хабар олиб турадилар. Шундай кунларнинг бирида Берунийдан ҳол сўраш учун қози Валвалужини ташриф буюради. Беруний қозининг мерос тақсимотига янги шарҳлар киритганини эшитган, лекин қози билан бу ҳақда баҳсмайлихотир суҳбатлаша олмаган эди, ўша шарҳни қозидан айтаётган тиб беришини илтимос қилади. Қози: "Маъқул, аммо сал кўра ётиб йиғиб олганингиздан сўнг бафуржа гаплашармиз", - дейди. Беруний: "Эй қози, мен шу мерос тақсимоти ҳақидаги шарҳингизни билмай бу дунёдан кўз юмиб кетганимдан кўра қўрилиб, хотиржам кетганим афзал эмасми?" - дейди. Ноилоҳ

Беруний қози мерос тақсимоли шарҳини баён қилади. Беруний бир нуҷуди билан кўзи юмилган ҳолда тинглар, айрим жойларнинг маъқуллар, айрим жойларига ўз фикрини ва тақлифларини билдирар эди. Сўзини тутатган Валвалужий Берунийнинг бир нафас олишига қараб, бугун шу суҳбат шарт эмасмиди, ул кетини толиқтириб қуйдим, деб хижолат бўлади ва кетишга руҳанат сўрайди. У ҳали маҳалла бошидаги уйига етиб ҳам келмаган эди, Берунийнинг ҳовлисидан йиғи овози эшитилади. Валвалужий орқасига қайтади. Давр илмига ташна, фан фидойиси Берунийдан шу тарзда жудо бўлган эди. Ул табаррук зот ўзидан бир қанча ноёб асарлар қолдирдики, мана неча асрлардан буён унинг авлодлари бу бебаҳо манбалардан ўзлари учун бой маънавий озуқа олиб келмоқдалар. Уларнинг адолатли, оқил фикрлари ҳанузгача маънавий дунёмизни машғал каби ёритиб келмоқда.

Алломанинг қуйидаги мисраларига диққат қилинг:

Ҳеч бир гап қолмади маълум бўлмаган,

Жуда оз сир қолди мавҳум бўлмаган.

Билимим ҳақида чуқур ўйласам,

Билдимки, ҳеч нарса маълум бўлмаган.

Ул зот улкан кашфиётлар, чуқур билим эгаси бўлишларига қарамасдан ўзининг ҳеч нарса билмаслигини, бундан ҳам сувроқ билиш мумкинлигини айтиб, ўзига нисбатан норозилик билдирмоқда. Бундан ҳам ортиқ камтарлик ва бундан ҳам ортиқ ўзини талабчанлик бўлмаса керак. Берунийнинг бу фикрлари тоғони илм аҳли учун катта ҳаётий сабоқ, вақтнинг ҳар бир дақиқаси қайта такрорланмас эканлигини тушуниш, уни беккуда сарфламаслик, қадрига етишнинг амалий намунасидир.

Талабаларда камтарлик, илмга интилиш, ўзига нисбатан талабчанлик, табиат томонидан берилган умр каби бетакрор имтиҳондан унумли фойдаланиш каби хислатларни тарбиялашда Берунийнинг юқоридаги каби маънавий меросидан ижодий фойдаланиб бориш катта самара беради.

Нисон қадри умрида қанча йил яшагани билан эмас, балки бу фурсатдан қандай фойдаланганлиги, эл ва жамият манфаати нуқтида нима ишлар қилганлиги билан ўлчанади. Бир аср умр кўриб, ном-нишонсиз ўтганлар ҳам бор, оз умр кўриб, абдий

ном қолдирганлар ҳам бор. Инсонлар эл назарида уй-жой, мулк мулклари билан яшамайдилар, балки халқ учун қилган ишлари рафли ишлари билан барҳаёт яшайди. Тарихга назар солсангиз, неча-неча асрлар давомида шоҳлар, бойлар, дарвешлар, хулм қанча-қанча инсонлар бу ҳаётдан ўтишган. Аммо халқи учун унинг маънавий камолоти йўлида риёзат чеккан Форобий, Бухорий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём, Нажмиддин Кушо, Баҳовуддин Нақшбанд, Лутфий, Алишер Навоий, Биноий, Кошифий каби алломаларимиз инсоният камолотининг йўли юлдузлари бўлганликлари учун мана неча асрлар ўтибдики, бу билан ёнма-ён яшаётгандек ишимизга, ўйларимизга, орзуларимизга ҳамкор, ҳамнафас, руҳи-поклари хотирамизда абади қолди.

Яхши фазилатлар қалбида макон қурган ва уларни ҳаёти давомида янада сайқаллаб, такомиллаштириб борган инсон камолотга эришиб бораверади. Ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий ва касбий билимлари сарчашмасини тўлатиб, камолотга интила борган инсон жамиятда қуёш каби нур сочиб туради. Қуёш ўз нури билан ҳам иситиб, ҳам шифо берганидек, комил инсон ҳам жамиятга, Ватанига фақат яхшилик келтиради, унга маънавий озуқа ва эзгулик беради. Инсоннинг тарбияланганлигини қандай баҳолаш мумкин? Унинг мезони нимадан иборат?

Инсон комиллигининг мезони унинг ўқиб-уққанлиги, ақлий ва ахлоқий билимлари савияси ва уларни ҳаётда қўллай билиши кўникмасини ҳосил қилганлиги билан белгиланади.

Онги билимлар уммонига айланган, ўқиб-уққан толиби илм аҳлларимизнинг тафаккури бой, тил-забони ширин, камтар бўлиб, тўплаган билим заҳираларидан ўзгаларни ҳам баҳраман эта билмоқлари зарур. Шундай инсонлар борки, ақлий билими чуқур, аммо ахлоқий билими саёз. Аксинча ахлоқий билими етарли, лекин ақлий билими қониқарли эмас. Агар инсон ақлий ва ахлоқий билимларини пухта эгаллаб, уни чуқур тафаккур қилса ва тил дастурхонига солиб, уни харидорларига чиройли қилиб, меҳрли узата олса-айни муддао. Жамиятимизнинг раънақи шундан, ёшларимиз камолоти шундандир.

Республика Олий Мажлисининг 12-сессиясида Президентимиз томонидан “Куч-билим ва тафаккурда” деган теран бир фикр илгари сурилди. Тафаккур- инсоннинг бутун ҳаётини на

фақат фаолиятини идора қилувчи онгий камолот ўлчовидир. Уни фақат билим олиш, ҳаётни кузатиш, уни ўқиш ва уқиш, вақтни ва ёмонни таҳлил қилиш, улардан хулоса чиқариш билан эришилади. Тафаккур ақл тарозиси бўлган тил орқали шаклланиб бўлади. Сизнинг сўзлаган сўзингиз, айтган фикрингиз тафаккурингизнинг, ақл-идрокингизнинг, онгингизнинг ойи-нишидир.

Тил ҳақида, фаҳм-фаросат, тафаккур ҳақида алломаларимиз Ҳасан Ҳусроий манбаларида шундай ёзадилар:

*Инсон нотиқлиги, саодат тилдан,
Назокат тилдандир, нафосат тилдан,
Ҳаёт сабоқлари кўрсатур шуни,
Дузах тилдан эрур ва жаннат тилдан.*

*Икки нарса ажратади инсонларни ҳайвондин,
Инсонлиги билинади ҳунар ила забондин,
Шундай экан, кишиларнинг энг улуғи ҳунарманд,
Ёки сўзга чечан киши, фикри равон, тили қанд.
(Ибн Сино. Фаросат илми ҳақида.)*

*Одобли инсон барча одамларнинг яхшисидир,
Ва барча халқлар учун ёқимлидир.
У мансабдор кишилардан гўзалроқ ва,
Бадавлат одамлардан ҳурматлироқдир.
(А. Навоий. Маҳбуб ул-қулуб.)*

*Гўзаллик юзда эмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсин-у, маъноли бўлсин,
Эшитганлар қулоғи дурга тўлсин.*

*Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтин,
Миси чиққай сўзинг кўп бўлса бир кун.
Кўнайган сўзнинг бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози булар соз.
(А. Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.)*

Ҳақиқатда ҳам одобли, илмли, маданиятли инсон билан суҳбатлашганимизда уларнинг овози оҳангидаги мунглилик самимийлик, инсон дилини ёритувчи ёқимли сеҳр ўзига мақдун қилиб қўяди. Уларнинг суҳбатидан маънавий куч-қувват оламиз, чарчоқларимиз чиқади, қалбимиз яйрайди. Демак инсон бундай даражага етишиш учун кундалик ҳаёт машаққатларини сабр-тоқат билан енгиб, кўп ўқиши, ҳаётни кўзатиб ундан сабоқ ола билиши зарур. Меҳнат қилиш, машаққат риёзат чекиш, ҳаётни ўқиб, ундан оқилона сабоқ чиқара олиш эвазига инсоннинг онги, тафаккури сайқалланиб боради.

Сўз мулкининг султони Мир Алишер Навоий ўзининг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида бундай ёзади: «Уруғни қара. Олдинининг ҳамма ёғи лойга, чангга беланди. Сўнг у ерга қадалгандан кейин қаттиқ ерни ёриб, қийинчиликларга сабр-тоқат билан чидаб, юзага-ерга чиқади. У забардаст дарахт бўлади, мева тутади, қанча-қанча одамларнинг ҳожатини чиқаради. Ҳар қандай ишнинг, ҳар қандай ютуқнинг қийинчилиги бўлади. Унга сабр-тоқат қилган инсон кейин роҳат-фароғатда яшайди».

Ибн Сино ўзининг “Ҳиндистон” асарида: «Камтарлик-бу худбин ишлар билан шуғулланишдан тўхтатувчи куч», - дейди. Ҳа, халқимиз: “Камтарга камол-манманга завол”, деб машаққатли ҳаёт сабоқларининг хулосасини бизга мерос қилиб қолдирган.

Ҳақиқатдан, ҳаётни кузатсангиз, кўп ўқиган, ҳаётни кўп кузатган, теран маънавиятли инсонлар фаҳм-фаросатли, ҳар бир нарсага жиддий қарайдиган, мулоҳазали, оқил инсонлар бўладилар. Бундай инсонлар теран, сокин дарёга ўхшайди: улар шовқин-суронсиз оқади. Аммо билими саёз, ҳаёт сабоқларида етарли хулоса чиқара олмаган, ўқиб-ўқмаган, ҳамманинг ақлининг менинг чўнтагимда деб ўйлайдиган, салга ўзининг йўқ ақлини пешлайверадиган кимсалар эса шалдираб оқаётган жилғарга ўхшайди-суви кам-у, ваҳимаси бир жаҳон. Бундай одамлардан манманлик касали доимо хуруж қилиб туради.

Манманлик — бу ўз камчилигини ва ўзгаларни тан олмаслик, ўзгалар фикри билан ҳисоблашмаслик, такаббурлик, худбинликдир. Манманлик илллати у макон қурган кишиларнинг соғлом фикр юритишдан, ўзини такомиллаштириб боришдан

муомала ётади. Натижада бундай одамларда жаҳолат иллати, билимсизлик пайдо бўлади.

Қамтарлик ва манманлик бир-бирига қарама-қарши икки нуқдир уларнинг бири сизни кишиларга яқинлаштиради, иккинчиси эса йироқлаштиради.

Бир инсоннинг иккинчи бир инсонга интилиши, уни дил қилиб, соғиниши замирида муомала маданияти ётади. Жамиятнинг ривожланганлиги, унинг маданиятлилик даражаси, маънақи кўн жиҳатдан унда яшайдиган кишиларнинг муомала маданияти билан белгиланади. Ақли теран, фикри уммон, маънавий маънавиятли инсон муомала жараёнида ўз фикрини рафтор дошқозонида қайнатиб, сўнг тил дастурхонига узатади. Инсоннинг тил-забонидан унинг қанчалик фаҳм-фарқатта эга эканлигини билиб оласиз.

Халқимиз “Сўз – ақл тарозиси” деган мақоли билан минг барра ҳақиқатни айтган. Инсон мартабаси унинг сўзидан билинади, лекин сўзининг мартабаси киши билан белгиланмайди. Нодир манбалардан бири “Қобуснома”да Кайковус ўғли Гийонноҳга бундай дейди: “Киши суҳандон, суҳангўй (нотик) бўлиши керак... Суҳангўй шул киши бўлмайки, ул ҳар сўзни билди, халққа маъкул бўлмай... Бундай кишилар оқиллар қаторига кирмай”.

Бу манбада бўлар-бўлмаста ваъз қилавермаслик, сўзни улуғ билиш, у осмондан келмаслиги ва уни хор қилмаслик ҳақида насиҳатлар берилади. Хоразм элининг кураги ерга тегмаган тилимини, қўли гул пўстиндўз, маърифатпарвар, хассос шоир Шаҳлавон Маҳмуд ўзининг қуйидаги шеърида ақл-идрок, фаҳм-фарқат ҳар қандай қалбда ҳам макон куравермаслигини, унинг оқиди ноёб хислат эканлигини, ўқиб-уққан қалблардагина қарор топишини чиройли ифода қилади.

*Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ,
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидин кўра яхшироқ.*

Мазмуни: Қоф тоғининг камида уч юзтасини янчинга тай-
ёрман ёки кўкрагимга ханжар уриб, дил қони билан фалакни
бўшдек мушкул ишни бажаришим мумкин ёхуд бир умр зин-

донга ташлашларига розиман. Аммо нодоннинг бир дақиқ суҳбатига дош беришим мушкул. Сўз сўзлаганда унинг маънос ва манғитига эътибор бермай сўзлайдиган инсонларни тинглаб дилни яралагандан кўра, оғир меҳнат қилган осонроқ, тажрибачарчоғи дам олинса чиқиб кетади. Бироқ маза-матрасиз, фаҳм-фаросатсиз суҳбатни тинглаб орттирилган қалб чарчоғи, дил-яраси чиқиб кетиши, тузалиши қийиндир.

Ҳа, билдирмоқчи бўлган фикрнинг обдон пухталаниши, сайқалланиши, лўндаланиши ва кейингина тилга чиқарилиши инсонни юксакликка кўтаради, унга латофат бағишлайди. Шунинг учун ҳам инсон қалбдан чиққан самимий, гўзал сўзлари ва ширин муомалага ўзида эҳтиёж сезади.

Инсон энг аввало ҳар томонлама билимдон бўлмоғи лозим. Билимдон бўлмоқлик, бу ўз касбини пухта эгаллаш, эл-юрт, Ватан манфаатлари йўлида сидқидилдан меҳнат қилиш, унинг садоқатли бўлиш, уни эъозлаш, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий билимларни доимий равишда етарли даражада эгаллаб бориш, маърифатли бўлиш, маънавий камолот сари интилиш, халқнинг, инсонларнинг ғам-ташвишлари, қувончлари билан ҳамдард, ҳамкор, елкадош бўлиш, умумий қилиб айтганда жамият ҳаётининг барча жабҳаларида фаол иштирок этиш, унинг истиқболи учун қайғуриш, доимо эзгу ишлар, орзу-умидлар, ниятлар билан йўлдош бўлиб юриш демакдир.

Бунинг учун инсон ҳар доим ўз мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантириб, сайқаллаб бормоғи керак.

И.А.Каримов ўзининг “Баркамол авлод орзуси” китобида, “Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”, “Куч билим ва тафаккурда” деган ғояларни илгари суриб, ёшларни шундай бўлишига ундаётганлиги бежиз эмас. Чунки бу-гунги ёшлар эртанги юрт эгаларидир. Шунингдек, юртбошимиз комил инсон деганда биз аввало онги юксак, мустақил фикр-лай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз”, дейдилар.

Демак, Президентимиз орзу қилган жамиятимизнинг тамал тошини қўювчи “Баркамол авлод” комилнинг асосий мезони, ёшларнинг мустақил фикрлай олиш ва ўрганган билим ва тажрибаларини амалиётда қўллай билишидир.

Хўш, ёшларда мустақил фикрлай олиш ва ўзининг шахсий, тўғри хулосасини чиқара оладиган фазилатини қандай тарбиядан мумкин?

Мустақил фикрлаш комилликнинг асосий белгисидир. Комиллик уч босқичдан иборат:

1 жисмоний саломатлик

2 ахлоқий поклик

3 ақлий етуклик.

Бу босқичларни шакллантиришда мустақил фикрлаш етакчи рол ойнаб ўрин эгаллайди. Талаба ёшлар тарбияланишни қалбан оқибатда интиқсалар, жисмоний ва ахлоқий комиллик даражасига эришиш билан эришса бўлади.

Аmmo ақлий камолотга эришиш эса, асаб тизимининг тартиблануви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув, барқарор иродавий хатти-ҳаракатлар узлуксиз фаоллик, фидоийлик, биважиблик билан амалга ошади. Мустақил фикрлаш сарчашмаси фақатгина яъни англашдан, фикр юритишдан бошланади.

Англаш — бирор бир ғояни (фикрни) туб мазмунига тушуниб етиш.

Мушоҳада — шу ғоя (фикрни)ни мантиқан талқин қилиш.

Тафаккур — инсон онгидаги мавжуд илмий ва ҳаётий билимлар мажмуаларидан керагини саралаб олиш ва амалиётга қўлдан.

Амалиётда (практикада) қўллаш — ҳаётда бир неча бор қўлланган ўзининг ижобий ҳосиласини берган, ишончли муаммолар ечими билан солиштириб, хулоса қилиш, сўнг тафаккур савиясига таяниб, ягона ечимни танлаш ва ундан амалиётда фойдаланишдир.

Мустақил фикр юритиш жараёнида инсонда фикр, мушоҳада, ғоя, фараз, мақсад кабилар вужудга келади. Мустақил фикр юритиш тил ва нутқ билан чамбарчас боғлиқ равишда амалга бўлади ҳамда улар узлуксиз тарзда бир-бирини тақозо этади. Худди шу боисдан инсон ўзининг мустақил фикрлаши, муомаласи (мулоқоти), нутқи ҳамда онгли хулқ-атвори туфайли бериқдаги мавжудотлардан тубдан ажралиб туради.

Инсон мустақил фикр юритиш фаолиятида ўзи акс эттирган, сезган, идрок қилган, тасаввур этган, хотирлаб қолган

нарса ва ҳодисалар тўғрилиги, аниқлиги, ҳақиқийлиги ёки уларнинг воқеликка мос тушишини аниқлайди. Борлиқни билиш жараёнида ҳосил қилинган ҳукмлар, тушунчалар, хулосалар, фаразлар (тахминлар) чиқарилган қарорлар чин ёки чин эмаслигини белгилаб олади. Инсон мустақил фикрлаш орқали воқеликни умумлаштириб, билвосита ва бевосита акс эттирадиган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички, мураккаб боғланишлар, муносабатлар, хоссалар, хусусият ҳамда механизмларни аниқлаб етади. Бинобарин, инсон муайян қонун, қонуният ва қоидаларга асосланган ҳолда табиий, ижтимоий ҳодиса ва воқеаларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши ҳамда оқибатини олдиндан кўриб туриш имкониятига эгадирлар.

Одатда фикр юритиш воқеликни умумлаштириш даражасига, муаммони ечиш воситаси хусусиятига, объектнинг субъект учун янгилиги, шахснинг фаоллик кўрсаткичига кўра бир неча турларга ажратилиб тадқиқ қилинади. Мустақил фикрлаш ақлий фаолият сифатида олиб қаралганда, инсон томонидан масалалар, топшириқлар ечиш назарда тутилади. Уларнинг шартлари, моҳияти. Тузилиши, шакллари ва шахснинг аниқлаш имкониятлари кузатилади.

Масала, муаммо, топшириқларни ечиш шахснинг эҳтиёжи, қизиқиши, майли, қобилияти, истеъдоди, салоҳияти билан боғлиқ равишда олиб қаралади, уларнинг талабларни қабул қилиш, муайян қарорга келиш, воситалар қидириш мустақил фикр юритишнинг мустаҳкам негизини ташкил қилади.

Мустақил фикр юритиш фаолиятда муаммо ечимини қидиришни бошқаришда, борлиқни инъикос қилишда инсоннинг ҳис-туйғулари, кечинмалари, фавқулоддаги вазиятлар, объектив ва субъектив шароитлар алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий ҳаётда, таълим жараёнида ва ишлаб чиқаришда шахслараро (объектив ва субъектив) муносабатлар, алоқалар, ҳамкорликдаги ақлий ва жисмоний меҳнат маҳсули, муомала меъёри, мустақил фикрлаш мажмуаси тариқасида юзага келадди. Жамоада танқид, ўзини-ўзи танқид қилиш, ўзини-ўзи баҳолаш, ўзини-ўзи назорат қилиш, ўзини-ўзи текшириш, ўзини-ўзи бошқариш, ўзини-ўзи ривожлантириш, ўзини-ўзи намоеън қилиш, ўзига-ўзи буйруқ бериш, гуруҳий мулоҳаза,

мушоҳададан иборат мустақил фикр юритиш сифатлари шакл-
ланади.

Инсонни инсон томонидан идрок қилиниши, яъни нотаниш
овқатнинг руҳий ҳолатини аниқлаш, тахмин қилиш энг зарур
шароит ва белгиларни тўплаш ҳам мустақил фикрлаш
муаммосидир. Мазкур мураккаб босқичли билиш жараёни инсон-
дан продавий зўр беришни, ақлий жиддийликни, онгли муно-
сабатни, барқарор вазиятни, қулай шарт-шароитни талаб
қилади, муайян хулосага келинади.

Мустақил фикр юритиш жараёни, муаммоли вазият вужудга
келишидан бошланади. Лекин мазкур вазият туғилиши, ечими
бу билан тугалланмайди. Инсонда билишга нисбатан мойиллик,
этиёрсиз хатти-ҳаракат муаммоли вазиятгача ёрқин бўлмаган,
овқатликларни излаб топиш каби ҳолатлар юзага келади, сўнг
суб маънодаги ечимга муҳтож муаммоли вазият яралади ва
ниҳоят унинг ечими топилса-да, лекин билишнинг муаммодан
келиши босқичи фикрнинг ўз йўналишида ихтиёрсиз давом
тавсеради.

Уқув фаолиятида фикр юритишнинг, тафаккур қилишнинг
ўзаро мустаҳкам боғланган берк занжири вужудга келади.

Мустақил фикр юритиш жараёни куйидаги босқичлардан
таркиб топган:

1. Мустақил фикр юритиш фаолиятида энг аввало ҳал
қилиниши зарур бўлган муаммо инсон томонидан яхшилаб
аниқлаб (тушуниб) олинishi керак. Агарда инсон олдида ҳеч
қандай масала ёки муаммо вужудга келтирилмаган бўлса, у
ҳолда у бирон-бир нарса туғрисида фикр ҳам юритмайди. Му-
шоҳада ҳам қилмайди. Инсон танбалликка мойилдир. Мабодо
шахс ҳал қилиниши шарт бўлган масала юзасидан қанчалик
аниқ ва тўлароқ маълумотта эга бўлса, уни оқилона ечиш йўл
ва воситаларини шунчалик энгиллик билан топади.

2. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун энг зарур бўлган
барча билимларни, муҳим муносабатлар, урф-одатлар,
бағданишларни яхши билиши ва уни тадбиқ қила олиши зарур.
Бунинг учун шахсий тажрибада учраган ҳолатдан, усуллардан
ҳолатларни хогирада сақлаш ва уни ўхшаш муаммоларни ечиш-
да қўллаш жараёни амалга оширилади.

3. Масала ёки муаммога тааллуқди фараз илғари сурилади, босқичлар таҳлил қилинади, ечиш тўғрисида мулоҳазалар билдирилади. Турли вариантлар ҳақида фикр юритилади, улар ўзаро қиёсланади ва энг самарали вариантлар ажратилади.

4. Муаммо оддига қўйилган гипотезани муайян мезонлар ёрдами билан текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун ўзаро ўхшаш ҳолатлар маъновий, шаклий, тузилмавий жиҳатдан таққосланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл материалларидан атрофлича фойдаланилади, яъни ижодий режалар тузиш, умумлашма образлар яратиш, мақсад натижаларини кўз ўнгига келтириш, тахминий муносабатларни идрок қилиш амалга оширилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ақлий хатти-ҳаракатлар тизимини тadbиқ қилиб кўрилади ва айрим ўзгартиришлар киритиш мўлжали оёдишлаштирилади. Гипотеза маънавий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, муҳим аломатлари ажратилади, унинг тўғрилиги, ҳаққонийлиги бўйича тезкор ҳукм ва хулосалар чиқарилади.

5. Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илғари сурилган гипотеза тўғрилиги ёки нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектдан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар, ўйлар, тахминлар қабул қилинади ёки ўйлаб топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади ва ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синанга тавсия қилинади. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техник масалаларни ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочилик таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий қилишда турли-туман вариантлар, технологик карталар ва бошқа моделлар фикран таҳлил қилинади. Сўнгра улардан энг маъқули, омилкори, энг мақсадга мувофиқ тапланади ва унинг устида бош қотирилади.

6. Муаммо ва масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларни тўғрилигига ишонч, қаноат ҳосил қилиш учун ечувчи шахс уни текшириш билан мустақил фикр юритиш хатти-ҳаракатларини якунлайди. Ана шу фикрий операциялар, мулоҳазалаш шаклларида сўнг масала (топшириқ) батамом ҳал қилинади ва бу муаммо тўғрисида ўйлаш писбий жиҳатдан вақтинча тўхтатилади. Эришилган муваффақият ҳаётга жорий қилинади. Бошқача айтганда бу муаммо ва унинг ечимини то-

нинг учун қилинган ҳаракатлар ва ечимлар келгуси муаммоли вазиятни ҳал қилиш учун керак бўлади. Бу тажрибалар онгнинг остирасида сақлаб қўйилади ва навбатдаги ҳаётий муаммоларни ҳалда чуқур ўйлаш, мушоҳада қилиш, тафаккур савиясига мос, ҳаётий тажрибага таяниб ечим излаш ва уни орттирган ҳаётини тажрибалар билан қиёслаш, ундан кейингина ягона ҳаётги хулосага келиш ва уни ҳаётда қўллаш каби берк айланма тизим (система, механизм) ҳосил бўлади. Бу тизим чексиз даштм этаверди.

Ҳар бир шахс ўз ақл-идроки, тафаккурнинг теранлиги, интелектуал шаклланганлигига хос ва мос ҳолда муаммоларни ечди ва ҳаётга жорий этади. Инсон ҳаётга жорий этган муаммолар ечимининг савиясига қараб, кишилар орасида ўз ўрни ва мавқисини эгаллаб боради. Шу йўсида шахснинг мустақил фикрлан қобилияти сайқалланиб бораверади.

Мавзу буйича таянч сузлар:

Одоб, хулқ, ахлоқ, маданият, маънавият, сифат, фазилат, инсон комиллигининг мезони, манманлик, камтарлик, англаш (фикр), мушоҳада, тафаккур, амалиётда қўллаш.

АДАБИЁТЛАР:

1. И.А.Каримов. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1998.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида. Т., 1997.
3. И.А.Каримов. Баркамол авлод орзуси. Т., "Шарқ". 1999.
4. И.А.Каримов. "Туркистон" газетаси мухбирининг саволларига жавоблари. 1998. 3 феврал.
5. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 1992.
6. Юсупов Э. Маънавият асослари. Т., 1998.
7. А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., Ўқитувчи. 1992. 160 б.
8. А.Навой. "Маҳбуб ул-қулуб". Т., 1983. 112 б.
9. Иброҳимов А. (муаллифдош) Ватан туйғуси. Т., 1997.
10. Мусурмонова О. Ўқувчиларнинг маънавий маданиятини шакллантириш. Т., Фш. 1993., 105 б.
11. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. Т., Ўқитувчи. 1990. 184 б.
12. Ғозиев Э. Педагогик психология асослари. Т., Университет, 1997, 80 б.
13. Кайковус. "Қобуснома". Т., Ўқитувчи, 1994, 173 б.
14. Мунавваров А.К. Педагогика. Т., 1996.
15. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курса. Т., 1997.
16. Ўзбегим. "Ватан" сериясидан. Т."Шарқ". 1992. 254 б.
17. Қдюмов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино. Т., 1987. 240 б.
18. Паҳлавон Маҳмуд. Рубойлар. Т., 1979., 88 б.

7-МАВЗУ

Виждон ва уни тарбиялаш. Ҳуқуқий тарбия. Ўз касбига, мулкига, табиатта виждоний муносабат

1. *Виждон энг олий маънавий-инсоний сифат.*
2. *Виждонга берилган турлича таърифлар.*
3. *Инсон виждонини тарбиялаш ва ҳуқуқий тарбия.*
4. *Инсоннинг ўз-ўзига, халқига, ватанига, табиатига виждоний муносабати.*

Дунёвий ва руҳий-ҳиссий билимлар ривожини оламни ва инсонни ўзини билиш, англашни янги-янги қирраларини очмоқда. Инсон фақат моддий-биологик вужуддан эмас, унинг яна шу моддий-биологик танаси бошқариб, ривожлантириб турувчи биоэнергетик танаси бор эканлиги дунёвий фанлар ҳам тўла исботланган бўлишди. Худди шу биоэнергетик тана инсоннинг руҳий-ҳиссий сифатларидан таркиб тошган бўлиб, уларнинг таркибий қисминини виждон ташкил этади. Руҳий-ҳиссий сифатлар мажмуаси инсоннинг маънавиятини ташкил қилганлиги учун демак, виждон — энг асосий, энг олий маънавий-инсоний сифат экан. Шунинг учун инсон тарбиясида виждонни тарбиялаш маънавий-инсоний тарбиянинг асосини ташкил этади. Виждон тушунчаси, инсоннинг виждоний сифати унинг онги, қалби, ақли ва иродасини боғлиқдир. Чунки инсоннинг ички руҳий кечинмаларида яхшилик ва ёмонлик доимо ички курашда бўлади. Агар инсон бирор маънавий вазиятда ўз қалбига кулоқ солиб, иродасини илға солиб, ғаразгўйлик, мансабпарастлик, молпарастлик ва ҳоказо каби ғайри инсоний иллатлардан устун чиқиб оқилона иш кўрсатса унинг виждоний сифати юқорилигини кўрсатади. Бундай вазиятлар инсон ҳаётида жуда кўп бўлади.

Бу ҳақда Президентимиз “Фидокор” газетасининг муҳбири билан бўлган “Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига таянишонаман” номли мулоқотларида: “Аслида менинг назаримда, одамнинг қалбида иккита куч - бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳаммиша курашади”. Инсон қалбида ғайри инсоний иллатларнинг устун бўлиши аслида маънавий касалликдир. Худди ана шу касалликни даволашни ҳам Президентимиз кўрсатиб ўтдилар. И.А.Каримов шу мавзуда ўз сўзларини давом эттириб: “Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади.

Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихи-
мизни, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муноса-
батларни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг
таъбирини имунитетини кучайтиришимиз зарур”.

Абдулдулло ҳаким виждонни талқин қилиб шундай деган:
“Рухимизнинг маънавий қуввати билан виждонимиз, фикри-
мизни қувват берувчи бир воситаю идрокиятдир”.

Инсонни фақат тиббий-биологик эмас, балки уни руҳий-
маънавий сиймо сифатида яхши ўрганган ватандошимиз Ибн Си-
но “Виждон руҳ ва фикримизни туйғун қилмоққа биринчи во-
ситадир”, - деган эди.

Абдулло Авлоний эса бундай деб ёзди:

“Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт,
буни сезув-туймоқдан иборат маънавий қувватни айтулур. Биз ҳар
вақт афъол ва ҳаракатимизни яхши ва ёмонлигини, фойда ва зарар-
лигини онжақ виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва
файлини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчилигини ўлчаб
бўлмай ила баробар бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракатини сезур.
Агар ишлаган иши шарият, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса,
шодаббат қилур. Қабохат, ёмон ишларни қилса, нафрат қилур. Биз
шайони ҳақнинг амр ва наҳйини фикр ва руҳиятимизнинг маънавий
қуввати ўлаи виждонимиз ила айира билурмиз.

Аmmo виждонсиз кишиларнинг ишларида, ният ва амалларида,
афъол ва опшолликларида яширин бир ғаразлари ўлдиришдан ҳар вақт
нафрат ва надомат чекуб, виждон азобиға гирифтор булурлар”.

Дарюқе ҳаётнинг асл моҳияти, маъносини топишда виждоннинг
роли юксакдир, бунинг учун энг аввало, инсон ўз-ўзига тўғри талаб
қилиши лозим. Турмушнинг ҳар бир жабҳасида виждон адолат ме-
ъони бўлмоғи лозим. Президентимиз И.А. Каримов “Ўзбекистон XXI
аср бунёдига” китобида бу жиҳатига алоҳида урғу бериб ўтади. “Ҳар
бир киши ўз мамлакатининг фуқароси эканлигини ҳис қилиши,
унинг ўзига бериб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга онгли муносабат-
ли бўлиши ва қадрлаши, машаққатли меҳнати билан қўлга киритил-
ган демократик қадриятларни асраб-авайлаши ва ҳимоя қилиши юзат
муҳим”.

Виждон тарбияси жуда ёнликдан бошланмоғи лозим. Унинг
ақлий инсоний муносабатларда намоён бўлиши, инсонпарвар-
ликка, иқтисодда виждоний муносабатларнинг устиворлигига
эришиши лозим.

Абдулло Авлоний виждонни инсоннинг ойинаси деб била-
ди. “Ал ҳосил виждон ҳар кимнинг афъол ва ҳаракатини

кўрсатадургон мусаффо бир ойнадурки, бу кўзгуга чин намуна қилган киши ўз айби ва камчилигини тузатмақ ҳаракати бўлуб, бошқаларнинг айби ва қусурини ахтармоғга вақт бўлмас. Арасту ҳақим: «Рухимизнинг маънавий қуввати ўлдириш виждонимиз, фикримизга қувват бергувчи бир воситайи идрисия дейилур. Яъни, ҳиссиётимизнинг руҳимизга таъсир этгивчи бир робитаи илктириқийясидур», демини.

Ибн Сино ҳақим қуйидаги мисраларида виждонни қомиллик мезони деб атаган.

Соф виждон каби ҳеч қомили мезон ўлмас.

Киши ўз айбини билмақ каби урфон ўлмас.

Албатта ёшлар тарбиясида виждон тарбиясининг роли юксалтириш бўлмоғи лозим. Бунда кишининг ўз виждони олдида ҳисоб бермоғини, завқланиш, ҳузурланиш, ҳаловат, обрў, қадри қимматининг виждон тарозуси ила қаралмоғини уқдирмоқ керак.

Таълим-тарбия жараёнидаги виждоний муносабатлар ёшларни тарбиялашда муҳим жиҳат саналади. Баҳолаш жараёнидаги ноҳақликлар ҳар қандай ёшни ўйлантиради, виждон қийноғини олиб келади.

Бугунги рейтинг тизимидаги баҳолаш тизими бундай ноҳуш кўринишларнинг олдини олмоқда.

Виждон - иймон, қалб поклиги, онгли илму-амалий фаолликдан иборатдир. Шунинг учун диний илмларни асослашнинг иймонлиликнинг биринчи қисми илму-амалий фаоллик бўлса, иккинчи қисми шариат амалларини бажаришдир. Худди ана шунанга нарсанга инсоннинг асл моҳиятидан иборат бўлиб, инсоннинг ҳақиқий ҳаёт маъносини ташкил қилмоғи керак. Ҳаёт маъносининг мақсади билан аралаштирилмаслиги керак. Мақсад фойда олиш, пул топиш, агарда маънавий жавобгарсиз ҳаёт маъносига айланиб кетса, кишида маънавий инқироз бошланади.

Ҳар бир киши ўз-ўзига, касбига, давлатига, халқига, инсониятга, оламга виждоний муносабатда бўлиши керак. Инсоният тарихида жуда йирик маънавий-маданий манбага айланган Авесто, Манас, Алпомиш, Махабҳорат, Махбуб ул-қулуб каби асарлар жуда узоқ йиллар давомида виждонийлик, инсонпарварлик, инсонийликда оламга сабоқ бериб келмоқда. Бу ўринда илоҳий асар Қуръони карим маънавий ҳаётнинг қомуси ҳисобланади.

Инсониятга, оламга ўзларининг таълимотлари, ибратли ҳикоятлари билан инсоният фарзандлари Абдуҳолиқ Гиждувоний, Бақовуддин Нақибандий, Бухорий, Фарғоний, Нажмиддин Кудро, Ибн Сино, Улуғбек, Эйнштейн, А.Сахаровлар ибрат буниб келмоқдалар.

Маънавий масъуллик инсонларни моддий-маънавий бунёдкорлик, маҳсулдорлик, яратувчиликка даъват қилади. Худди шу маънавий-инсоний сифат инсон моҳиятининг бош омилидир.

Оллоҳ таоло инсонни билим, ахлоқ ва фаолият бобида масъул қилиб яратган. Бу ҳақда Қуръони қарим Ал-Исро сура-сининг 36-оятда шундай дейилган: "Эй инсон, ўзинг аниқ билмаган нарсага эргашма! Чунки қулоқ, кўз, дил - буларнинг барчаси тўғрисида (ҳар бир инсон) масъул бўлур".

Масъуллик эса мустақиллик, эркинлик, фаоллик ва маънавий жавобгарликдир. Бу илоҳий ҳақиқат дунёвий - замонавий инсоншунослик фанлари педагогика, психология, генетика, физиология, биология, микробиология ва бошқа фанлар билан назаридан ҳам исботланди.

Инсоннинг бу масъулиги ва маънавий жавобгарлиги, моддий оламни моддий-маънавий таомиллиги, гўзаллиги ҳамда моддий-маънавий таъминотида амалга оширилади.

Чунки илоҳий манбаларда тасдиқланишича, инсон Оллоҳ Таолонинг ердаги ҳалифаси, ўринбосаридир. Бу инсонларга берилган буюк инъом, ишонч ва ваколатдир. Бу инсоннинг эркин, озод, нодир, бетакрор улуғ сиймо қилиб яратилганлигининг илоҳий тасдиғидир. Бу улуғ вазифани бажариш учун ҳар бир инсонга ақл, онг, укув, қобилият ва бошқа маънавий-инсоний сифатлар ато қилинган.

Демак, инсонларнинг асл бош маънавий-инсоний моҳияти уларни оламни ҳар томонлама такомиллантирувчи моддий-маънавий бунёдкорликларидадир.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Виждон, руҳ, қалб, иймон, онг, ҳуқуқий тарбия, касб, мулк, табиат, муносабат.

АДАБИЁТЛАР:

1. И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т. "Ўзбекистон", 1997.
2. А. Авлоний. "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ", Т. 1991.
3. Мунавваров А. К. Педагогика. Т. "Ўқитувчи". 1996.

8-МАВЗУ

Фикр тарбияси. касбий фикрлаш

1. Фикр ривожини ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва шаклланиши камолотининг ҳаракатлантирувчи кучи.
2. Фикрнинг маъноси, таърифи. Инсон фикрий фаолияти ривожини.
3. Фикр тарбияси, мустақил ижодий фикрлашни тарбиялаш.
4. Касбий фикрлашнинг афзалликлари.

Фикр инсон фаолияти, унинг ўзлигини кучи, қудратини, ўзагини ташкил қилувчи маънавий-инсоний сифатдир.

Инсоннинг эркин ва озодлиги унинг фикрининг мустақиллигини, эркинлигидан бошланади. Аслида фикр эркинлиги инсоннинг асосий маънавий-инсоний ҳуқуқидир. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг биринчи кунлариданоқ “Виждон эркинлиги” ҳақидаги қонунни қабул қилиниши бўлди. Чунки бу қонун инсоннинг асосий маънавий-инсоний ҳуқуқи фикр эркинлигини қонуний кафолатлаган эди. Шунинг учун маънавий-инсоний кадрларнинг асоси бўлган инсоннинг ўзлигини англаш фикр эркинлигини англашдан бошланади.

Фикр ривожини ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлганлиги учун фикр ривожининг тарихи инсонлар муносабатини, ҳаётини белгиловчи асосий ижтимоий тамойиллар тарихига боғлиқ.

Инсон яратилишининг илк даврларида фикр табиатдаги жараёнларни англаш, улардан яшаш учун фойдаланиш ва ўзини муҳофаза қилиш шаклида бўлган. Шу асосда инсон фикри ривожланиб, инсон меҳнатининг бошқа моддий, маънавий кўринишлари вужудга кела бошлаган. Секин-аста инсонлар орасидаги маҳсулот айирбошлаш муносабатлари ижтимоий-иқтисодий муносабатларни келтириб чиқара бошлаган.

Инсоният тараққиётида фанлар ва ўқув фанларнинг пайдо бўлиши илм-фан йўлидаги катта ютуқ бўлиши билан бирга фикрлаш услубларида ҳаётий, табиий жараёнлардан тушунчалар асосида фикрлаш устунлик қила бошлади.

Энди таълимда назарияни амалиёт билан боғлаш тамойили илгари сурилди.

Дунёқараш ва ижтимоий муносабатларнинг коммунистик мафкурага асосланган тузуми эса инсон фикри эркинлигига зид бўлиб, фикрни бир гегемон оқимга йўналтиришга ҳаракат

вадиди Буни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва инсон камолатига зид эканлигини ҳаётнинг ўзи, 74 йиллик собиқ Шўролар тўраи исботлади.

Ўзбекистонда Президентимиз И.А.Каримов бошчилигида яратилган ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти ҳар бир кишиликнинг ҳуқуқий қадриятларини рўёбга чиқариш афроди фаровон ҳаётга эришишни бош мақсад қилиб қўйган.

Фикрнинг ўзи нима?

Кун ҳолларда фикр ҳаётий, табиий жараёнларни инсон миясида акс этиши деб қаралади. Бунда фикрни ривожлантириш сифати ҳисобга олинмайди.

Фикрга қисқа қилиб, инсон миясида маъноларнинг ўзаро боғлантирилиши ва ривожлантирилиши деб таъриф берсак анча шомонавийлашади.

Бунда маънолар фақат тушунчанинг маъноси эмас, балки анчо кенг ҳаёт маъноси сифатида қаралади.

Тушунча жараён билан уйғунлашса тула маъно касб этади.

Фикр босқичлари: англаш, мушоҳада, шуур, тафаккурдан иборат.

Шуур уч нарсдан иборат:

- фикр равшанлашуви,
- мушоҳада,
- англамоқ.

Мушоҳада ҳаётий, амалий, табиий жараёнлар асосида тушунча, воқеа, ҳодисаларнинг таҳлили.

Тафаккур арабча “муфаккир”, “муфаккиротун” сўзларидан олинган бўлиб, чуқур маъноли, теран мазмунли, чуқур фикрнинг қобилияти деган маънони англатади.

Фикр ҳақида фикрнинг қуввати - унинг илмийлиги, чуқурлиги, фикрнинг зийнати - эзгу ният, мақсадга бағишлаганлиги, кенглиги - кенг қамровлилиги, софлиги - поклик, аниқ соҳага йўналганлиги сифатлар мавжуд.

Фикрлашнинг хронологик, муаммоли, гипотетик, эвристик, индуктив, дидуктив, амалий-конструктив ва ҳоказо турлари мавжуд. Умуман фикрлаш турларини тизимга солинса ассоциатив сабаб ва оқибат, мантиқий фикрлашларга бўлинади. Бу тушунчалар психологияда қаралганлиги учун биз уларга кенгроқ тўхталмадик.

Жалолиддин Румий ҳазратларининг таъкидлашича, фикр жувийдир, яъни моддий олам асосида олиб борилади.

Тафаккур эса жузънинг ақли кулл (ботиний ақл) билан уйғунлигини англамоқдир.

Инсоннинг барча мавжудотлардан юксак жиҳати- бу унинг фикрлаш қобилиятидир. Зотан, инсонлар бир-бирлари билан ўзини хос ўй-хаёллари, мушоадалари, фикр юригишлари, мустақил фикрлаш қобилиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам инсон фикрини тарбия қилиш муҳим саналади. Фикр тарбияси ҳақида буюк педагог А.Авюний “Фикр тарбияси энг керакли, кул замонлардан бери тақдир қилиниб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадир” дейди. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишга сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўн даража муҳтождирки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенлиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур, дарс ила иккиси бир-биридан айрилмайдургон, бирининг вужуди бирига жойланган.

Мустақил Ўзбекистон бутунги кунга келиб жаҳонга ўз номини танитди. Иқтисодий-сиёсий жиҳатдан юксалди. Айниқса, маҳсулот ишлаб чиқариш ошди, ҳамкорликдаги корхоналар кучайди. Ўзбекистон дунёнинг катта бозорига шахдам қадам ташлади. Шу билан бирга Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олишида бутун ва келажак учун зарур бўлган замонавий кадрларга ҳам эҳтиёж сезила борди. Буни Президентимиз “Тафаккур” журналининг бош муҳаррири билан бўлган суҳбатида яна бир бор таъкидладилар: “Бизга мерос бўлиб қолган таълим-тарбия тизимининг маълум бир маъқул жиҳатлари билан бир қаторда унинг энг номақбул томони шундан иборатки, ўқув жараёнида ўқувчи ва талабаларни мустақил ва эркин фикрлашга йўл қўймаслик, ҳар қайси ўқув юртини битирувчиларнинг билимига қараб эмас, балки уларнинг собиқ совет тузумига ва сохта ғояларига садоқатини ҳисобга олиб баҳолаш ва ҳаётга йўллаш тамойили асосий ўринни эгаллайди. Кўп жойларда сифат ўрнига сон кетидан кувиш услуллик қиларди. Кўпчилик ҳақиқий билим ёки малака орттириш мақсадида эмас, амал-тақал қилиб дипломли бўлиб олиш илнжида техникум ёки институларга кирар эди.” Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир “,-деган эди.

Миллий гоё ва миллий мафкурамизнинг асосини ташкил қилувчи ижтимоий-иқтисодий соҳаларни эркинлаштириш асосида фикр ва фаолият эркинлигини таъминлаш асосида тараққиётнинг бунёдкорлик тамойилларини ишга туширишдан иборат эканлигини И.А.Каримов “Фидокор” газетасининг муҳбири билан бўлган мулоқотларида (2000й, июн) аниқ кўрсатиб: “Сийсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, жамиятда демократия, фикр ва виждон эркинлиги тамойилларини, гуманизм гоялари ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш”, -деган эдилар.

Фикрлашда қалб, онг ва сезгиларнинг уйғунлиги ҳақида Арасту таълимоти, фикрнинг эзгуликка йўналтирилиши ҳақида Ал-Фаробий; инсонпарварликка йўналтирилиши ҳақида - Алишер Навоий; фикрнинг мантиқийлиги ҳақида - Умар Ҳайём; фикрлашда сигнал тизимлари ҳақида -И. П. Павлов; фикрнинг боғлиқчилигида П.Гальперин; фикрлашда умумлаштириш ҳақида — Р. Давидов таълимотлари мавжуд.

Айниқса ижодий фикрлашнинг илк куртакларини тўғри юзгара билиш келажакда қутилган натижалар беради. Бу жараён ички боғча ёшидан, мактаб, олий ўқув юртларида амалга оширилади. Ижодий фикр, эркин фикрнинг тўғри йўналтирилмоғи билан боғлиқдир. Бу касбий фикрлаш жараёнига йўл очади.

Мустақиллик, эркинлик, бунёдкорлик эса ижодий, амалий, шарий ташаббусда намоён бўлади. Ташаббус иқтисодий-иҷтимоий ривожланишнинг, инсонларнинг янги талабига мос келадиган моддий, маънавий маҳсулотлар яратишга қаратилган тақлиф, гоё, фикр ёки амалий жараёндир.

Бирор соҳада ташаббус кўрсатиш учун ҳар киши ўзи фаолият кўрсатаётган соҳани мукаммал билиши, бу соҳани маҳсулий жараёнида нималар тараққиётга, ривожланишга, маҳсулот сифати, тури, нархига тўсиқ бўлаётганини аниқ билиши бу камчиликларни тугатишга қаратилган аниқ технологик гоё, амалий тақлифларга эга бўлиши лозим.

Ташаббускорлик сифати инсонларнинг ички фаоллик омиллари: биринчидан, ҳар бир кишининг ўз қизиқиши, ўқув қобилиятига мос ҳаёт йўлини топиш орқали ўз қадрини рўёбга чиқариш ҳисси бўлса, иккинчидан шахсий манфаатдорлик, шахсий мулкнинг фақат моддий эмас, балки маънавий қадриятларни ишга тушириш орқали ўзини ва давлат, жамият

ва оламни такомиллаштиришга ҳисса қўшишидан иборат ҳақиқатан иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияси мустақил давлатимиз ривожланиши тарихида мамлакатимизда бозор иқтисодиётга асосланган ҳуқуқий, демократик давлат, эркин фуқаролик жамият қурилишида бозор иқтисодиётининг янги, ҳали ишга туширилмаган механизмларини ишлаб чиқиш ва ишга туширишда иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг янги ҳаракатлантирувчи кучларини ишга солишда XXI асрга кириб борувчи янги ғоялар, технологиялар сессияси бўлиб қолади. Гап шундаки, бу сессияда Президентимиз томонидан ташаббускорлик биринчи бор мамлакат иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи, фуқаролар фаровон ҳаётини таъминловчи маънавий қадрият сифатида илгари сурилди. Бу тасдиқ Президентимизнинг сессияда “Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз” номли жаҳоншумул маърузаларидаги тараққиёт йўналишларининг мазмунан уйғунлигидан келиб чиқади. Чунки агар инсонларни қизиқиши, уқуви, қобилиятини ишга солувчиунинг ҳаёт маъносини очиб берувчи, инсонийлик моҳиятини ишга туширилмаса моддий ва маиший таъминот ҳам инсон ҳаёти фаровонлигини тўла таъминлай олмайди. Бу маънавий қадриятлар маънавий инсоний фазилатга айланса шундай инсонларнинг ҳаётлари жўшқин, бахтиёр бўлади. Меҳнатлари унумдор бўлиб, ҳақиқий фаровон ҳаёт кечирадилар.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Фикр, тушунча, мушоҳада, англамоқ, шуур, тафаккур, ташаббус, хронологик, муаммоли, эвристик, гипотетик.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. “Буюк келажак сари”. Т. 1999.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т. “Шарқ”. 1998.
3. А.Авлоний. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”. Т. 1991.
4. Каримова В. Мустақил фикрлаш нима. Т. 2000.

9-МАВЗУ Ақл тарбияси

1. Инсон ақл заковати ила буюкдир.
2. Ақл -илм ва маърифат мезони.
3. Комил инсон учун ақл эшик очувчи ва ахлоқ йул курсатувчидир.

Ўзбекистон мустақиллиги туфайли мамлакатимиз ҳаётида катта ўзгаришлар рўй бермоқда. Мустақиллик шарофати билан миллий қадриятларимиз қайта тикланиб, буюк алломаларимиз-Ахмад Яссавий, Нақшбандий, ал-Бухорий, Амир Темур, Улугбек каби ақл-заковатли, буюк сиймоларнинг ҳаёти ва фаолиятига бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг ақл-идроки, миллий урф-одаглари, айниқса маънавиятимизнинг асоси бўлган инсоний фазилатлар қайта тикланмоқда. Янги адолатли жамият қуриш учун таълим-тарбия соҳаси ҳақидаги билимлар чуқурлаштирилмоқда.

Бу ҳақда Президентимиз И.А.Каримов “Фидокор” газетаси мухбирининг саволларига “Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман” мавзусидаги жавобларида: “Биз барпо этаётган янги жамият юксак маънавий ва ахлоқий қадриятларга таянади ва уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратади. Бу жараён миллий истиқлол гоёси ва мафкура-сига, ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланади”, - деган эдилар (июн, 2000).

Инсонни улуғлаш, унинг қадрига етиш, айниқса ўсиб келаётган ёш авлодни ақл-идрокли, одобли қилиб тарбиялаш, уларни камолотга етказиш соҳасида Республикамызда бир қанча ишларни амалга оширмоқда.

Дунё, инсон, ақл-заковат, маънавият- булар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Дунё бунёд бўлибдики, инсон дунё юзини кўрибдики, ўзини инсон сифатида англабдики, у ўзини борлиқнинг энг мукамал мавжудоти сифатида ақл-заковати билан таниб келади. Инсон онги, тафаккури ва маънавияти туфайли шундай устунликка эгадир. Инсон дунёга маълум бир мақсад билан келмайди. У ўзлигини идрок этгандан сўнг ҳаётда яшайдан маъно излайди ва бу нарса унинг ҳаёти мазмунини ташкил этади. Инсонлар бор, дунёга келадилару кетадилар, улардан ном-нишон қолмайди, ҳаётнинг маъносига, қадрига

етмайдилар. Инсонлар бор - мана шу келиши билан кетини ўртасидаги “умр” деб аталмиш вақтга чақмоқдай чақнаб, ўзларининг ёрқин изини қолдирадилар. Бу из учмасдир. Мана шундай ақл-заковати билан ўзидан кейин яхши от қолдирувчилар маънавий юксак инсонлардир. Маънавий комил инсонгина шундай юксакликка, авлод-аждодлар қалбида замонлар оша, асрлар оша яшашдай шарафга сазовордир.

Демак, инсон ўз ҳаёти ва фаолиятини мазмунли ўтказиш учун аввало ўзини ўраб турган борлиқни билиши, юксак ақл ва тажриба эгаси бўлиши лозим. Чунки инсон ақли ва унинг ҳаётида муҳим ўрин тутиши, ақл-идрок туфайлигина инсон донолик, теран фикр, ростўйлик, тўғрилиқ, узоқни кўра билиш, нафснинг кўйига тушмаслик каби хусусиятларни амалга ошириши мумкин. Халқимизнинг “Ақл инсоннинг кўрки”, “Ақл сувдан тиниқ, ойнадай равшан” каби нақллар бежиз айтилмаган. Шунинг учун ҳам ақл инсон учун ғоят олий неъматдир. Ақл билан илм-маърифат эгалланади, касб ҳосил қилинади, дунё сирлари ўрганилади. “Ақл- юрак ичидаги нур, бу нур билан ҳақ ёки ноҳақ билиб олинади”, “Ақл ўз соҳибини дунё маломатларидан қутқаради”, “Ақл- жоннинг ҳаёти, жон эса жасаднинг ҳаёти, тан эса жасаднинг ҳаёти!”, “Кишининг нафси ақлдан устун бўлса, ундай одамнинг ҳайвондан фарқи йўқ”.

Ақл кишининг ўз иродаси, қалби ва фикри асосида дунёвий, ҳаётий ҳақиқатларни англаш ва уларга ўз фаолиятига маънавий-инсоний нуқтаи-назардан амал қилишдир.

Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди, ягонасидир. Рух ишлови, ақл бошловчидир. Инсон ақли ила дин ва эътиқодни маҳкам қилади, шариат ҳукмларига бўйсунади. Инсонларнинг дўсти унинг ақлидир. Душмани эса унинг нодонлигидир. «Оллоҳ энг ғазаб қилган киши аҳмоқдир. Чунки у энг азиз нарсдан маҳрумдир». Инсон ақли туфайли яхшилик билан ёмонликни ажратади. Олимларнинг фикрича, ақл икки турли бўлади. Инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган туғма ақли **Табийий ва касбий** бу табиийдир. Инсон табиатдаги ақлни ўткирлаш ва ўстириш фаолияти бу касбийдир. Бу эса ақлни ишлатиш, тажриба ва илм олиш билан ҳосил бўлади. У ақлни ривожлантириш учун ҳам ҳар бир киши ҳаётдан тажриба орттириши ва илм-маърифат ўрганиши зарур, ҳар кимки, ақлга ошно бўлса, у жамики айблардан покланади, ҳақиқатни, англаб, камолотга етади.

Абу Наср Форобий ёзади: “Ақли деб шундай кишини айта-
мизки, унда ўткир зеҳн, идрок бўлиши билан бирга у фазилат-
ли ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идро-
вини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини
сакланга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одам-
нигина ақли ва бутун фикр юритувчи деб аташ мумкин”.

Болаларнинг ақли бўлишида оила, мактаб, кенг жамоатчи-
ликнинг таъсири каттадир. Ақли болалар қаерда бўлмасинлар
ақлимо эҳтиёткорлик билан билим ва тарбияли эканлигини на-
моён этиш этидилар. Уларни кўрган, суҳбатда бўлган кишилар
ақлига таҳсин қилиб раҳмат айтадилар. Шу ўринда 1447 йили
Тарғ шаҳрида 5-6 ёшли Алишернинг машҳур олим, тарихчи
Шарафиддин Али Яздий билан бўлган учрашувини мисол си-
фатида келтириш мақсадга мувофиқдир.

Бола мўсафиднинг саволарига бурро жавоб берар
ди. Унинг ўзини тугиши, одоби мўсафидга ёқиб тушди.

— Мен чақирганимда ўртоқларинг қочиб кетди. Сен эса
кўчуримга келдинг, сўроқларимга яхши жавоб бердинг. Шунинг
учун сенга раҳмат, умринг узоқ бўлсин, бошинг омон бўлсин.
Олим, фозил, бўлиб, яхши обрўга эришгайсан, — мўсафид
уни дуо қилди.

Бундан кўриниб турибдики, ақли болалар ҳамма жойда ка-
мому-таъзим билан салом берадилар. Одоб билан муносабатда
буладилар.

Ҳақиқатдан ҳам, ақли ишлатган киши ҳаётида фақат эзгу-
ликлар қилади ва эзгулик кўради.

Лекин шуни айтиш жоизки, ақл, заковат жиҳатдан етук
бўлмаган инсон ҳеч қачон ўз Ватанини, ўз халқини, ўз динини,
ўз асосийси ўзлигини англай олмайди, ўзлигини англамаган
инсон эса манқуртга айланиб қолади. Бу эса эртанги порлоқ ке-
лажагимизнинг ҳалокатидир. Бизнинг бу борадаги энг асосий
маърифатимиз ёшларни маънавий баркамол, элим деб, юртим деб
санаб яшайдиган, юрт истиқболи учун қайғурадиган комил ин-
сонларни тарбиялашимиз, уларни камол топтиришимиз зарур.

Зеро, юртбошимиз И.А.Каримов айтганидек: «Илм, маъри-
фат биз учун бутун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ,
йўқолмайди ҳам. Ақл-заковатли, юксак маънавиятли кишилар-
ни тарбиялай олсаккина олдимизга қўйган мақсадларимизга
эриша оламиз». Юртбошимиз И.А.Каримов айтганларидек, юр-
тимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади. Шунинг учун

ҳам комил инсон тарбиясини давлат сиёсатининг устувор соҳаси деб эълон қилганмиз.

Комил инсон деганда, биз аввало онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб бўлмайди. У ҳар бир нарсани ақл, мантиқ тарозусига солиб кўради, ўз фикри, ўйи, хулосасини мантиқ асосида қурган киши етук одам бўлади.

Дарҳақиқат, илм-маърифатлилиқ куч-қувват манбаи, қалбни нур, ўзига зиё бағишлайдиган буюк неъматдир. Шу сабабли ҳам инсон ҳаётда кунг билан илмни ўрганиши туфайли ақл заковати юксалади, бахтли ҳаёт учун курашади.

Бизга маълумки, инсон ҳаёти учун муҳим бўлган илм ҳикматларини ўрганишда ота-боболаримизнинг фаолияти ва уларнинг ёшларга кўрсатган ғамхўрликлари беқиёсдир.

Халқимиз орасидаги қуйидаги ўғитлар инсонларни илм-маърифатга даъват этувчи буюк кучдир.

Инсон учун ақл, эшик очувчи, ахлоқий йўл кўрсатувчидир. Етук ахлоқ ва одоб инсоннинг зийнати, доноларнинг фазилатидир. Ақлли киши ахлоқли бўлсагина, халқига, мамлакатига, ёру дўстларига наф келтиради. Алишер Навоий ўзининг ақли, ибратли ахлоқи, одоби билан мамлакатига, халқига ҳеч қачон сўнмайдиган буюк мерос қолдирди. У ўзи ҳаёт бўлган даврлардаёқ, ақли ва ахлоқи билан халқига, мамлакатига кўп фойда келтирди, дўсти Султон Ҳусайн Бойқарога давлатни адолат мезонлари асосида бошқаришга ёрдамлашишга интилдди. Навоийнинг доно маслаҳатлари туфайли у кўп фалокатларини олдини олди, ҳалокатлардан қутулиб қолди.

Ақл — инсоннинг эпчиллик, бунёдкорлик, инсонпарварлик сифатлари мажмуасидан иборатдир.

Абдулла Авлонийнинг ёзишича, ақл-идрокнинг тантана қилишига ишонмоқ лозим. Чунки, "Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур, Руҳ ишловчи, ақл бошқарувчидир. Инсон ақли ила дин ва эътиқодини маҳкам қилур, шариат ҳукмларига буйсунур"...

Расули Акрам набий муҳтарам саллолоҳу алайҳи вассалам шундай деганлар: "Эй инсонлар! Ақлингизга таъвозе қилингиз, Сиз жаноби ҳақ буюрган ва қайтарган нарсаларни ақлингиз ила билурсиз".

Дипломалардан бири: “Агар ақлингни қули нафсингни жиловини ушласа, сени ёмон йўлларга кирмоқдан сақлар, ҳар нарса кўп бўлса, баҳоси арзон булур, ақл эса илм ва тажриба соясида шунча кўпайса, шунча қимматбаҳо булур”, демиш.

Инсонда нима асосий роль ўйнайди, ақли ёки одоб деган савол ҳам қўйилиши мумкин. Уларнинг иккаласи ҳам муҳим. Иккаласини ўзида жамул-жам қилган кишини баркамол инсон, деб айта оламиз. Ҳаётда билимли, ақли ҳам жойида азиз, ақл ва одоб кишиларни қалбан бир-бири билан боғлайдиган руҳий амин десак ҳам хато бўлмайди. Донолар айтганидек: “Кишида одоб бўлса, илм ҳам бўлиши мумкин. Одоб ақлга боғлиқ нарса. Ақл устига одоб қўшилса, нур устига нур бўлади. Улуғлик-ақлу одоб билан, бойлик қадри саховат билан, қувват қадри баҳодирлик билан ошади”.

Ақл ва одобнинг узвий бирликда эканлигини бир мулоҳаза қилиб кўрайлик. Ақл, идрокка нисбатан даставвал кишининг тулқ-атвори кўзга ташланади. Психологларнинг фикрича, биринчи таассурот шунчалик кучлики, у бундан кейинги тасаввурларга замин бўлади. Аммо ҳар доим ҳам шундай бўлавермайди. Олдин кўз маъқуллайди. Меҳр кўзда, деган гап бор халқимизда.

Кишининг ақл-идроки бўлмаса унинг одоби юзаки, сунъий бўлади. Унинг одамлигини билиб турасиз, у одамийлиги ва одамлигининг йўқлигидан нафратланасиз. Халқимизнинг ўзи чиройлигу сўхтаси совуқ, ўзи хунугу истараси иссиқ деган нақллари ҳам шу маънони беради. Зукко одамнинг қалби одатда пок бўлади. Қобилиятсиз, хулқ-атвори беқарор одамларнинг ёмон йўлларга кириб кетиши ҳеч гап эмас. Одобсиз талабаларни кўп олдингизга келтиринг, ўзи талаба, аммо қилаётган хатти-ҳаракатлари ғайри инсоний тарзда кўпчилик ичида ўз ҳурматини йўқотади, ўқибди-ю, уқмабди, деган ибора худди шундайларга нисбатан айтилган.

Инсонларнинг билими қанчалик кенг ва чуқур бўлса, у шунчалик камтар бўлади. Камтарлик-доноликнинг белгисидир. Доно кишилар билганларидан кўра билмаганлари кўп эканини тасаввур эта оладилар. Буюк файласуф Суқротнинг: “Мен бир нарсани биламан, у ҳам бўлса- ҳеч нарсани билмаслигимдир”, - деган фикрларида ҳам шу маъно бор. Фақат нодон кишиларгагина ўзлари билган билим ҳақиқатнинг сўнгги чегарасидек бўлиб кўринади.

Кишиларнинг билими, илми, амалий малакалари ривожини жамият тараққиётини тасаввур этиб бўлмайди. Муайян маънавий эҳтиёжларга, ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган кишиларда илм, фанни ўрганишга, ҳалол меҳнат қилиб ҳунар - касбни эгаллашга, малака оширишга эҳтиёжлари ҳам бўлмайди. Шу сабабли жамият тараққиётининг барча босқичларида аввал ёшларни тарбиялаб, кейин уларга таълим берганлар. Ўзбек миллий педагогикасидаги таълим-тарбия ишлари тизимида ҳам ахлоқ таълим ақл тарбияси устувор аҳамиятга эга бўлган.

Маърифатпарвар аллома А.Авлоний инсон ақл-заковати ва маънавий камолотининг йўллари устида тўхталиб, шундай деб ёзадики: "Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидир. Илм инсон учун гоят муқаддас бир фазилатдур, зероки, илм билим ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур, зехнимизни, фикримизни қилич каби ўткир қилур, илмсиз меҳнат ва сиз дарахт кабудур".

У илмнинг аҳамиятини назарий томонини кўрсатибгина қолмай, балки амалий фаолият учун ҳаётий зарурат эканлигини ҳам таъкидлаб ўтади: "Илм бизни жаҳолат қаронғусидан қутқарар, маданият, инсониятни маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузуқ ишлардан қайтарур. Яхши хулқ одоб соҳиби қилур. Бутун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, сароватимиз, майишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқдур".

Ақл-заковат, эҳтиёж ҳам объектив заруриятни онгли тушуниш билан боғлиқ бўлган маънавиятдир, яъни англаган мақсадлар тизимидир. Бинобарин, ҳар бир даврнинг эҳтиёжлари ҳам, ижтимоий, иқтисодий тараққиёти ҳам илмий тафаккури салоҳияти даражаси билан белгиланади. Бирор муаммони ҳал этиш имкониятларини инсон ўз ақл-заковати, билими, кучи ва иродаси билан аниқлайди.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Дунё, ақл-идрок, маънавият, қалб, фикр, илм, комил инсон, илм-маърифат, ақл, ахлоқ, эпчиллик, бунёдкорлик, инсонпарварлик.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Буюк келажак сари. Т. Ўзбекистон .1998.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., "Шарқ".1998.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
4. Абу Райҳон Беруний. Рухият ва таълим-тарбия ҳақида. Т.,1992.
5. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т., 1994.

10-МАВЗУ

Меҳнат ва касб тарбияси. Меҳнат этикаси ва эстетикаси. Жисмоний тарбия

1. Баркамол авлодни тарбиялашда меҳнат ва меҳнат тарбиясининг ўрни ва зарурияти.
2. Меҳнат тарбиясининг мазмуни ва моҳияти.
3. Узлуксиз таълимнинг касбий йўналишлари.

{ Ҳар томонлама етук, баркамол авлодни етиштиришда меҳнат тарбиясининг роли ва ўрни беқиёс каттадир. Инсоннинг кундалик турмуш тарзи меҳнат ва фаолият билан боғлиқдир. Шу сабабли, меҳнат бутун моддий ва маънавий бойликларнинг ижтимоий тараққиётнинг негизидир. Меҳнат тарбияси шахсни ҳар томонлама ривожлантиришнинг ажралмас қисмидир. Шунингдек, боланинг ҳар томонлама шаклланиш воситаси, унинг шахс сифатида улғайиш омили ҳамдир. Мунтазам қилинган меҳнат жараёнидагина бола ўз ақлини иродасини, ҳиссиётини, характерини ривожлантириши, шахс сифатида шаклланиши мумкин. Фарзандларимиз мустақил Ўзбекистонимизнинг бўлғуси қурувчиларидир. Шу сабабли кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва бошқа ҳужжатларда уларни меҳнатга қай даражада тайёрлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Шундай экан, меҳнат фарзандларимиз учун ҳам зарурат, ҳам бурч бўлиши, бунини учун уйда ҳам, ўқув юртларида ҳам меҳнат қилиш учун шароитлар яратилиши лозим. Агар бола кичиклигидан меҳнат қилишга ўргатилса, ўйиндан меҳнат қилишга ҳеч бир қийинчиликларсиз ўтади. Бу жараёнда катталарнинг ибрат муҳим роль ўйнайди.

Фарзандларимиз кичик ёшдан бошлаб маиший меҳнат, ақлий меҳнат, жисмоний меҳнат ва ижтимоий меҳнатда иштирок этади. Меҳнат тарбиясида ютуқларга эришишда ёшларимиз меҳнатга ҳам руҳан, ҳам амалий жиҳатдан тайёрлаш лозим. Шунинг учун уларнинг ёши ва имкониятларига мос меҳнат турларини бажаришга жалб қилимоқ лозим.

{ Меҳнатга психологик, ахлоқий ва амалий тайёрлаш жараёнида ўқувчида меҳнатсеварлик, интизомлилик, шижоаткорлик каби ахлоқий иродавий хусусиятлар тарбияланиб боради. ўқувчиларда жамоатчилик билан бирга меҳнат қилиш кўникмаларини ҳосил қилиш лозим. Чунки инсон бутун ҳаёти давомида кўпчилик билан меҳнат қилади. Бу жараёнда ўқувчида меҳнат қилиш маданиятини ўстирмоқ даркор. }

Ушлар меҳнати дастлаб оилада, кейин эса ўқув юртларида янада оширилади. Бу жараёнда айниқса академик лицей касб-хунар коллежларини ўрни ва аҳамияти беқийс қатгадир.

Таълим тўғрисидаги қонуннинг 13 - моддасида таъкидланганидек, “касб-хунар қоллеж ўқувчиларнинг касб-хунарга мойлиги, маҳорати ва малакасини чуқур ривожлантиришни таъминлаган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишини таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб -хунар ўқув юртидир.”

Ушлар меҳнатининг мазмуни мамлакат олдида турган ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий вазифалар, вилоят ва туманлардаги касбларга бўлган эҳтиёж, ўқув юртларининг ички имкониятлари ва талаблари асосида белгиланади.

Анвало, таълим жараёнида меҳнат ҳақида дастлабки билим ва тасаввурларга эга бўладилар, ўқиш ҳам меҳнат эканлигини тушуниб оладилар. Ўқув режасига киритилган меҳнат дарсларида эса, меҳнат қилиш малакаларини эгаллайдилар. Бу жараёнда ўрта меҳнатларининг натижасини кўриб завқланадилар ва янада яхшироқ меҳнат қилишга ҳаракат қиладилар.

Меҳнат қилиш жараёнида, синфдан ва мактабдан ташқари меҳнат, ўз-ўзига хизмат қилиш меҳнати ижтимоий фойдали меҳнат турида фаол иштирок этадилар ва чиниқадилар. Педагогика фани меҳнат тарбиясини ташкил қилишда бир неча талаблар қўяди:

Жумладан, меҳнатнинг ижтимоий ахлоқий аҳамиятига алоҳида эътибор бериш, меҳнат ўқувчининг ёши, ҳаёт тажрибаси ва имкониятларига мос бўлиши, уларнинг меҳнат фаолиятлари ижодий ҳаракатда бўлиши, ўз вақтида турли касблар ҳақида маълумотлар бериб борилиши, меҳнат аҳллари билан доимо суҳбат ва учрашувлар ташкил қилиш кабилар.

Юқоридаги фикрлар қуйидагича илмий-амалий фикр ва муноҳазаларни келтириб чиқаради.

Меҳнат инсон ҳаётининг зарурий шартидир. У инсон учун фойдаланарди, ижтимоий зарурият эмас, балки маънавий-руҳий эҳтиёж ҳамдир. Инсон боласининг ёшлигидан меҳнатга эҳтиёжий ҳаваси генетик физиологик асосга эга. Болаларда бир ёшдан бошлаб кенг ижодий фаолият шаклланади. Шу кенг фаолият жараёнида болаларнинг қизиқиши, имконият, қобилият ва лаёқатли кўринишларини топа билиш лозим. Ёшлиқдан фаолиятта ижобий муносибатга ўргатиш лозим. Меҳнат тарбияси фан асосларини ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг олган билимларининг аниқ мақсадга йўналганлигини, ишлаб чиқариш жараёнининг илмий асосларини, билим ва касбий қизиқишларини кўзда тулади.

Ўқувчи бугун ўқув даврида меҳнат билан яралган бойликлар билан танишади, булар фақат эркин меҳнат қила олганларидагина юзани келишини тушунади, ўқувчи меҳнатини илмий ташкил қилишнинг биринчи дарсини ўқув жараёнида олади.

Меҳнат тарбияси оилада гоят кўламдор ҳолда амалга оширилади. Оила бошлиқлари ва болаларнинг биргаликдаги меҳнатини ташкил қилиш ниҳоятда катта имкониятларга эга.

Касб танлаш жиддий ва масъулиятли ишдир, ўз ҳаёти йўлларини жиддий суръатда белгилаб бориш жиддий масала. Бунинг учун мактаблардаги политехника системасида тўғарақлар муҳим ўрин тутади, фан тўғарақларида болалар политехник савия, билимларини кенгайтиради, касб танлашни тайёрланишади. Мактабда юқори синф ўқувчилари учун “ишдаги чиқариш асослари: касб танлаш” курси ўқитилади. Касбга йўналтириш умумий ўқув тарбия жараёнида амалга оширилиши керак, ўқувчиларни касбга йўналтиришда ота-оналар ҳам маънафаатдор. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа бўлиши лозим. Меҳнат тарбияси иқтисодий тарбия билан ҳамбарчас боғлиқдир. Бозор муносабатлари шароити ёшларда иқтисодий тафаккурни тарбиялаш айниқса муҳим. Зеро, бу тўғрида ғамхўрлик кўрсатилмоқда, педогогларимиз тадқиқотлар олиб бормоқда. Иқтисодий тарбия ўқувчиларда тежамкорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ташаббускорлик, меҳнатсеварлик, иқтисодий ҳисоб-китоб ва айни шу қабилар ҳақида фикрлай олиш каби қобилиятни камол топтиришдир.

Жисмоний тарбиянинг мақсади — ўқувчилар танасидаги барча аъзоларни соғлом ўсишини таъминлаш баробарида уларни ақлий ва жисмоний меҳнатга, шунингдек, Ватан мудофасига тайёрлаш ётади. Абдулла Авлонийнинг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ ва илм-маърифатга эга бўлмоқ учун баданини тарбия қилиш зарурдир.

Жисмоний тарбия кишиларга катта таъсир кўрсатиб, саломатлигини мустаҳкамлайди, ишлаш қобилиятини оширади, узоқ умр кўришга ёрдам беради. Спорт — ҳар қандай ёшда ҳам қадди-қоматни тарбия қилиш, куч-қувватни сақлаб туришнинг воситаси ҳисобланади.

Фан ва техника тараққиёти мутахассисликка нисбатан юксак талаблар қўймоқда. Бу ҳол ўқувчиларни меҳнатга тайёрлаш, унга ўргатиш йўл ва воситаларини такомиллаштиришни тақазо қилмоқда.

Инсон фаолиятининг асосий тури меҳнат, атроф-муҳитни ўзлаштириш, бунёд қилиш орқали ҳам ижтимоий, ҳам шахсий

хатисежларини қондиради. Шунинг учун меҳнатга мураккаб ижтимоий ҳодисалар сифатида қаралади. Меҳнат фаолияти ўқиш ва тарбиянинг ҳам ўз ичига олади. Шу жараёнда авлодлар туپлаган вазиятларни кўникма ва малакаларни эгаллаш ёрдамида меҳнат фаолиятига тайёрланадилар.

Ўзбекистон Республикаси халқ таълими Миллий концепцияси материалларида, умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида ҳам катта эътибор берилди. Мустақиллик миллий кадрлар тайёрлаш кўлами ва сифатини оширишни тақозо қилмоқда. Йирик корхоналарда миллий кадрларнинг камлиги етук мутахассисларнинг миграцияси ушбу муаммога асослиқ нуқтаи назаридан жиддий ёндашишни талаб этмоқда.

Меҳнат фаолияти мотивлари эҳтиёжлари турига қараб табиий ва маънавий турларга ажратилади. Шу мотивларга қизиқиш ҳам келтиради, ҳамда шахс диққатини меҳнат объектларига йиқилтиришни эгаллашга қаратилган билиш фаолияти қарор толади.

Касбга нисбатан қизиқишни вужудга келтириш ўқувчининг педагогик фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Меҳнат таълимини турмуш билан боғлаш, уйғунлаштириш, ўқувчиларнинг индивидуал-типологик, ёш давлари хусусиятлари, техник қобилиятлари, интеллектуал даражалари ва имкониятларини ҳисобга олиш ижобий самара беради. Чунки ҳар бир касб-ҳунар шахсдан ифодавий зўр беришни, ақлий жиддийликни, чидам ва сабр-тоқатни талаб қилади. Барча вазифачилик ва синовларга бардош бера оладиган йигит-қизларгина мазкур танланган касбга нисбатан яроғли деб топилди. Меҳнат таълими эса худди ана шунинг амалий томонини ўнда акс эттириш имкониятига эга. Таълимни оқилона, оптимал йўл билан ташкил қилиш ва олиб бориш турли ёшдаги мактаб ўқувчиларида меҳнатга оғли муносабатни таркиб топтириб, касб-ҳунарга нисбатан қизиқиш ҳиссини уйғотади.

Баркамол авлодни жисмоний баркамолсиз тасаввур қилиб бўлмайди, бу тарбиянинг бош мақсади жисмонан чиниққан, мард ва саботли, қатъиятли ва ватанпарварларни камол топтиришидир.

Президентимиз И.А. Каримов томонидан 2000 йилни "Соғлом авлод" йили деб эълон қилиниши бу тарбияга эътиборни янада кучайтирди. Президентимиз: "Фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлади, қудратли юртнинг фарзандлари соғлом бўлади", деб таъкидлайди. Юртбошимиз фикрини давом эттирар экан, энг аввало ҳар бир одам ўз соғлиғи ҳақида

қайғуриши, ҳар бир оила ўзидан соғлом насл, соғлом зурриёт қолдиришни ўйлаши зарур. Агар фарзанд соғлом, оқил, иймон-эътиқодли бўлса, ота-онасига фақат раҳмат келтиради. Эл-юрт назаридан ҳеч қачон четда қолмайди деб уқтиради. Жисмоний баркамоллик тарбия тизимида муҳим ўринни эгаллайди ва бошқа тарбиялар билан бирга амалга оширилади. Жисмоний тарбия ўз олдига қатор вазифаларини қўяди. Жумладан, организмни чиниқтириш, соғлиқни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, болаларда янги жисмоний ҳаракат турларини ҳосил қилиш ва қуроллантириш, боланинг ёшига, жинсига чиниққанлик даражасига мос келадиган жисмоний ҳаракат шифатларини ривожлантириш ва ўз соғлиғига онгли муносабатда бўлишни тарбиялашдан иборат. Бу вазифаларни ҳал қилишда жисмоний тарбия ақлий, эстетик ва меҳнат тарбиялари билан ҳамкорлик қилади. Инсоннинг соғлом ва баркамол ўсиши турли омил ва воситаларга боғлиқ. Аввало насл тоза, соғлом бўлиши керак, шу сабабли Президентимиз соғлом ота-онадан албатта соғлом фарзанд туғилишини алоҳида таъкидлайди. Қолаверса, яшаш жараёнида санитария-гигиена омилларига амал қилиш, табиатдаги соғломлаштирувчи омиллар, яъни қуёш, ҳаво ва сув таъсиридан ўринли фойдаланиш ва жисмоний машқлардан фойдаланишни тақозо қилади.

Ёш авлодни жисмонан чиниқтиришда ўқув юртлари режаси бўйича ўтиладиган жисмоний тарбия дарсларининг роли ва аҳамияти беқиёс каттадир.

Бу дарслар мутахассис ўқитувчилар томонидан ўқув юртининг дастурлари бўйича олиб борилади ва тиббиёт ходимлари назоратида бўлади. Жисмоний тарбия олдидаги вазифаларни ҳал этишда эрталабки гимнастик машғулотлар, физкультминутлар, физкультура байрамлари, саломатлик кунлари муносабати билан уюштирилади. Буларга ота-оналар ҳам таклиф қилинади.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Тарбия, меҳнат, касб, этика, эстетика, жисмоний тарбия.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т.Ўзбекистон, 1994.
2. Каримов И.А. Соғлом авлод халқимиз келажиги. Т. 1999.
3. Таълим тўғрисидаги қонун. Т.1997.
4. Мунавваров А.К. Педагогика. Т. Ўқитувчи. 1996.
5. Ғайбуллаев Н.Р. Таълим-тарбиянинг амалий йўналиши. Т. Ўқитувчи. 1986.

ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ (ДИДАКТИКА)

11-МАВЗУ

Таълим жараёни ва мутахассислик

1. Таълим жараёнининг моҳияти ва вазифалари.
2. Уқитиш жараёнининг таълимий, тарбиявий ва ривожлантириш функциялари.
3. Таълим жараёнининг тузулиши (босқичлари).
4. Таълим жараёнида ўқитувчи фаолиятининг хусусиятлари.

“Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг туғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимаЙди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларга, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда ҳар қандай ғаразли ниёт, таҳдид ва шотиллишларни фоиш қилишга қодир бўлади”.

И. А. Каримов

Таълим жараёнининг илмий, назарий услубий ва амалий асосларини, яъни таълим, билим бериш, ўқитиш назарияси билан педагогиканинг мустақил бўлими дидактика нигуўланади. Дидактика — грекча сўз бўлиб, “didasko”, яъни ўқитиш, ўргатиш маъноларини беради. Таълим қонуниятларини ўрганиш, таҳлил қилиш жараёнида таълим тушунчаси унинг моҳияти мазмун ва вазифалари, ўқитиш принциплари, шакллари ҳақидаги билимларни баён этилади.

Таълим — инсон билиш фаолиятининг энг мураккаб турларидан бири бўлиб, индивидуал психик ривожланишни ва билимларни ўзлаштиришни анча тезлаштиради. Уқитувчи таълим жараёнида фақат билим бериш билан чегараланмайди, балки бу жараёнда ўқувчи, талабага таъсир кўрсатади, бу эса уларнинг билим олишларини янада фаоллаштиради, натижада ўқувчи таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айланади. Таълимдаги ютуқлар, аввало ўқитувчига боғлиқ. Мутахассис сифатида ўз фанини чуқур билиши, педагогик мулоқот устаси бўлиши, психологик-педагогик ва услубий билим ва малакаларни эгаллаган бўлиши, ҳар хил педагогик вазиятларни зудлик билан ўрганиш ва баҳолаш, педагогик таъсир

курсатишнинг мақбул усул ва воситаларини танлаб олиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Таълимнинг асосий вазифаси шахсни илмий билимлар, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришдан иборат. Таълим инсон билиш фаолиятининг бир тури сифатида бир неча маънони билдиради. Яъни: таълим олувчиларда билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларда дунёқараш, фикр ва эътиқодларни шакллантириш ҳамда уларнинг қобилиятларини ўстиришдир.

Таълим орқали ёш авлодга инсоният тажрибаси орқали тушланган билимлар берилади, зарурий кўникма ва малакалар ҳамда эътиқодлар шаллантирилади.

Таълим ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти бўлиб, у икки томонлама характерга эга, яъни унда икки томон ўқитувчи ва ўқувчи фаол иштирок этади. Ўқитувчи аниқ мақсадни кўзлаб, режа ва дастур асосида билим, кўникма ва малакаларни сингдиради, ўқувчи эса уни фаол ўзлаштириб олади. Билдириш, билиш мураккаб, қийин, зиддиятли жараёндир. Бу жараёнда инсон психикасига тегишли сезги, идрок, тасаввур ва тафаккур каби жараёнлар фаол иштирок этади ва муҳим роль ўйнайди.

Таълим бериш, ёшларга билим бериш, уларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, янги ҳақиқатларни оча олишга қодир бўлган ижодий мантиқий тафаккурни тарбиялашдир. Таълим ўқувчи-талабаларнинг ўзлаштириш, ўзида билиш қобилиятларини ҳамда фикрлаш операциялари ва ҳаракатларини ҳосил қилиш жараёндир. Бу passiv жараён эмас, балки ўқувчига номаълум фаол, ижодий фаолият, меҳнат жараёндир. Таълим жараёнида таълим олувчи билмасликдан билишгача, нотўғри ва ноаниқ билишдан тобора тўлиқроқ ва аниқроқ, чуқурроқ билишгача бўлган йўлни босиб ўтади.

Билимларни ўзлаштириш жараёнида сезги, идрок, тасаввур, тафаккур каби психик жараёнлар фаол иштирок этади ва амалиётда синаб кўрилади.

Ўқитувчи, ўқувчи ва талабалардаги фикрлаш жараёнини тўғри йўлга солиш учун амалиёт ҳар қандай билишнинг негизидир, деган қонидани ҳисобга олиши зарур.

Ўқувчи ва талабаларнинг эркин фикрлаш қобилиятини ўқув ва амалий машғулотлар ўтказиш йўли билан ўстириш лозим. Ўқувчи, талаба тафаккур жараёнида воқеликни таҳлил қилишни ва таққослашни, билимларнинг ўзлари учун тушунарли соҳаларидаги сабаб-хулосалар чиқаришни ўрганадилар.

яъни оддий, сўнгра эса анча мураккаб тушунча ҳамда фикр-мулоҳазалар ҳосил қилишни билиб оладилар.

Таълимда ўқитувчи билим бериш билан чекланмайди, у ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятига ҳам раҳбарлик қилади, ўқувчиларда ишдаги мустақиллик, ижодкорлик қобилиятларини ўстиради ва шу тариқа ўрганилаётган нарсанинг онгли равишда ўзлаштириб олинишга эришилади. Материални идрок қилишлари ва тушуниб олишлари билан бирга, уни пухта эса сақлаб қолишлари тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилади.

Ўқитувчи ўқувчи-талабанинг билиш фаолиятларини ташкил қилиш мақсадида ўқув ишларини олиб борар экан, аввало таълим жараёни орқали уч вазифани, яъни билим бериш орқали уч мақсадни ҳал қилиши лозимлигини унутмаслиги керак. Бу мақсадлар ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятини бирлаштиради.

1) Таълимий мақсад — ўқув материалларининг мазмунини билиш, яъни ушбу фанга тегишли илмий билимларни ўзлаштириш ва амалиётга тадбиқ қила олишдир.

2) Тарбиявий мақсад — фан асосларини ўзлаштириш орқали ўзининг мазмунида ётган ғоялар, дунёқарашлар таъсирида ўзининг шахсий сифатларини, имон-эътиқодларини шакллантиришдир.

3) Ривожлантирувчи мақсад — таълим жараёни таъсирида инсоннинг ақлий камолотини билиш қобилиятини, ўқишга, меҳнатга бўлган муносабатини ривожлантиришдан иборат.

Бу мақсадларни амалга ошириш натижасида ўқувчи- талабада мустақил ишлаш истеъдоди пайдо бўлади. Уни ўйлашга ўргатади, таълим жараёнида тафаккур ҳукмронлик қилади. Таълим турли босқичларда амалга ошади.

Бирипчи босқич — ўқув материалларини идрок қилишдан иборат. Бунда ўқувчи-талаба таълимнинг мазмуни билан танишиб, ўзининг билиш вазифалари нималардан иборат эканини тушуниб олади. Бунда сезги, идрок, тасаввур каби жараёнлар фаол иштирок этади.

Иккинчи босқич — улар ўқув материалларини тушуниб оладилар, унинг моҳиятини англайдилар ва умумлаштирадилар. Натижада уларда янги билимлар пайдо бўлади. Бунинг учун улар анализ, синтез, таққослаш, хулоса чиқаришдан фойдаланадилар.

Учинчи босқич — янги билимлар, машқлар, мустақил ишлар, ўқитувчининг кўшимча изоҳлари орқали мустаҳкамланади.

Тўртинчи босқичда — улар ўзлаштириб олган билимларини имкониятга қараб амалиётга тадбиқ қиладилар.

Буларни билиш орқали ўқитуви таълим-тарбия жараёнини самарали бошқариши мумкин. Шунинг учун ўқув жараёнининг ҳамма босқичларида ўқитувчи стаччилик ва бошқарувчилик ролини ўйнайди. Юқоридаги фикрлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, ўқитиш жараёни билиш фаолиятининг муҳим тармони сифатида қатор вазифаларни бажаради. Жумладан:

1) ўқувчи ва талабаларда билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилади;

2) уларда дунёқарашни, ишонч ва эътиқодларини ўстиради.

3) ёшларни муайян даражада ўқимишли, маданиятли, тарбияли кишилар бўлиб етиштишларига, қобилият ва истеъдодларини ўстиришга эришилади.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун ўқитувчида ўз касбига лаёқат бўлиши лозим. Лаёқатлилиқ педагогик меҳнатни муваффақиятли бажаришга қодир бўлишдир. Бу аввало, педагогик касбнинг ижтимоий роли ва заруриятини яққол тасаввур қила олишида кўринади. Бундан ташқари ўқитувчи, ўқувчига ўз фаолиятининг объекти сифатида қизиқиб қарашининг эҳтиёж ва хусусиятларини тушуна билиши лозим.

Бундан ташқари ўқитувчи таълим жараёнида ҳар бир ўқувчи талабанинг билими ва тарбияланганлик даражасини аниқлаб олиши ва ҳисобга олиши, ўқув материалларини тўғри танлаб билиши, таҳлил қила олиши ва умумлаштира билиши педагогик маҳорат учун зарур бўлган таълим усуллари, воситалари ва шакллари мукамал билиш, ўқувчига нисбатан талабчан бўлиш педагогик вазиятга қараб улардан ўринли фойдалана олиш, таълим натижаларини дастлабки ва кейинги кўрсаткичлар билан таққослаш, таҳлил қилиш ва хулосалани кабилар. Хуллас, ўқитувчи кенг кўламдаги дидактик билимларга, педагогик маҳоратга эга бўлиши лозим.

Шундагина ўқитувчи, кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талаблари даражасида таълим жараёнини ташкил қилади ва бошқаради.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Дидактика, таълим жараёни, моҳияти, таълимий, тарбиявий, ривожлантириш функциялари, ўқитувчи фаолияти, илмий-услубий асослар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. ("Филокор" газетаси мухбири саволларига жавоблари). Т. 2000.
2. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққийининг пойдевори. Т. 1997.
3. Мунавваров А. К. Педагогика. Т. "Ўқитувчи". 1996.
4. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. Т. 1996.

12-МАВЗУ

Таълим мазмуни. Ўқув режалари, дастурлари, дарсликлари ва касб

1. Таълим ҳақидаги умумий қоидалар.
2. Таълим тўғрисидаги қонун.
3. Ўқув режалари, дастурлари, дарсликлари ва касб.

1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” Қонуни қабул қилинди. Бу Қонунда таъкидланишича, таълимнинг мазмуни: ҳар бир ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётга ва дунёвий демократик жамият бахт-саодати йўлидаги юқори унумли меҳнатига баркамол авлод қилиб тайёрлаш билан белгиланган.

Ушбу қонун фуқароларга таълим, тарбия бериш, касб-ҳунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаш ва ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқини таъминлашга қаратилган.

Таълимнинг асосий мазмунини унинг вазифаларида ойдинлаштирилади. Асосий вазифаларга ақлий тарбия билан боғлиқ бўлган вазифалар киради. Бу вазифалар ичида илмий ва техникавий билимлар, ҳамда улар билан боғлиқ бўлган малака ва кўникмалар билан қуроллантириш, аждодларимиз қолдирган тарихий ва маданий қадриятларда ҳаётнинг маъноси, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, таълим-тарбияси, одоб-ахлоқи ҳақидаги ҳикматли фикрлар борки, булар бугунги халқ таълими тараққиёти учун ва миллий мактаб яратилиш борасида ёшларимизда инсонпарварлик, поклик, имон-этиқод, мурувват, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, миллатлараро дўстлик муносабатлари, қаҳрамонлик, мардлик сингари туйғуларини тарбиялайди.

Янги демократик жамият қуришда таълимнинг мазмуни бу жамият эҳтиёжларидан келиб чиқиб ва қуйидагиларга амал қилган ҳолда белгиланади:

- илмий билимларнинг етакчи роли тўғрисидаги қоидага;
- инсониятнинг маданий-маърифий мероси бойликларини, умуминсоний қадриятларини эгаллаб олиш ҳақидаги “Миллий дастур” кўрсатмаларига;
- тарбияланувчи шахсни баркамол авлод қилиб ривожлантириш, иймон-этиқодини, илмий дунёқарашини таркиб топтириш;
- илмий ҳаёт билан, янги демократик жамият қурилиши тажрибаси боғлиқлиги ҳақидаги қоидага;

- таълимнинг бир мақсадга қаратилганлиги (умумий ёки касбий таълим);

- таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципларига ва дидактик принципларига мувофиқлигига амал қилинади.

Таълимнинг мазмуни ўзгарувчан, у доимо янгилашиб туради. Янги демократик жамият қураётган ҳозирги кунларда фан ва техниканинг, педагогик технологияларнинг жадал ривожланиши, халқимизнинг маданий-маърифий юксалиши туфайли бу жараён айниқса тезлашди. Бироқ материал танлаш ва таълимнинг мазмунини янгилаш дидактик муаммолар бўлиб қолмай, балки етарлича мураккаб муаммодир. Пайдо бўлаётган янги билимлар оқими учун энг муҳим, халқ таълими вазибаларини ҳал этишда асосий аҳамиятга эга бўлган вазибаларни ажратиб кўрсатиш ва айна вақтда қандай ўқув материалларини чиқариб ташлаш ҳисобига улар дастурларга киритилишини ҳал этиш керак.

“Янги демократик жамият қураётган бизнинг мамлакатимизда таълимнинг мазмунини қуйидаги йўллар билан такомиллаштиришни назарда тутилади:

- фан ва тажрибадаги энг янги муваффақиятларни акс эттириш;

- иккинчи даражали ва ортиқча мураккаблаштирилган материалдан қутулиш;

- ўрганилаётган фанлар рўйхатини ва материаллар ҳажмини аниқлаш ҳамда ўқувчи-ёшлар, албатта, ўзлаштириб олиши керак бўлган малака ва кўникмаларнинг оптимал ҳажмини белгилаш;

- ўқув фанларига оид асосий тушунчаларни ва етакчи тоғларни жуда ҳам аниқ баён қилиш;

- ўқувчиларнинг педагогик технологиялар: компьютер, ксеркс, электрон почта ва шу каби бошқа билимлар билан қуролаштириш ҳамда уларда шу технологиялардан фойдаланиш кўникмалари ҳосил қилиш.

Бирор мақсадга қаратилганлиги бўйича умумий таълимни политехника таълими, касбий таълимдан фарқ қилиш керак.

Умумий таълим — бу ўқувчиларнинг ҳар томонлама умумий тайёргарлигини ва ривожланишини таъминловчи фан асосларини эгаллаб олишдир.

Касбий таълим — инсонни ўзи танлаган, нисбатан тор ўқуналишдаги меҳнат фаолиятига хизмат қилади.

Политехника таълими — ўқувчиларни ҳозирги замон ишлаб чиқариши асослари, унинг энергетикаси ҳақидаги билимлар системаси билан қуроллантиришни таъминлайди, ҳамда инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги иш операцияларини ўзлаштириб олиш учун база (асос) аҳамиятига эга бўлган бир қатор меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллаб олишни назарда тутади.

Умумий политехник ва касбий таълимнинг бирга қўшиб олиб боришигина янги демократик жамият қуришга қодир бўлган юқори малакали, онгли ва фаол заҳматкашни тайёрлашга имкон беради.

Таълим мазмуни қуйидаги давлат ҳужжатлари ва расмий ҳужжатларда ўз аксини топади:

1. *Ўқув режаси.*
2. *Ўқув дастури.*
3. *Дарслик.*

Ўқув режаси — давлат ҳужжатиدير. Унга барча умумтаълим мактаблари сўзсиз амал қилади. Бу ҳужжатда синфлар бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув фанлари ва шу фанлар учун ажратилган ўқув соатлари кўрсатилади. Бу ҳужжат мактабнинг ягона ўқув режаси ҳисобланиб, у халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланади. Алоҳида аниқ бир фаннинг ўқув режаси - шу фанни ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатиدير.

Ўқув режасини тузишда қуйидаги омилларга асосланади:

1. Ўқув тарбия ишининг мақсади, ўқувчиларга аниқ илмий билим бериш, олган билимларини кўникмага айлантириб, уш ҳаётда қўллай олишга ўргатиш.

2. Мактаб ўқувчиларига билим бериш ёшига қараб тизимга солинади ва қоидаларга асосланади:

а) Бошланғич таълим- I-IV синфлар

б) Умумий ўрта таълим - V-IX синфлар.

в) Ўрта махсус касб-ҳунар таълими, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежи.

Таълим тўғрисидаги Қонунга асосан академик лицей ва касб-ҳунар коллежининг мақоми тенглаштирилган. Уларнинг ўқувчилари ва битирувчилари олий ўқув юртига киришда ёки танланган йўналиш бўйича фаолият кўрсатишда конституциявий ҳақ-ҳуқуқларини амалга оширишда тенг ҳуқуқлидирлар. Шу билан бирга академик лицей ва касб-ҳунар коллежи ўз олдида қўйган мақсадлари билан бир-биридан маълум маънода фарқ қилади.

Академик лицейлар — ўқувчиларнинг қизиқишлари ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланишини, чуқурлаштирилган, ихтисослаштирилган ҳолда ўқитишни таъминлайди. Академик лицейларда ўқувчилар ўзлари танлаган йўналиши бўйича билимларини ошириш ва муайян фанлар асосларини чуқур мукамал ўзлаштириш имконига эга бўладилар. Академик лицейлар асосан олий ўқув юртилари қошида ташкил этилади.

Инсон тафаккури, ақлий салоҳияти ижтимоий бойлик ҳисобланади. Улар ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини белгилайдиган омиллардир. Шундай фарзандларимиз борки, улар умумий ўрта мактаб таълим жараёнида маълум йўналиш бўйича ўзларининг иқтидорини, истеъдодларини намоён қиладилар. Бу бойликдан оқилона фойдаланиш, уни тўғри йўналтириш катта аҳамият касб этади. Академик лицейлар айнан шу мақсадни амалга оширишга, иқтидорли, истеъдодли болаларни тарбиялашга хизмат қилади.

Касб-ҳунар коллежлари эса ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллигини, лаёқатларини, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, уларнинг танлаган йўналишлари бўйича бири-бирига неча замонавий касб эгаллаш имконини беради. Касб-ҳунар коллежлари олдинги билим юртиларидан ҳам мазмунан, ҳам шаклан тубдан фарқ қилади.

Бу фарқ нималардан иборат?

Булар энг аввало ўқувчиларни ўқишга қабул қилишдан бошлаб, ўқув жараёнининг ташкил этилиши, мазмуни билан мезони ва бир нечта касб-ҳунар эгаси, устаси, кичик мутахассис бўлиб ўқишни тамомлашидан иборатдир. Ўқув жараёни жаҳон талабларига мос келувчи давлат таълим стандартлари, яъни замон талабларига жавоб берувчи, истиқбол ва келажакни кўзлаб кўриб чиқилган ўқув режа ва дастурлари асосида ташкил этилади.

Касб-ҳунар коллежларида ўқув дастурлари олдинги ўқув босқичи - умумтаълим мактаблари ва кейинги ноғонада турган олий ўқув юртиларининг ўқув дастурлари билан ўзаро муносибликда бўлиб, таълимнинг узлуксизлик ва изчиллик принципига амал қилади. Шу билан бирга коллеж педагогларининг савияси юқорилиги ва педагогик технологияларининг янгилиги билан фарқ қилади. Замонавий билим бериш учун ўқитувчиларнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак. Шунинг учун педагог кадрларнинг обрў-эътиборини, ижтимо-

ий мақомини, масъулиятини, малакасини оширишга ва замон талабларига мос ҳолда тайёрлашга эътибор қаратилган.

Академик лицейлар ва касб-хунар коллежларига ўқувчиларни қабул қилиш қандай амалга оширилади?

Бу умум ўрта мактабнинг 9 синфи битирувчиларининг якуний давлат аттестацияси натижасига биноан ўқувчи томонидан йиғилган Рейтинг кўрсаткичлари ҳамда педагог психологик ташхис марказлари тавсиялари асосида ўқувчи академик лицейда ёки касб-хунар коллежининг маълум йўналишида ўқишни давлом эттириш ҳуқуқига эга бўлади.

Ўқув режасида айрим табиий фанлар, айниқса, математика, информатика, физика фанлари, айрим гуманитар фанлар бўйича ўқувчиларнинг қизиқиши ва хоҳишларини қониқтириш, қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ўтказиладиган факультатив машғулотлар кўрсатилган бўлади.

Ўқув дастури — ҳар бир алоҳида фан учун ўқув дастури тузилади. Дастур ўқув режасига асосланади. Фаннинг мақсадидан, ўқув режаси бўйича ажратилган соат ва билим ҳажми унинг тизими мавжуд жамиятнинг гоъвий-сиёсий йўналишини ўзида акс эттирадиган давлат ҳужжатидир.

Ўқув дастурида бир синфда алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Дастурда фаннинг мазмуни, мавзу кетма-кетлиги иккинчи мавзу биринчини тўлдириши, изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади. Ўқув дастурида шу фан бўйича ўқувчиларга берилиши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар кичик мавзуларда ифодаланиб, мавзу мақсади қисқача изоҳланади.

Фаннинг мақсади ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда йўналишлари ажратилади. Улар бобларга бўлинади. Боблар катта-катта мавзуларга, катта мавзулар эса кичик мавзуларга бўлиниб, шу мавзу юзасидан ўқувчи қанақа билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириши лозим бўлса, шу қисқача ифодаланиб берилади. Ўқув дастурининг ўзини амал қилиниши керак бўлган қоидалари мавжуд.

1. Дастурни аниқ бир гоъяга асосланганлиги.

Мустақил жамиятимиз тараққиётининг тамойилларига асосланган ҳолда ислоҳ қилинган ҳар бир соҳасидаги фан, техника, ишлаб чиқариш, ижтимоий муносабатлар қирраларидаги эришилган ютуқлар даражасини илмий асосда акс эттириши лозим. Дастур узоқни кўра билиш қоидаларига асосланиши керак.

2. Дастур илмийлик принципига асосланади.

Ҳар бир таълим ва тарбия ғоялари, илмий жиҳатдан текширилган, ишончли далиллар, кузатишлар, манбалар ва материаллар асосида киритилади.

3. Ўқув дастури аниқ мазмун ва мантиқ ғояларини ўзида акс эттириши лозим.

Дастурда фаннинг мақсад ва вазифалари ундаги билим асослари мисоллар ва масалалар орқали ўргатилади. Акс ҳолда ўргатилаётган билим асосларини назарий жиҳатдан тушуниш қийин бўлади.

4. Назарийёт билан амалиётнинг бирлиги принципи.

Талабалар назарий олган билимларини, амалда қўлай олиш вазифасини шакллантириши назарда тутилади.

5. Ўқув дастурини тузишда фаннинг тарихий сабоқлари инобатга олинади.

Вақт ўтиши билан фан оламида янги-янги кашфиётлар, маълум бир илмий қонун-қоидалар пайдо бўлиб, фан такомилланиб боради. Дастур фаннинг келажакдаги истиқболини ўзида қисқача ифодалайди.

6. Ўқув дастури ҳужжатлар ислоҳ қилинган таълим, давлат думонидан тасдиқланган режа асосида бакалавр, магистр, лицензия, гимназия, коллежларга алоҳида-алоҳида тузилади.

Дарслик.

Дарслик ўқув жараёнининг асоси. Дарслик ўқувчининг ундаги муаллими, ҳар бир фаннинг мазмуни, мақсади, вазифаси дарсликда ёритилади. Дарслик, яъни фан объектив борлиқ ўргасидаги муҳим қонуниятли боғланишларни акс эттиради. Дарсликдаги билимлар тизими ўзаро ички, мантиқий боғланишларга эга бўлиб, улар дидактика талабига мувофиқ равишда баён қилинган. Дарслик қуйидаги талабларга амал қилган ҳолда яратилади:

1. Дарсликда акс этган илмий билимлар синф ўқувчиларининг ёш хусусиятига мос келиши керак.

2. Дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асоси, ғоялари тизимли ва изчил бўлиши талаб қилинади. Улар ҳаётдан олинган, ишонарли бўлиши лозим. Шу ҳолдагина ўқувчилардаги илмий дунёқараш, энг яхши инсоний фазилатлар таркиб топтиради.

3. Назарий билимлар ишлаб чиқариш амалиёти билан боғланган бўлиши керак.

4. Дарсликда мавзу содда, равон тилда ёзилиши, ҳамда таърифли қоида ва таърифлари берилиши керак. Дарслик ичидаги ва муқовасидаги чизилган расмлар ва безатилиши ўқувчининг ёшига мос, фаннинг характерига монанд бўлмоғи зарур.

5. Мавзулардаги фикрлар аниқ ва қисқа бўлиши, илмийлик ва асосланиши керак.

Таълимнинг мақсади — мустақил жамиятимиз равнақига ва тарбиявий ва амалий ҳисса қўша оладиган “Баркамол авлод”ни тарбиялаш.

Таълимнинг вазифаси - ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими билан қуроллантириш.

Дарснинг мақсади — ўқитувчининг режалаштирган аниқ бир мавзусини ўқувчиларга билдириш ва ўқувчилар ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини текшириб кўриш ҳамда янги мавзуга замин яратиш.

Дарснинг мазмуни — уни ўқитувчи томонидан режалаштирилган тугал маънога эга матн ташкил этади. Уни ўқувчилар онгига сингдириш жараёнида манбаа, хулоса ва ҳикоялардан фойдаланилади.

Дарс — ўз олдига қўйган аниқ мақсади ва тугал мазмундан иборат. Шу мақсад ва мазмун ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мос белгиланганлиги, метод ва тузилиши бўлган, қатъий дарс жадвалига мувофиқ, ўқитувчи раҳбарлиги остида, синф ўқувчиларининг ҳаммаси билан ёки ҳар бири билан индивидуал равишда ўтказиладиган илмий мулоқотнинг ташкилий формасига айтилади.

Дарс педагогик процесснинг асосий кўриниши. Дарс аниқ мақсад тугал мазмунига эга бўлиши билан бирга, ўзидан олдинги ва кейинги дарслар билан узвий равишда боғланиб бўлиши шарт.

Дарс турлари - дарснинг мақсади, мазмуни ва ўқувчиларнинг ёш хусусиятига қараб, дарснинг тузилиши ҳар хил бўлади. Энди биз дарснинг нималигини янада равшанроқ кўрсатиб бериш мақсадида дарсларни турларга ажратамиз, саралаймиз ва уларнинг тузилиши билан танишамиз.

Улар қуйидагиларга асосан турларга ажратилади:

1. Дарсларни асосий мақсади ва мазмунига қараб турларга бўлиш;

2. Дарсларни ўқитиш процессининг анализига қараб турларга бўлиш;

3. Дарсларни тузилишига қараб турларга бўлиш.

Дарсларни турларга ажратишда биринчи қоида энг объектив маъқулдир. Дарснинг мазмуни дастурда кўрсатилган бўлади. Дарснинг мақсади эса, ана шу мазмунни билдиришдан ва билдирилган нарсамизга асосланиб, ўқувчиларда билим, кўникма ва малакалар ҳосил қилишдан иборат. Бир дарснинг мақсади дастур материалларидан ўтиш бўлса, бошқа бир дарснинг мақсади худди шу ўтилган материалларни қайтаришдан? яна бирининг мақсади эса, ўқувчиларнинг уни қандай ўргаништирганликларини аниқлашдан иборат бўлиши мумкин.

Тажрибадан бизга маълумки, дарснинг мақсади билан мазмуни ўртасида маълум боғланиш бўлиб, асосан улар дарснинг усулини ва тузилишини белгилайди. Шунинг учун дарсни турларга ажратганда, саралаганда дарснинг мақсади ва мазмунини ҳос қилиб олиш энг тўғри йўлдир. Ҳар бир дарс турига қараб ўзига хос тузилишга эга бўлади.

Дарсларни саралаш, дарс тузилишини билишимизга, ўрганишимизга ёрдам беради. Шундай экан, дарснинг тузилишини ўрганиш учун дарсларни асосий 3 турга ажратсак бўлади:

1. Янги мавзунини ўтиш дарси;
2. Ўтилган мавзунини қайтариш, машқ ўтказиш дарси;
3. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш ва уларга баҳо бериш дарси.

1. Бу дарс турларининг биринчисида, яъни янги мавзунини ўтиш дарсида фақатгина янги мавзу ўтилар экан, бундай дарсда ишлари ўтилган мавзунини қайтариш, машқ қилдириш ёки ўқувчилар билиминини текшириш каби ишларни қилиш мумкин эмас, деб ўйлаш нотўғри.

Янги мавзунини ўтиш дарсида янги мавзунини ўрганишдан бошқача ишларни ҳам қилиш мумкин. Лекин бу ишлар ўша дарснинг асосий ўрнини эгалламаслиги, бу дарснинг бош мақсади бўлган янги мавзунини ўрганишни қулайлаштирадиган ёрдамчи мақсадга бўлиб хизмат қилиши лозим.

Бунда фақат ўтиладиган мавзунини эмас, балки амалий суратда (лаборатория ишлари, тажриба участкалари ва бошқа амалий жойларда) ўргатиладиган, билдириладиган билимлар мажмуасинини ўтишни кўзда тутлади. Мавзу мақсадига кўра олинган амалий билим, амалиёт жараёнида кўникма, малакага айлан-тирилади. Ўқувчиларнинг бу билиш категорияларини аниқлаш ва такомиллаштириш учун тажриба участкаларида, ишлаб чиқариш корхоналарида, билим масканларида, лаборатория зоналарида амалга оширилади.

Ўқувчиларга бирон назарий мавзунинг амалиётга тадбиқини ўргатганимизда, шу ишни қандай бажарилишини кўрсатамики Сунг бу ишни қандай бажаришни ўқувчиларнинг ўзларига таклиф этамиз. Бу ишларни бир неча бор ўзлари секин-аста шу ишни бажаришга кўникма ҳосил қиладилар. Шундай қилиб, охирги тегишли натижага эришамиз.

2. Ўтилган мавзунни қайтариш, машқ қилдириш дарси.

Бу дарс ўтилган мавзунни қайтариш ва машқ қилдириш дарслари ўқитилган билимларнигина такрорлашдан, улар устида машқ ўтказишдангина иборат бўлмай, ўргатилган ишни қайтариш, меҳнат малакаларини берадиган машқлар ўтказишдан ҳам иборат бўлмоғи лозим.

3. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш ва уларга баҳо бериш дарси.

Бундай дарс турида ўқувчиларнинг назарий билимларини қанчалик ўзлаштирганлиги ва уни қай даражада амалиётга қўлай олиш малакаси текширилади ва баҳоланади, ўқувчиларни олган билимларини амалда қўлай олиш даражасинигина эмас. Балки биз уларни инсон сифатида қандай тарбияланаётганлиги, уларда инсон фазилатлари қай даражада шаклланиб бораётганлигини ҳам эътибордан холи қолдирмаслигимиз керак. Ўқувчи ақлий ва ахлоқий билимларни пухта эгаллаб, уни ҳаётга тадбиқ эта билмаса, бу эгаллаган билимлари уларни амалий жиҳатдан маънавий бойитса, уша ҳолатдагина биз “Баркамол авлодни тарбиялаш” дек бош мақсадимизга эришиб борамиз.

Юқоридаги уч асосий турдан бошқача бўлган яна бир хил қўшма дарслар тури ҳам мавжуд. Бу дарс турида юқоридаги саралаш нуқтаи назаридан олганда, ўқувчиларнинг ўзлаштиришини текшириш, янги мавзунни ўтиш ва уни шиқтириш учун қайтариш каби турли ишлар қўшилса ҳам лекин қўшма дарсларнинг асосини бу ишларнинг биттаси, қўшма дарсларнинг мақсадига тўлароқ жавоб бера оладиган ташкил этади, қўшма дарсдаги бошқа ишлар эса, шу асосий ишга ёрдамчилик вазифасини бажаради.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Таълим тамойиллари, таълим мазмуни, ўқув режалари, ўқув дастурлари, дарслик, таълимнинг мақсади, вазифаси, дарснинг мақсади, дарснинг мазмуни, дарс, дарс турлари.

АДАБИЁТЛАР:

1. "Таълим тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1997.1 октябр. "Маърифат" газетаси.
2. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққийининг пойдевори. Т. 1997.
3. Мунавваров А. К. Педагогика. "Ўқитувчи". 1996.

13-МАВЗУ

Таълим тамойиллари (принциплари)

1. Таълим тамойилларининг моҳияти.
2. Таълим тамойилларининг ўзаро боғлиқлиги.
3. Таълим тамойиллари:
  - а) таълимнинг илмий бўлиши,
  - б) таълимда назария билан амалиётни боғлиқ бўлиши,
  - в) таълимдаги онглилик ва фаол ҳаракатда бўлиш,
  - г) таълимнинг тарбияловчилик имкониятларидан фойдаланиш,
  - д) таълим жараёнининг кўрсатмали бўлиши,
  - е) билимларни пухта ва системали ўзлаштириб олиш,
  - ж) таълим жараёни ва тизимини демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш,
  - з) таълим жараёнида шахсий хусусиятларни ҳисобга олиш.

Узлуксиз таълим кадрларни тайёрлаш тизимининг асоси шаклида кадрлар тайёрлаш миллий моделининг таркибий қисмларидан бири деб, таъкидланади кадрлар тайёрлаш миллий дастурида Узлуксиз таълим тизими ўқув-тарбия жараёнининг ҳамма босқичларини қамраб олади ҳамда ҳар томонлама етук баркамол авлодни етиштириш учун шарт-шароитлар яратади. Шу сабабли мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг асосий тамойиллари (принциплари) белгиланади. Булар таълимнинг устуворлиги, таълимнинг демократлашуви, таълимнинг инсонпарварлашуви, таълимнинг ижтимоийлашуви, таълимнинг миллий йўналганлиги, таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлиги, иқтидорли ёшларни аниқлаш, юқори даражада билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш қабилар. Жамият талаб қилаётган узлуксиз таълимга тегишли бу қонун-қоидалар ўқитиш, билим бериш, яъни таълим жараёнига ҳам самарали таъсир кўрсатади. Педагогикада таълимнинг илмий-назарий, услубий асослари алоҳида, яъни дидактика қисмида ўрганилади. Бу жараёнда таълим принципларига ҳам алоҳида тўхталлади.

Таълим (ўқитиш) жараёни мураккаб ҳамда кўп қирралidir. Унда ўқитувчи ва ўқувчилар фаол иштирок этадилар. Бу жараёнининг муваффақиятли ва самарали натижаси таълим жараёнининг қонун-қоидалари, яъни таълимга қўйилган дидактик талабларга қай даражада амал қилишларига боғлиқ.

Ўқитиш билиш фаолиятининг ажралмас қисми сифатида инсоннинг теварак-атрофдаги дунёни билишнинг умумий

қонунлари асосида содир бўлади. Шу сабабли шахсни ўқитиш, тарбиялаш, баркамол авлод қилиб етиштириш жараёнида бир қутунликда амалга ошириш зарур. Ўқитувчи қачонки таълим тамойилларидан хабардор бўлгандагина уни самарали бешқариш, ўқитишнинг самарали усуллари тўғри танлаш имкониятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитиш тамойиллари таълим жараёнининг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Таълим тамойиллари ўқув юртлари олдида турган улкан вазифалар асосида белгиланади. Улар ўзаро бир-бири билан мустақкам боғлиқ ҳолда бир системани ташкил этади, ҳар бир дарсда дидактик тамойилларнинг бир нечаси иштирак этиши мумкин. Улар таълим олдида турган асосий мақсадларни ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшади. Таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги жараёнда ўқувчи-талабаларга мустақкам билим бериш, уларни эркин, мустақил фикрлай оладиган инсонлар қилиб тарбиялашда, таълим тамойилларининг моҳиятини чуқур аниқлаш ва ҳаётга тадбиқ этиш муҳим муаммолардан биридир.

Ўқув юртларида бериладиган билим илмий характерга эга бўлиши фан-техниканинг сўнгги ютуқ ва кашфиётларини ўзида ифода этиши лозим. Шундай экан, ўқитувчи илм-фандаги янгиликлардан хабардор бўлиши лозим, ўқув фанлари ҳам илм-фан асосида яратилади. Ўқитишнинг илмийлик тамойиллари таълим жараёнида ўқувчи-талабаларни ҳозирги замон фан-техника тараққиёти даражасидаги илмий билимлар билан қуроллантириш, айниқса талаба ёшларни илмий-тадқиқот усуллари билан таништириб-боришга қаратилган.

Илмийлик таълимнинг мазмунига ҳам, усулларига ҳам алоқадордир. Шундай экан, билим, илм-фан билан ўқув предмети ўртасида ҳамкорлик ўзаро боғлиқлик бўлишига эришиш лозим. Таълимнинг ҳамма босқичларида илмий изоҳлардан фойдаланмоқ лозим.

Назарий билимларнинг амалиёт билан, турмуш тажрибалари билан боғлаб олиб бориш таълимнинг етакчи қоидаларидан ҳисобланади. Таълим-тарбия соҳасидаги ютуқлар, энг аввало назария билан амалиётнинг ўзаро боғлиқлигига асосланади. Шундагина ўқувчи-талаба ўрганаётган ўқув материалларининг туб моҳиятини тушуниб этади ва амалиётда улардан фойдалана олади. Бунинг учун ўқитувчи таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаол иштирок этишларига эришмоқ лозим. Фаол иштирок эса билимларни онгли, тушуниб ўзлаштиришига олиб келади.

Таълимдаги онглилик ва фаоллик, ўқувчидаги кўтаринки кайфият, кўпроқ билишга интилиш, мустақил фикрлаш ва ҳу-

лосалар чиқаришга ундайди. Билимларни онгли ва фойдаланштириш ўқитиш жараёнининг психологик томонларида ўзифодасини топади.

Ўқитишда назарий билимлар қанчалик қатъий баён этилса, ўқувчи талабанинг фикр юритиши ҳам шунчалик аниқ ва равшан бўлади ва ўқув материалларини онгли ўзлаштириш даражаси ҳам ошади. Таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги жараёнда ёшларнинг мустақил фикр юритиши, мустақил суратда билим олишга интилиши талаб қилинади. Бунинг натижасида билимларни ўзлаштириш жараёни ижодий тус олади. Бундай шароитда ўқитувчи ўқувчининг машғулотларга муносабати ва бу жараёнда ўзини қандай тутишга эътибор бермоғи лозим. Ёшлардаги ўқитиш истаги таълим жараёнининг зарурий ва мантиқий қисmidир. Шундай экан, таълимнинг самарадорли ўқитувчининг ўқувчиларни ўқишга изчил ва мунтазам қизиқтириб боришига боғлиқдир. Бунинг учун ўқитувчи, уларни ўқишга ижодий муносабатда бўлишга, мустақилликка, ишчанликка одатлаштириши лозим.

Таълим жараёни, унинг мазмуни, унда кўтарилган ҳаётий масалалар ёшлар тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабли таълим, шахс шаклланишининг асосий манбаидир.

Ўқитиб, тарбия бериш деганда бизда таълим ва тарбиянинг бир-биридан ажралмаслигини тушунамиз. Шундай экан, мактаб обрўси, ўқитувчи обрўси, аввало дарсда шаклланади. Тил ва адабиёт дарсими, математика дарсими ҳар доим уларнинг тарбиявий имкониятларини кўрабилиш, тарбия усулларидан фойдаланиш лозим.

Ўқувчи-талаба илмий билимларни ўзлаштиради экан, унинг дунёқарashi ҳам, иродаси ва ахлоқий сифатлари, имон-эътиқоди ва қобилияти ҳам ўсиб ривожланиб боради.

Таълимнинг тарбиявий имкониятларидан фойдаланишда ўқитувчи аввало таълимни услубий жиҳатдан туғри ташкил этишига, ўқув материалларининг мазмуни билан боғлиқ тарбиявий мақсадларни аниқ белгилашга ва билим олишга қизиқтира олишига боғлиқдир. Шу билан бирга, ўқитувчининг ўқувчилар олдидаги обрў-эътибори ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Ўқитиш жараёнини кўргазмали ташкил этиш зарур. Ҳам эшитиш, ҳам кўрсатиш орқали ўқув материалларини идрок қилиш, уларни онгли ва пухта ўзлаштириш, билимларни турмушдаги заруриятини англаб етишларига асос солади, диққатни барқарорлаштиради. Шунинг учун кўргазмали материаллар ўрганилаётган мавзунинг мазмунига мос келиши, ўқувчи-талабанинг ёши ва билим даражасига мувофиқлашган бўлиши, ҳамда улардан фойдаланишнинг самарали йўли ва воситаларини қўллаш ва ишлаб чиқиш лозим. Кўрсатмали мате-

маллар ўқув предметларининг характери ва мазмунига қараб турли-туман бўлиши мумкин. Жумладан:

а) буюм ва нарсаларни асли табиий ҳолда кўрсатиш (усимликлар, ҳайвонлар, гербарий ва коллекциялар, лаборатория машғулотларига намоёнлар, экскурсиялар чоғида кўрсатиладиган буюм, нарсалар).

б) тасвирий кўрсатмали материалларни намоён қилиш (расмлар, фотосуратлар, диафильмлар ва диапозитивлар, кинофильмлар ва бошқалар).

в) нарса ва буюмларни шартли белгилар орқали кўрсатиш (ўқув хариталари, схема, жадвал ва макетлар).

г) овозли кўрсатмали материаллар (грампластинка, магнитофондаги ёзувлар, овозли кинофильмлар).

Билимлар турли йўл воситалари орқали пухта ўзлаштирилгандагина, у мустаҳкам эсда қолади, бу эса ўқув материалларни онгли ўзлаштиришга, назария билан амалиётни боғлашга, кўрсатмалиликка амал қилишга ва билимларни такрорлаш орқали мустаҳкамлашга боғлиқдир. Таълимнинг бош мақсади эса билимларни системали ва пухта ўзлаштиришдир.

Таълим жараёнидаги муваффақиятларга фақат билим беришда ўқувчи-талабанинг ўзига хос шахсий хусусиятларини ҳисобга олганда эришиш мумкин. Шунинг учун ўқитувчида болалар психологиясидан тегишли билимлар етарли бўлиши лозим. Дарс жараёнида шу синф ўқувчиларига тегишли умумий хусусиятларни ва ҳар қайси ўқувчига тегишли хусусиятлар таълимнинг ҳар бир босқичида эътиборга олиниши даркор. Бунга эришиш учун ўқитувчи ўқувчиларни кузатиши ва уларнинг руҳий оламини ўрганиши лозим. Фақат шундагина ўқувчидаги камчиликларнинг келиб чиқиш сабаблари аниқланади ва уларни бартараф қилиш учун изланишлар олиб борилади.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Илмийлик, назария ва амалиёт уйғунлиги, онглилик, фаоллик, тарбияловчилик, кўргазмалилик, изчиллик, инсонпарварлик, шахсий хусусиятларни ҳисобга олиш.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод- Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғриси"даги Қонуни. Т. 1998.
3. Ғозиев Э. Психология. Ўқув қўлланма. Т. 1994.
4. Педагогика. Ўқув қўлланма. Т. 1996.
5. Педагогика. Курс лекции. М. 1984.

14-МАВЗУ

Таълим методлари ва воситалари

1. Таълим бериш- масъулиятли ва фахрли иш.
2. Таълим -шахс ривожланишининг асосий омили.
3. Таълим методлари ва воситалари.
4. Таълим ва тарбиянинг узвийлиги.

Таълим бериш, ҳар бир мавзунинг мағзини талабалар онгига етказиш маҳорати ўқитувчидан кўп изланишни, кўп мутола қилишни талаб қилади. Билим уммонига бой бўлган устозгина мавзуни мағзини талабалар онгига моҳирона етказа олади. Мавзунинг мақсадига қараб, таълим методларини танлай билади.

Таълим методларидан оқилона фойдаланиб, илмий дарс ўтиш, ўқувчиларни ҳаётда ўз ўрнини топишга, онгнинг шаклланишига катта асос бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчининг маълум фан илмини ўқувчилар онгига етказа олиш маҳорати, шу ўқувчиларни бўлғуси ҳаёт йўллариини танлашда муҳим аҳамиятга эга. Олдин баён қилганимиздек, таълимнинг моҳияти инсон камолотини шакллантиришга хизмат қилади. Таълим методи таълимнинг мақсади ва вазифаларига боғлиқ. Методлар ўқувчиларнинг ёшига, таълимнинг мазмунига ва функциясига қараб танланади. Ўқитувчи ўзининг шахсий сифатлари: комитлиги билан талабаларга ўрнак бўлиши, таълимий мақсад билан тарбиявий мақсад мутаносиблиги, фан асослари ва ғояларини чуқур билиши билан талабаларга ўрнак бўлиши талаб қилинади.

Бундай ўқитувчилардан билим олаётган талабалар нимаини билиш керак эканлигини идрок қилиб берадилар. Назарий билимлар амалиётга кўчирилганда, уни аниқ ҳис қилиб, тасаввур қилиб ўзлари амалда бажарадилар, масалалар ечадилар (Иқтисодий, математик, педогогик. Сўнгра билимлари моҳиятини тушуниб оладилар. Шу мавзу бўйича аниқ кўникмага эга бўладилар. Шу аснода бошқа фанлардан ҳам билим олиш ва амалий машғулотлар эвазига уларда кўникмалари бойиб боради.

Талабалар ўзлаштириб олган билимларини имкониятларига қараб секин-аста амалиётга қўллай бошлайдилар. Талабалар билан бўлган мулоқотда, уларга билим бериш жараёнида ўқитувчи таълим-тарбия жараёнини самарали бошқариши лозим. Таълим-тарбия жараёни узвий жараёндир. Таълим бериш

жараёнида тарбиялаётганлигимизни унутмаслигимиз лозим. Сухандонлик, киноясиз сўзлаш, ўқитувчига хос кийиниш этикаси, фикрни эркин баён қилиш ва уни тамасиз етказа олиш хусусиятлари ўқувчилар учун амалий кўргазма эканлигини унутмаслик керак. Таълим беришда ўқитиш методлари асосий ўринни эгаллайди.

Метод - юнунча атама бўлиб, айнан нимагадир йўл деган маънони англатади, яъни мақсадга эришиш йўлини билдиради. Методлар (усуллар)ни ҳар қандай муаммони (мақсадни) узатиш ва қабул қилиш характерига қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

Сўз орқали ифодаланадиган метод;

Кўргазмали метод;

Амалий метод.

Таълим мазмунини ўзлаштиришда ўқувчиларнинг билим савияси, ўзлаштириш қобилияти, таълим манбаи, дидактик вазифаларга қараб, муносиб равишда қуйидаги методлар қўлланилади:

- ўқитишнинг маъруза (суҳбат) методи;
- ўқитишнинг амалий ишлар методи.
- Лаборатория ишлар методи.
- Мустақил ишлар методи.
- Муаммоли эвристик моделлаштириш методи.
- Илмий тадқиқот методлари.
- ўқитишнинг муаммоли-изланиш ва репродуктив методи.
- ўқитишнинг индуктив ва дидуктив методи.
- ўқитишнинг назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш методи.

Методлар қуйидаги гуруҳчаларни ўз ичига олади:

Биринчи гуруҳ методлари: — сўз орқали узатиш ва информацияни эшитиш орқали қабул қилиш методлари (оғзаки методлар: ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқалар).

Иккинчи гуруҳ методлари: — ўқув информациясини кўргазмали узатиш ва кўриш орқали қабул қилиш методлари (кўргазмали метод, тасвирий намоиш қилиш ва бошқалар).

Учинчи гуруҳ методлари: ўқув информациясини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш (амалий методлар, машқлар, лаборатория ишлари, дастур тузиш, педагогик масалаларни ечиш, меҳнат ҳаракатлари ва бошқалар).

Таълимнинг рағбатлантириш методлари:

1. Таълимга қизиқишни рағбатлантириш методи.

2. Таълимга бурч ва масъулиятни рағбатлантириш методи.
Худди шунингдек, таълимда назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари қуйидагилар.

1. Оғзаки назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш.
2. Ёзма назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш.
3. Лаборатория ва амалий назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш методи.

4. Тест назорати.

Бу методлардан талабаларда билиш фаолиятини, қабул қилиш, англаш ва амалда қўлаш фаолиятини шакллантиришда фойдаланилади.

Тушунтириш ва уқтириш методи.

Ушбу тарздаги методни қўлашда ўқитувчи сўз воситасидан мавзунинг баён қилади ва тушунтиради. Ўқувчилар эса тинглашди, эслаб қолиш, англаб етиш орқали уни фаол қабул қилади ва ўқитиштиради.

Мавзунинг асосини тушунтириш ва уқтиришда ҳикоя усулидан фойдаланилади. Ўқув материаллари мазмунини оғзаки баён қилиш, унинг асосий жойларини тушунтириш кўзда тутилади. Бу мақсадга эришиш учун, ҳикоя методини қўлаш самарали натижа беради. Бу метод орқали мавзуга хизмат қиладиган маълумот ва воқеаларни баён қилиш диққатни фаоллаштирилади, хотирада сақлашни жадаллаштирилади. Ҳикояни баён қилиш, уқтириш методларини самарали қўлаш шартлари: режани қўли билан ўйлаш, мавзунинг ёритишнинг оқилона изчиллигини таъминлаш, мисоллар ва ҳикояларни муваффақиятли танлаш, тушунтириш ва уқтиришда зарурий эмоционалликни танлаш даркор.

Ҳикоя бир неча турга бўлиниб, ҳикоя муқаддима, ҳикоя баён, ҳикоя хулосаларга бўлиниб, улар мавзунинг ёритишга хизмат қилади.

Мавзунинг тушунтиришда оғзаки баён қилиш, тушунтириш ёки бирор бир лавҳани кўрсатиш, (иллюстрация)ни кўзда тутиб, ҳикоядан ўзининг ҳажми катталиги, мантиқий қўйилиши, образли исботлаш ва умумлаштириш орқали мавзу мақсадига эришилади, ҳикоя қилиш мавзунинг мақсадини бир қисмига хизмат қилади.

Маъруза матнини тушунтириш ва уқтириш инфорацияни оғзаки баён қилиш, узоқ вақт давомида диққатни тутиб туриш, тингловчиларнинг фикрлашини фаоллаштириш усуллари, ис

ботлаш, таснифлаш, системаланштириш, умумланштириш ва бошқа усулларидан фойдаланилади.

Тушунтириш ва уқтириш методи атрофлича уйланган фикрлар, саволлар ёрдамида билим берилиб, у ўқувчини фактлар тизимини, яъни тушунчалар ва қонуниятларни ўзлаштиришга олиб келади.

Таълимнинг муаммоли-қидирув методлари; тизимни суз орқали ифодалаш, кўргазмали ва амалиёт методлари ёрдамида фойдаланилади. Таълимни муаммоли ўқитиш жараёнида ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини қўзғатадиган, фаъullanштирадиган, онгни чархлайдиган вазифалар беради. Талабалар мустақил ҳолда ёки ўқитувчининг ёрдамида уни ечиш, ҳал қилиш учун ижодий изланадилар. Муаммоли ўқитиш ёки муаммоли масалаларнинг ечилишини талаб қилиш ўқувчиларнинг эгаллаган илмий билимларига ҳосил қилинган кўникмаларига асосланган ҳолда изланса ёки олинган билимларини хотирласа, бемалол ўзи еча оладиган қилиб тузилиш керак. Акс ҳолда, масала талабанинг улгурмаган билимларига ҳам асосланиб тузилса, у ҳолда талаба ўзига ишонмай қолади, ўзидаги билимга ишончи йўқолади, ҳар қандай илмий таълим талаба учун муаммолидир. Чунки талабага ҳозиргача номаълум бўлган янгилик билан таништиради. Муаммоли ўқитиш талабанинг фикрлаш фаолиятини ўстиради, ҳар нарса-ни билишга қизиқиш уйғотади. Фаҳм-фаросатли, мустақил ижод қилишга интилиш каби шяхсий фазилатларини тарбиялашга ёрдам беради.

Қандай соннинг биринчи даражали ҳосиласи 1 га тенг?

Логорифм манфий асосда нима учун маънога эга эмас?

Нима учун тригонометрик функцияларнинг номи уз жуфтини ўзгартиради?

Ёки педагогик муаммоли масалалар ечимини қарайлик.

Педагогик масала:

Ота ўз ўғлининг етуклик аттестатини олиши ва 16 ёшга тулиши муносабати билан зиёфат берди. У ўзига ва ўғлига ҳам қадаҳ тўлдирди, ўғлини бутунги бахтли кўни билан табриклар ўғлига қадаҳ узатади. Сиз оила аъзоларининг бу воқеага бўлган муносабатларини қайси бирини тўғри деб ўйлайсиз?

а) дадаси — ўғлим муборак ёшинг билан табриклайман, шу муносабат билан бир қадаҳ кўтарайлик!

б) бувиси — жон болам, сен спиртли ичимликларга ўғлингни ўргата кўрма, ҳеч қачон ичмасин, мартабаси улўф бўлсин, бахтли бола бўлсин.

в) бобоси — майли, дадангни сўзи ерда қолмасин, дўстлари олдида изза қилма, қадаҳни уриштириб, бир хўлаб бера қол.

г) ойиси — ўғлим, даданг сенга қадаҳ узатиб, бу спиртли ичимликларнинг қанчалик зарарли эканлигини билиш ёки билмаслигингни синаб кўрмоқчи бўлди.

Бу тарздаги тест саволлари муаммоли тарбиявий масала, ўқувчининг ақлий ва ахлоқий билимини кенгайтиради. Онгини, тафаккурини чархлайди. Инсонларга бўлган муомала маданиятини такомиллаштиради. Шунга ўхшаш масалаларни муттасил ечиб борган, ақлий ва ахлоқий билимлар кўникмасига эришган бўлган талаба комилликка эришиб боради.

Маънавий-ижодий методлар

Инсон маънавиятининг шаклланиши жуда мураккаб жараён. Инсоннинг маънавий сифатларини шакллантиришда ота, атроф-муҳит, жамият катта роль ўйнайди. Ота-онанинг меҳри, атрофдагиларнинг меҳри, уларни олқишлари болани мустақил фикрлашга ва мустақил иш бошлашга ишончини уйғотади. Устозлар, ота-оналар боладаги бу ҳаракатни, ишончни сезгандан бошлаб, уларга шароит яратиш ва уларни туғри йўналтиришлари лозим. Ота-она ва устозлар орасидаги тарбия узвийлиги ёшларнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Сен ўзинг удалай оласан, бунга қурбинг етади, деб ишонтириш ва бу ишончни “Маънавий-ижодий метод” орқали амалга ошириш мумкин. Ушбу метод уч босқичда амалга оширилади:

а) ўқувчиларда билишга қизиқишни уйғота билиш;

б) ўқувчиларнинг эгаллаган билимига ва тажрибасига асосланган ҳолда масала кўйиш, ҳамда уларга суяниб масалаларни таҳлил қилиш;

в) ўрганиш керак бўлган муаммо устида мустақил фикр юритиб хулоса олишга эришиш.

Юқоридаги босқичларни амалга ошириш жараёнида талабалар, инсоннинг бой хазинаси унинг ўзида яширинганлигини тушунадилар. Фақат бунинг учун ўқитувчи улардаги қизиқишни, яширинган иқтидорини англай билиши керак.

Илм олиш, одатийлик, ақлни пешлаш, ўз устида ишлаш, ҳикматларни билиш, камтарлик, маърифатли бўлиш каби фазилатларга фақат меҳнат қилиш ва билим олиш, ўқиб-ўрганиш, ҳаётни кузатиш орқали эришиш мумкин.

Ўқув маъруза методи: ўқув материални оғзаки баён қилишни кўзда тутаяди, ҳикоя методидан ўзининг ҳажми катта

шти, мантиқий қурилиши, умумлаштиришнинг мураккаблиги билан ажралиб туради. Маъруза бугун дарс ёки машғулотнинг биринчи ва иккинчи этади. Ҳикоя эса фақатгина унинг бир қисмини эгаллайди.

Маъруза давомида информацияни оғзаки баён қилиш, узоқ вақт давомида диққатни тутиб туриш, тингловчиларни фикрларини фаоллаштириш усуллари, аргументлаш, исботлаш, тасвирлаш, системалаштириш, умумлаштириш ва бошқалардан фойдаланилади.

Суҳбат методи: Оғзаки баён қилишнинг асосий турларидан бири. Таркибида энг кўп қўлланиладиган самарали усуллардан биридир. Кўпинча бу усул савол-жавоб усули ҳам деб юритилади. Дарс бериш жараёнида ўтилаётган мавзу юзасидан кириш саволи ва яқунловчи қисмларда суҳбат, савол-жавоб методи қўлланилади. Суҳбат методида атрофлича ўйланган саволлар ёрдамида ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги суҳбатни кўзда тутиб, у ўқувчини фактлар тизимини янги тушунчалар ва қонуниятларни ўзлаштиришга олиб келади.

Таълимнинг кўргазмали методлари: улар шартли равишда иккига бўлинади.

1. Иллюстрация методи: — плакат, харита, доскадаги расм, олимларнинг портретлари, суратлар ва бошқаларни кўрсатишни кўзда тутади.

2. Намойиш қилиш методи — асбоблар, тажрибалар, техник қурилмалар, турли типдаги препаратларни намойиш қилиш билан боғлиқ. Намойиш қилиш методига боғлиқ кинофильмлар ва диафильмлар ҳам киради.

Таълимнинг амалий методлари: ёзма машқлар, она тили ва чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича топшириқларни бажариш машқлари киради. Худди шунингдек, лаборатория тажрибалари, устахоналарда, ўқув-ишлаб чиқариш цехлари, ўқувчилар бригадаларида меҳнат топшириқларини бажаришлари ҳам таълимнинг амалий методидир.

Таълим воситалари: таълим мақсадини амалга ошириш йўлида хизмат қилдираётган методларни муваффақиятли чиқишида ишлатиладиган ўқув асбобларидир. Улар иссиқлик сиғимини ўлчаш асбоби, компьютерлар, ЭХМлар, логорифм линейкаси, ашпарат турлари, турли хил ўқув асбобларидан ташкил топади.

Мавзу буйича таянч сўзлар:
Метод (усул), восита.

АДАБИЕТЛАР

1. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. Т. 1996.
2. Мунавваров А. К. Педагогика. "Ўқитувчи". 1996.
3. Ўзбекистон Республикаси "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури". Т. 1997.
4. Педагогика. Ўқув қўланма. Т. 1996.

15-МАВЗУ

Таълим-тарбиянинг замонавий тапқилий шакллари

1. *Таълим шаклларининг тарихан пайдо бўлиши.*
2. *Дарс - таълимнинг асосий шакли.*
3. *Дарснинг хиллари ва тузилиши.*
4. *Дарсга қўйилган асосий талаблар.*
5. *Таълимнинг самарадорлигини таъминловчи бошқа шакллари.*

Таълимни ташкил этиш шакллари деганда, аниқ муддатда ва тартибда ўқитувчининг ўқувчилар билан олиб борадиган машғулот турларини тушунамиз. Ҳозирги кунда, умумтаълим мактабларида таълимни синф-дарс шаклида олиб бориш кенг тарқалган. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, таълимни ташкил этиш шакллари ижтимоий тузум манфаатларига мос ҳолда пайдо бўлган ва ривожланган. Дастлабки даврларда таълим бериш ишлари одамларнинг меҳнат фаолияти, турмуш зарфи билан узвий боғланган ҳамда билим бериш, ўргатиш ишлари якка тартибда олиб борилган.

Давр ўтиши билан кўпчиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўлади. Таълим тизими мазмуни, билимларнинг мураккаблашуви, болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб, тўплаб ўқитишни тақозо қилган ҳамда таълим билан шуғулланувчи мутахассислар, ўқитувчи тайёрлаш заруриятини келтириб чиқарган.

Шу даврга келиб ўқитишнинг махсус ташқилий шакллари пайдо бўла бошлайди. Бунинг натижасида синф-дарс тизими пайдо бўла бошлайди. Халқ орасида ҳаётий тажрибага, билим ва тарбияга эга бўлган кишилар мураббий, ўқитувчи бўлиб фаолият кўрсатди.

Халқимиз тарихига назар ташлар эканмиз, мактаб ва мадрасаларда ёшларга билим бериш билан шуғулланганлиги “Авесто” ва бошқа тарихий манбалардан маълум. Аммо қадим даврларда таълимни қатъий чегараланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бориш, таълим мазмунини босқичма-босқич бериш масалаларига аниқлик киритилмаган эди.

Таълимнинг ташқилий масалалари Ал-Фаробийнинг “Фан ва ақл заковат” асарида ўқув фанларини гуруҳларга бўлиб ўқитиш, уларнинг тарбиявий моҳиятини очиш масалаларига эътибор берилган. Педагогика тарихида, таълим ташкил этиш-

нинг асосий шакли дарс ҳисобланган. Синф-дарс тизимини дидактик талаблар асосида яратишда буюк чех педагоги Ян Амос Коменскийнинг (1592-1670) хизматлари катта, уни синф-дарс тизимининг асосчиси сифатида бутун дунё тан олган.

Я.А.Коменский “Буюк дидактика” асарида, ўқув машғулотларини гуруҳ шаклида ташкил қилиш, ўқув йили ва ўқув кунини бир вақтда бошлаш, машғулотлар орасида таъриф-фуслар берилишини, гуруҳлардаги болаларнинг ёши ва сонини бир хил бўлишига алоҳида эътибор берди. Дарс давомида ўқувчилар диққатини тўплаш, материални батафсил тушунириш, ўқувчига саволлар бериш, ўзлаштириш жараёнини назорат қилиш зарурлигини таъкидлайди.

Бу тарихий жараёнда Педагогика фани олдида турган муаммолардан бири таълимнинг ташкилий шакллари самарадорлигини ошириш, айниқса, дарсни самарадорлигини ошириш билан боғлиқ илмий-назарий услубий ва амалий муаммоларни ҳал этувчи тадқиқотлар олиб боришда кўп ишлар қилинди. Бу борада мустақил Ўзбекистонимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда таълим тизимига янги педагогик технологиялар тадбиқ этиш билан боғлиқ ишлар қилинмоқда.

Синф деганда, ёши ва билим даражаси бир хил бўлган ўқувчилар гуруҳи тушунилади.

Дарс — аниқ мақсадни кўзлаб белгиланган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи, ёшлар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулотдир.

Дарснинг мақсади, мазмуни, ҳажми таълим стандартлари (ўқув режа, дастур, дарслик ва қўлланма) асосида белгилангани Дарс ўқув ишларининг асосий ташкилий шакли экан, бу жараёнда куйидагиларга амал қилиниши лозим:

1. Ҳар бир синфда ўқувчиларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлиши лозим.

2. Дарс қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилиши керак.

3. Дарс ўқитувчи раҳбарлигида бутун синф билан ва алоҳида ўқувчилар билан ишлаш шаклида олиб борилади.

4. Дарс, ўқув фанининг характери, ўтилаётган материалнинг мазмунига қараб турли усуллар ва воситаларда олиб борилади ва таълим тизимининг бир қисми сифатида тугалланган билим

баради ва навбатдаги билимларни ўзлаштирмоқ учун замин яратилади.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртиларида таълим ишлари фақат синф-дарс шаклида олиб борилмасдан, балки амалий машғулотлар, тажриба ишлари шаклида ҳам олиб борилади. Бу машғулотлар синфдан ва мактабдан ташқарида факультатив машғулотлар, тўракалар, экскурсиялар шаклида олиб борилади.

Дарс — таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, ушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустақкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабанинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши дарс олдида қатор дидактик талабларни қўяди. Жумладан: 7

1. Ҳар бир дарс аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда пухта режалаштирилмоғи лозим. Бу жараёнда ўқитувчи дарснинг таълими ва тарбиявий мақсадини белгилайди. Дарс босқичларини, яъни қандай бошлаш, қандай тамомлаш кўргазмали материаллардан фойдаланиш кабиларни олдиндан ҳал қилиб олади.

2. Ҳар бир дарс аниқ ғоявий, мафкуравий изланишга эга бўлиши лозим. Ўқитувчи эса улардан тарбиявий мақсадда фойдаланмоғи лозим.

3. Ҳар бир дарс мактабнинг, ижтимоий муҳитнинг имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланмоғи, ўрсатмали воситалар билан жиҳозланмоғи лозим.

4. Ҳар бир дарс характериға мос усул, услуб ва воситалардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши лозим.

5. Дарс учун ажратилган соат ва дақиқаларни тежаш ва иқумли фойдаланиш даркор.

6. Дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши лозим, ўқувчи талаба пассив тингловчига айланмаслиги лозим.

7. Машғулотлар бутун синф билан ва ҳар бир ўқувчи билан, дарснинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда олиб борилиш керак.

8. Дарснинг мазмуни ва характериға қараб халқимизнинг фой маънавий меросидан, маънавий қадриятларидан самарали фойдаланиш.

9. Ўтилатган мавзунинг мазмунига боғлиқ ҳолда мустақил юртимиздаги ўзгаришлардан ўқувчи талабаларни хабардор қилиш.

10. Дарсда Президентимиз И. Каримовнинг таълим соҳасидаги фикрлари, юртимиз келажаги бўлган ёшларимизга, фарзандларимизга қарата айтган мурожаатларидан ўз ўрнида фойдаланиш.

Таълим назарияси ва амалиётида дарс турлари ва уларнинг тузилишига ҳам алоҳида муаммо сифатида қаралади ва ўрганилади.

Дарс билим, кўникма ва малакалар билан ўқувчиларни қуролантиришда асосий роль ўйнайди. Шу сабабли ўқув машғулотларига ажратилган вақтнинг асосий қисми дарс ўтиши учун сарфланади.

Таълим тизимида тажрибадан ўтган дарс турлари куйидагилардан иборат:

1. Янги билимларни баён қилиш дарси.

2. Ўқув материалларини мустаҳкамлаш.

3. Такрорлаш ва билимларни умумлаштириш дарслари.

4. Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини назорат қилиши ва баҳолаш дарслари.

5. Дарс турлари, уйғунлашган дарслар.

Таълим жараёнида энг кўп қўлланиладиган дарс янги билимларни баён қилиши дарсидир.

Бу дарснинг тузилиши куйидагича :

1. Дарсни ташкил қилиш.

2. Янги билимларни баён қилиш.

3. Янги билимларни мустаҳкамлаш.

4. Янги билимлар устида машқ ўтказиш.

5. Янги билимларга боғлиқ уй машғулотлари бериш.

6. Дарсни якунлаш.

Дарс турларининг ўзгариши билан дарснинг тузилишида ҳам ўзгаришлар бўлади. Масалан, дарс турлари уйғунлашган дарсларида дарснинг ҳамма элементлари мавжуддир:

1. Дарсни ташкил қилиш.

2. Уй топшириқларини бажарилишини назорат қилиш ва баҳолаш.

3. Янги мавзунни баён қилиш.

4. Янги мавзуни мустаҳкамлаш.

5. Уй топшириқлари бериш.

6. Дарсни яқунлаш.

Таълим тизимида, такрорлаш ва билимларни мустаҳкамлаш дарслари ҳам кўп қўлланилади.

Ўқитувчи дастурнинг маълум бир қисми, йирик мавзулар ўтиб бўлингандан сўнг бундай дарслар уюштирилади.

Бу дарс билимларни оралиқ назорат орқали баҳолашда ҳам хизмат қилади.

Ҳар бир дарснинг муваффақияти кўп жиҳатдан машғулотни ўғри ташкил қилишга боғлиқдир. Бу даврда синфнинг тайёр-тарлигини синчиклаб кузатиш, болаларни дарсни тинглашга руҳий жиҳатдан тайёр эканликларини ўрганиш даркор. Шундан сўнг, маҳоратли педагог фурсатни қўлдан бермай, шогирдлари диққатни чалғитмай, дарснинг асосий қисмини бошлаб юборадилар, чунки синф ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фалол киришишларини таъминлаш лозим. Дарс янги материални баён қилишга қаратилган бўлса, дарс мавзуси эълон қилинади. Режада мўлжалланган ўқув материали ўтиб бўлингач, у албатта ўқунланиши, хулосалар чиқарилиши керак.

Дарс ўқитувчи ва ўқувчининг ижодий ҳамкорлигига асосланиши лозим. Шундагина ўқувчилар мустақил эркин фикрлай оладилар, иродалари тарбияланади. Нутқ маданияти ривожланади. Муаммоли вазият изланишлар орқали ўз йўлини топа оладилар.

Ўқув машғулотларининг синфдаги шакли дарсдан ташқари яна қўшимча қатор таълим шакллари мавжуд, бўлиб, булар амалий-тажриба машғулотлар, қўшимча дарслар, факультативлар, экскурсия кабилардир.

Булар дарсда берилган билимларни тўлдириш, мустаҳкамлаш, амалиёт билан боғлаш учун уюштирилган қўшимча машғулотлардир.

Булардан ташқари ўқув юртлари тажрибасида фан кўтараклари, ишлаб чиқариш амалиёти, ўйин шаклидаги машғулотлардан ҳам фойдаланмоқда.

Узлуксиз таълимнинг ҳамма босқичларида таълимнинг ўзига хос ташкилий шакллари мавжуд.

Жумладан: икки босқичли олий таълим тизимида ўзига хос таълим шакллари мавжуд, буларга маърузалар, семинар ва амалий машғулотлар, кафедра ўқитувчиларининг очиқ маърузаларида қатнашиш, маъруза матнини тайёрлаш ва муҳокама қилиш, ўқув курслари бўйича дастурлар тайёрлаш ишлари ва билар олий таълимнинг кўп қиррали йўналишлари ва шакллари дидир.

Олий таълим тизимида маъруза ўқув жараёнининг ҳам усули, ҳам шакли ҳисобланиб, у талабаларга фан асосларини оғзаки, узвий ва мунтазам сингдиришга хизмат қилади. Маъруза тўғрисида талаба шу фаннинг моҳиятини тушуниб боради ҳамда уларни эркин фикрлашга, фан устида ўйлашга мажбур этади. Шу сабабли маъруза илмий тафаккурни ривожлантиришнинг ўзига хос мактабига айланади. Маърузани шундай ўқиш лозимки, унинг таъсирида талабаларда шу фанга унинг вазифа ва талабига нисбатан турли қарашлар, илмий эътиқод, тоғи миллий мафкура асослари шакллансин. Бунинг учун ўқитувчи ҳар бир маърузанинг мазмунини фандаги янгиликлар билан бойитиши ва танлай билиши лозим. Маъруза ижобий ҳамкорликка таяниб ташкил қилингандагина самарали натижа беради. Бунинг учун маъруза жараёнида ҳам таълимий, ҳам тарбиявий вазифаларни самарали амалга ошириш йўлларидан бири — ўқитувчи билан талабалар ўртасида дўстона, фаол муносабатларни тиклаб олинишдан иборат.

Бундан ташқари дарс ва маърузанинг самарали натижа берувчи ва талабаларнинг ўқув жараёндаги руҳий ҳолатларини қай даражада ҳисобга олинишига ҳам боғлиқ. Шундай экан, таълимни самарали ташкил этиш, унинг дарс, маъруза ва бошқа шаклларида ўқитиш жараёнида ўринли фойдаланишлари учун шубҳасиз, ўқитувчининг педагогик маҳорати, педагогик маданияти, ўз предметини пухта билишлиги ва ўқувчи талабалар билан умумий тил топа олишлиги тоғи катта аҳамиятга эгадир.

Маъзу буйича таянч сўзлар:

Машғулотлар, маъруза, лаборатория ишлари.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. 1997.
2. Каримов И. А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. 2000.
3. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. Т. Ўқитувчи. 1997.
4. Педагогика. Қўлланма. (Мунавваров А. таҳрири остида) Т. "Ўқитувчи". 1997.
5. Ёдгоров Р. Маърузанинг таълимий ва тарбиявий имкониятлари. "Таълим тарбия" журнали. 1997. № 1-2.

16-МАВЗУ

Ёшларнинг маънавий-интеллектуал сифатларини аниқлаш ва рағбатлантириш усуллари

1. Ёшларни маънавий-интеллектуал рағбатлантиришнинг мақсад ва вазифалари.
2. Маънавий -интеллектуал сифатларини замонавий усулларда аниқлашнинг самарадорлиги.
3. Олий ўқув юртиларида рағбатлантиришнинг ўзига хос усуллари.

Ёшларни мустақил билим олишга ўргатиш бугунги куннинг би муҳим ва долзарб вазифаларидан биридир. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқида: "Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаш учун фидойилик билан курашиши мумкин", деган эди. Шу ўринда таъкидламоқ лозимки, бугунги кунда ёшларни маънавий-интеллектуал рағбатлантиришнинг аҳамияти каттадир.

Ёшларни тарбиялаш жараёнида маънавий -интеллектуал ривожлантириш сифатларини аниқлашнинг аниқ мақсади ва вазифалари ишлаб чиқилган.

Маънавий-интеллектуал шаклланиш сифатларини замонавий усулларда аниқлаш тарбиявий жараёнга самарали ўзгартишлар киритади. Ўқувчи-ёшларнинг, талабаларнинг маънавий-интеллектуал шаклланиш сифатларидаги ютуқ ва камчиликларини рағбатлантириш, тузатиш тарбия мазмуни, усуллари ва ташкилий шакллари яхшилашга мос тузатишлар киритиши лозим.

Ўқувчи ва талабаларнинг билимини, ақлий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат миқёсидаги муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга, назорат ва баҳолаш жараёни ўқувчи билимини бойитишга, улар шахсини ривожланишига ва тарбиясига таъсир кўрсатади.

Билимларни назорат қилишда қўйилган балл ва баҳолар ўқувчи ва талабада қандай таассуротлар қолдирганини, улар ўртоқларининг ўқишдаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш лозим. Ўқувчи ва

талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш ўқув йили давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, баъзан-баъзан тасодифан текширишларни олдини олади ва тартибли, доимий баҳолаш учун имкониятлар очиб беради.

Педагогика фани билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашнинг учта вазифаси борлигини алоҳида уқтиради.

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганлигини назорат қилинади ва вазифалар белгиланади.

2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш натижасида ўқувчи талабаларда билимлар янада кенгаяди. Бу билан ўқув юртлиари олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки руҳ, ўз кучига бўлган ишонч ва қизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қисмидир. Назорат жараёнида унинг ёзма, оғзаки ва амалий усулларида кенг фойдаланилмоқда.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш кенг тарқалган. Бу асосан савол -жавоблар орқали олиб борилади. Бунда якка сўраш, фронтал сўраш каби турларидан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг “Ўзбекистон келажаги буюк давлат” ва “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Истиқлол ва маънавият” каби асарларида мустақил Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётининг келажаги ҳақида асосли йўналишлар белгилаб берилган. Жумладан мутахассислар тайёрлашда уларни интеллектуал ривожлантириш зарурлиги алоҳида қайд қилинганди. Қўйилаётган талаблар билан ҳар томонлама интеллектуал ривожлантиришнинг педагогик шароитларининг муфассал эмаслиги орасида тафовут яратилди. Айниқса, мутахассис тайёрлашда мактабдан бошлаб олий ўқув юртлиарини битириб чиққунларигача назорат шаклининг тўлиқ бўлмаганлиги таълим -тарбия жараёнининг асосий муаммоларини ташкил этади. Масаланинг муҳим томони шундаки, мутахассислар оммавий тусда тайёрланганда тарбиячининг ҳар бир талаба билан етарли даражада яккама-якка му-

лоқот қилишга вақти етмайди. Мулоқот тезкор савол-жавоб тарзида ўтса, табиатан бундай мулоқот талабани ҳам, тарбиячинини ҳам қаноатлангирмайди. Олий ўқув юртларидаги синов ва имтиҳонлар жуда кўп вақтни эгаллаган ва талабанинг иқтидорини ҳар томонлама баҳолашга арзимаган. Ушбу сабабларга кўра назорат жараёнини активлаштириш, кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш учун бир қанча рационал услублар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чет эл тажрибалари ва кўплаб тажрибаларнинг натижаси ўлароқ Рейтинг услуби бугунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинди.

Рейтинг деганда — баҳолаш, тартибга келтириш, классификациялаш, биронта ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш тушунилади. Рейтинг ёрдамида социал-психологик объектларни, улар учун умумий бўлган хусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб (эксперт баҳолаш) дастлабки классификациялаш амалга оширилади.

Шкалалаш — аниқ жараёнларни рақамлар системаси ёрдамида моделлаштириш. Уларнинг турли услублари, сифат, таъсирлари қай бир миқдорий ўзгарувчиларига турлича айлангирлиш услубларидан иборат.

Рейтинг назоратида Тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда — аниқ вазифани такомиллашганлиги даражасини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамларда белгиланган имконини берадиган, фаолликнинг бирон шаклини қизиқтирувчи, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Тестнинг афзаллигини қуйидагича белгилаш мумкин:

- назорат учун кам вақт сарфланади,
- назарий ва амалий билимлар даражасини объектив шароитда аниқлаш имконини беради,
- кўп сонли талабалар билан бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин,
- билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади,
- барча талабаларга бир хил қийинчиликдаги саволлар берилиб, бир хил шароитлар яратилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ва олий таълим босқичларида ўқувчи талабалар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳоланишнинг бундай шакли ўқувчи талабаларни бутун ўқиш давомида ўз билимини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз ижодий фаолиятни такомиллаштиришини рағбатлантириш тўғрисида асосланади. Билимларни баҳолашда рейтинг назорат тизимига ўтиш орқали қатор вазифалар ҳал этилади. Жумладан: ўқувчи-талаба билимининг сифат кўрсаткичларини ҳаққоний, аниқ ва адолатли баллар билан баҳолаш:

- ўқувчи, талабаларнинг ўзлаштиришини доимий назоратга олиш билан уларнинг ўз устида бутун ўқув йили давомида фаол ишлашини жонлантириш;

- ўқувчи талабалар мустақил ишларининг самарадорлигини ошириш;

- рейтинг назоратида ЭҲМли ва ЭҲМсиз тестлардан фойдаланиш;

- кўплаб камчиликларга эга бўлган мавжуд синов, имтиҳон сессиялардан воз кечиш.

Рейтинг назорат тизимининг асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фаннинг талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсаткичларини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир семестрдаги фанлардан тўпланган баллар йиғиндиси талабанинг семестр давомидаги, ўқув йили давомидаги фанлардан тўплаган баллар йиғиндиси эса талабанинг курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи, талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш чорак ва семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади:

- жорий назорат

- оралик назорат

- якуний назорат.

Жорий назорат — бу ўрганилаётган мавзуларни ўқувчи, талабалар томонидан қандай ўзлаштираётганини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқлаб бориш кўзда ту-

тилади. Бу эса ўқувчининг узлуксиз билим олишини ва натижа-
сини муттасил назорат қилиб боришни назарда тутди.

Оралиқ назорат — бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча
мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисм бўйича талабанинг
билимини аниқлаш демакдир. Оралиқ назорат дарсдан ташқари
вақтда ўтказилади ва талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичларини
ошириш имконини беради.

Якуний назорат — бу назорат семестр учун белгиланган мав-
зулар тўлиқ ўқитиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича ёзма,
оғзаки, тест шаклида ўтказилади. Талабанинг фан бўйича семес-
страдаги рейтинг баҳоси жорий, оралиқ ва якуний назоратларда
тўпланган баллари бўйича аниқланади.

Ҳар бир фан бўйича максимал рейтинг бали шу фан учун
ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорига
тенг деб ҳисобланади.

Максимал балнинг 70% миқдори жорий ва оралиқ назорат
жараёнида 30% миқдори якуний назоратда тўпланиши тавсия
қилинади.

Семестр давомида мазкур фан бўйича тўпланган балларни
нисбатан талаба билими қуйидагича баҳоланади:

86-100 фоиз “аъло”,

71-85 фоиз “яхши”,

56-70 фоиз “қониқарли”,

55 ва ундан кам фоиз “қониқарсиз”.

Ўқув педагогик, ишлаб чиқариш ва диплом олди амалиётла-
ри даврида олинган билимлар ҳам рейтинг баллари билан
баҳоланади.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Билим, кўникма, малака, рейтинг, тест.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. А. “Ўзбекистон келажаги буюк давлат”. Т. 1997.
2. Каримов И. А. “Ўзбекистоннинг ўз исқиқлол ва тараққиёт йўли”. Т. 1994.
3. Каримов И. А. “Истиқлол ва маънавият”. Т. Ўзбекистон .1997.
4. Турсунов Й., Нишоналиев У. Педагогика курси. Т. Ўқитувчи. 1997.
5. Ғайбуллоев Н. Р. Таълим-тарбиянинг амалий йўналиши. Т. Ўқитувчи. 1986.
6. Ўқув юртларида билимларни назорат қилиши ва баҳоланининг рейтинг ти-
зими тўғрисида низом.

17-МАВЗУ

Таълим тарбия жараёниши ташкил қилиш.

Бошқариш тизими ва ишлаб чиқариш

1. Педагогик бошқариш тушунчаси.
2. Таълим тизимини бошқариш.
3. Таълим-тарбияни бошқариш буйича ваколатли давлат органлари.

Халқ маорифини бошқариш давлатимиз сиёсатининг бевоҳита ифодасидир.

Умумий ўрта ва касб-ҳунар таълимининг ривожланиши уларнинг мақсад ҳамда вазифаларини тобора яқинлаштириб, бирлаштирмақда.

Бошқарув органлари баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишлари, етилган масалаларни ўз вақтида ва ижодий ҳал этишлари, барча ўқув юртларининг иш савияси ҳозирги замон талабларига мувофиқ оширилишини таъминлашлари керак.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдан бош мақсад ва пировард натижа ҳар жиҳатдан баркамол авлодни тарбиялаш, ХХI асрнинг эркин фикрли, ўз ватани ва халқини манфаатларига садоқатли ёрқин шахсларни вояга етказишда намоён бўлади. Бу мақсадга эришиш умумий демократик янгилашлар жараёни, жамиятни эркинлаштириш, мамлакатда янги ижтимоий-сиёсий муҳитни шакллантириш билан боғлиқдир. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, ҳаётга тадбиқ қилиш, ҳеч бир муболағасиз, стратегик мақсадларимиз фаровон қудратли демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этишимизнинг асоси булмоғи лозим.

Бу барча давлат ва жамоат ташкилотлари, табиийки, энг аввало, узлуксиз таълим тизими муассасалари фаолияти мазмунини тубдан қайтадан кўриб чиқишни тақозо этадиган мураккаб жараёндир. Ижтимоий амалиёт, жамоатчилик тарбияси, таълим ва тарбиянинг аниқ мақсадга қаратилганлиги - эркин шахсни шакллантиришнинг асосини ташкил этади.

Эркинлаштириш, жамиятни маънавий янгилаш, биринчи навбатда, ёш авлод аънналари инсонпарварлик ва демократик кадриятларни сингдириш орқали таъминланади.

Жамиятни маънавий янгилаш жараёнида, шунга асосланган ҳолда Ватан маданияти ва миллий санъатини ривожлантириш, уларнинг ютуғини хорижий мамлакатларида тарғиб ва ташвиқ этиш, ёйиш, миллий ва халқаро танловлар, кўриклар ўтказиш каби чора-тадбирларни фаоллик билан амалга ошириш афтиҳса, ёшлар бадиий ижодиётини янада ривожлантириш алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи, Ўзбекистон халқларининг бадиий, фалсафий ва педагогик тафаккури шаклланиши ва ривожланиши тарихи, этнография, этногенез, адабиётшунослик, ижтимоий-гуманитар фанларнинг барча йўналишларини янги савияга кўтариш талаб қилинади. Мазкур муаммолар доирасида илмий изланишлар олиб боришнинг концептуал асослари Ўзбекистон Президентининг “Тарихий хотирасиз - келажак йўқ” рисоласида чуқур таҳлил этилиб, бошлаб берилган.

Маънавий янгилашни жараёни миллий байрамлар, урф-одатлар, ўйинлар шаклида мавжуд бўлган тараққийпарвар миллий қадрият ва анъаналарни қайта тиклаш, уларни ривожлантириш ва замонавий ҳаётга жорий этиш билан ҳам узвий боғлиқдир.

Таълим тарбия тизимида раҳбарлик қилиш принциплари.

Таълим олдида қўйилган вазифаларни муваффақиятли bajarish таълим тизимини бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш фаолиятининг савиясига боғлиқ. Келажаги буюк жамиятнинг ривожланиш талабларидан келиб чиқиб, маорифнинг ўрни ва ролига янги авлодни тарбиялаш нуқтаи назаридан қараб, Олий Мажлис материалларида, Президентимиз маърузаларида, махсус қарорларида раҳбарликнинг юқори илмий даражада амалга ошириш зарурлигига алоҳида эътибор бериб келмоқда.

Таълим тизимида илмий раҳбарлик асосларини ишлаб чиқиш педагогика учун асосий йўналишдир. Баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш тажрибаларини ўрганиш, умумлаштириш, бу жараённинг қонуниятларини очиб бериш, педагогика назариясининг асосий масалаларини таълим амалиётига ва фан ютуқларини назарда тутган ҳолда И. А. Каримов асарлари асосида ижодий ҳал қилиш педагогиканинг бурчидир.

И. А. Каримов ўз асарларида келажаги буюк Ўзбекистон Республикасининг органларини ташкил этиш, бошқариш ва

уларнинг раҳбарлик фаолиятига доир муҳим принципларини ҳар тарафлама муфассал ишлаб чиқди.

Илмийлик ва педагогикани амалиёт билан боғланиш принципи.

Бу принцип халқ таълими органлари ва мактабнинг ҳамма ишини Ўзбекистон Республикаси давлатининг кўрсатмаси, фан ва техника ютуқлари ҳамда ижтимоий тараққиётнинг объектив қонуниятлари асосида амалга оширишни талаб этади. Чунки идора қилиш учун ишни билиш керак. Ҳамма нарсадан хабардор бўлмасдан туриб, тўла-тўқис билимга эга бўлмасдан туриб, идора қилиш илмини билмасдан туриб, бошқариш мумкин эмас. Халқ таълими ишларини, мактаб ишини, касб-ҳунар коллежлари ишини ва унга раҳбарлик қилишда кўзланган мақсадларга эришиш учун миллий мафкура, миллий ғоя, педагогика, педагогика тарихи, психология, хусусий методика, мантик, этика ва эстетика каби фанлар эришган ютуқларни мунтазам ўрганиб бориш, таҳлил қилиш ҳамда бу муваффақиятларини кенг қўлланиши зарур.

Бошқарув муассасалари баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасида ягона давлат сиёсатини муттасил етилган масалаларини ўз вақтида ва ижодий ҳал этишлари, барча ўқув юртларининг иш савияси ҳозирги замон талабларига мувофиқ ошириш ишини таъминлаш керак.

Демократик марказлашган принцип.

Таълим тизимини бошқаришда марказлашган раҳбарликни кенг демократия билан мустақиллик ва ташаббускорликни ривожлантириш билан бирга қўшиб олиб бориш, ўзига хос хусусиятларни ва шарт-шароитларни ҳисобга олиш имконини беради.

Юқоридан туриб, бир хил андоза бичиб бериш демократия ва марказлашган раҳбарликка бутунлай ёт нарсадир. Барча тадбирларда, маҳаллий хусусиятларда ишга қандай муносабатда бўлиш усулларида, назоратни амалга ошириш усулларида, ҳар хил йўлларини қўлланиш асосий, муҳим бўлган бирликларни бузмайди, балки бу бирликни таъминлайди.

Илмий режалаштириш таълимнинг инсонпарварлик (тамоийлиги), таълимда ёшларни шахсий ўқув қобилиятини рўйга чиқариш ва уларни ривожлантириш ва бошқа принциплари мавжуд.

Ишлаб чиқариш ва таълим тизими.

Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ўқув ишлаб чиқариш мажмуасининг (марказларини) ташкил этиш ва уларни ривожлантириш, замонавий ускуналар, ашпаратлар ва асбоблар билан жиҳозлаш рағбатлантирилади, дейилади. Кадрлар тайёрлаш ва биргаликда илмий-технология ечимлар яратишда корхоналарнинг ишлаб чиқариш елоҳиятидан самарали фойдаланилади. Ишлаб чиқаришда кадрлар тайёрлаш қўллаб қувватланади.

Таълим тизимини ҳаёт билан ва мустақил Ўзбекистон давлатининг сиёсати билан боғланганлик принципи.

Таълим тизими ҳаёт билан, давлатимиз сиёсати билан боғлаш принципи Ўзбекистон мактаблари, касб-хунар коллежлари олдида турган барча назарий ва амалий вазифаларни ҳаёт этишда асосий принцип бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади.

Таълим тизимини бошқаришга сиёсий ёндошиш таълим-тарбия ишларидаги ҳодиса, факт ва жараёнларга мустақил Ўзбекистон Республикаси манфаатлари нуқтаи назаридан туриб муносабатда бўлиш демакдир.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон халқининг иродаси ва манфаатларини ифодалаб, келажаги буюк давлат қуришга ва дадил қадамлар билан бу вазифани амалга оширишга қодир бўлган баркамол авлодга таълим-тарбия беришни таълимнинг асосий вазифаси деб ҳисоблайди. Ёшларни миллий мафкура руҳида тарбиялаш, миллий онгни шакллантириш, Президентимизнинг ҳаёти ва фаолияти тимсолида, тажрибаси негизида тарбиялаш зарур.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида Халқ таълимини кенг ёйилиши, миқдор ва сифати жиҳатидан жадал ўсиши, турли хилдаги таълим тизими ва таълим муассасаларидан ташқари ўқув-тарбия масканларининг ишлаб туриши, таълим ва тарбия жараёнини бошқаришнинг жуда зарурлигини тақозо этади. Социал бошқариш масалалари илмий билимнинг махсус соҳаси қилиб ажратилади. Педагогик жараёнларни, ҳодисаларни ш объектларни бошқаришда педагогика қонуниятларини ҳисобга олиш зарур. Бу ҳолда педагогик бошқариш тушунчаси қўлланилади.

Барча типдаги ўқув юртлари, мактабдан ташқари муассасалар, халқ таълими бўлимлари ва бошқалар асосий бошқариш объектларига киради. Таълим-тарбияни ташкил қилиш ва бошқаришга доир ишларнинг ҳаммаси пировард натижада ягона асосий мақсадга эришишга, маълум даражада умумий маълумот даражаси ва касбий тайёргарлигига эга бўлган ҳар томонлама ривожланган ва имон-этиқодли қилиб тарбияланган кишини таркиб топтиришга қаратилгандир. Халқ таълими тизими таркибига вазирликлар, туман халқ таълими бўлимлари, мактаблар, лицей, касб-хунар коллежлари киради.

Таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш, таълим тизимини бошқариш Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида кўрсатиб берилган. Улар қуйидагилардир:

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим соҳасидаги ваколатларига қуйидагилар киради:

- таълим соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш:
- таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органларига раҳбарлик қилиш:
- таълимни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш:
- таълим муассасаларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартибини белгилаш:
- таълим муассасаларини аккредитациядан, педагог, илмий кадрларни аттестациядан ўтказиш тартибини белгилаш:
- бошқа давлатларнинг таълим муассасаларига Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида таълим фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномалар бериш:
- қонун ҳужжатларига мувофиқ хорижий давлатларнинг таълим тўғрисидаги ҳужжатларини тан олиш ва бу ҳужжатларнинг эквивалент эканлигини қайд этиш тартибини белгилаш:
- давлат таълим стандартларини тасдиқлаш:
- давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжатларни тасдиқлаш ва уларни бериш тартибини белгилаш:
- давлат грантлари миқдорини ва таълим муассасаларига қабул қилиш тартибини белгилаш:

- давлат олий таълим ректорларини тайинлаш;
- таълим олувчиларни аккредитация қилинган бир таълим муассасадан бошқасига ўтказиш тартибини белгилаш;

Таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органларининг ҳуқуқий доираси.

Таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органларининг ҳуқуқ доирасига қуйидагилар киради:

- таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини рўёбга чиқариш;
- таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва услубий масалаларда раҳбарлик қилиш;
- давлат таълим стандартлари, мутахассисларининг билим савияси ва касб тайёргарлигига бўлган талаблар бажарилишини таъминлаш;
- давлат таълим муассасаларини молиялаш Республика ва маҳаллий бюджетлар маблағлари, шунингдек, бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан амалга оширилади;

Таълимни ривожлантириш фондлари.

Таълимни ривожлантириш фондлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда юридик ва жисмоний шахсларнинг, шу жумладан чет эллик юридик шахслар ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари ҳисобидан ташкил этилиши мумкин.

Халқ таълими вазирлиги Ўзбекистон Республикасида маорифга бевосита раҳбарлик қилади. У барча типдаги мактаблар, боғчаларга раҳбарлик қилади. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги барча университетларга, касб-ҳунар коллежларига, лицейларига, билим юртларига раҳбарлик қилади. Олий ўқув юртлиари учун ўқув режалари ва дастурлар ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. Халқ таълими вазирлиги “Таълим ҳақида”ги қонуннинг бажарилиши, мактабларда ўқув-тарбия жараёнининг йўлга қўйилиши, унинг моддий базаси, ўқитувчиларнинг малакаси ва катталар таълимининг ташкил этилиши учун жавоб берадилар. Халқ таълими вазирлигида турли хил ўқув методика бўлимлар ташкил этилади. Улар педагогика жамоатчилигини халқ таълими бўлимлари ва мактабларга ёрдам беришга жалб этадилар.

Туман, халқ таълими бўлимлари ўзларига қарашли мактаблари фаолиятини, маҳаллий ва миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда назорат қиладилар.

Бошқариш ва раҳбарликни ҳаёт билан боғлаш принципи

Ўзбекистон Республикаси мактаб ва бошқа ўқув-тарбия муассасалари барча ишлаб чиқаришнинг асосида бошқарилади.

Демократик централизм, режалilik ва илмийлик бу принципларнинг асосийсидир. Демократик централизм принципи марказлаштирилган раҳбарлик демократия, жойларда аниқ шартитларни (миллий хусусиятлар, у ёки бу ишлаб чиқариш соҳаларининг устунлиги шаҳар ёки қишлоқ, туман ва бошқалар) ҳисобга олувчи ташаббускорликнинг ривожланиши билан бирга қўшиб олиб боришни назарда тутлади.

Режалilik принципи

Таълим ва тарбияга оид ишларнинг ҳаммаси юқоридан паттача режалаштиришни билдиради. Халқ таълимининг барча соҳаларини ривожлантириш режалари тузилади, барча ўқув-тарбия муассасаларининг иш мазмуни белгиланади. Ҳар бир мактабда перспектив режа (режа камида уч йиллик), йиллик иш режаси тузилади. Йиллик режа мактабнинг ўтган йили ичидаги ишнинг таҳлилини, умумий таълимни таъминлаш (махсус мактабларда эса болаларни танлаб олиш) тадбирларини ўқув-тарбия ишларининг вазифалари ва мазмунини, ташкилий педагогик тадбирлар ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Директорнинг, унинг муовинларининг иш режалари алоҳида тузилади.

Илмийлик принципи

Ишнинг шундай ташкил этилишини назарда тутадик, бунда жамият тараққиёти қонуниятлари ҳамда экономика, педагогика, психология, гигиена ва бошқа соҳаларда ҳозирги замон фани ютуқлари ҳисобга олинади.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Таълим тизими, бошқарув принциплари, умумий ўрта мактаб, касб-ҳунар таълимининг ривожланиши, раҳбарлик принциплари, маънавий янгилашиш, миллий онг, ишлаб чиқариш.

АДАБИЁТЛАР:

1. "Таълим тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1997 й, 29 август.
2. Тошмуродова Қ.А. "Таълим-тарбияни режалаштириш хусусиятлари", 1991
3. Турсунов Й., Нишоналиев У. Педагогика курси. Т. 1996.

18-МАВЗУ

Оилада тарбия асослари

1. Оила жамиятнинг кичик ячейкаси. Оила, унинг мақсади ва вазифалари.
2. Оила тарбиясини такомиллаштириш омиллари.
3. Оила тарбиясида ота-онанинг обрўси. Ота-онанинг фарзанд олдидagi ва аксинча фарзанднинг ота-она олдидagi бурчлари.
4. Oilанинг мактаб ва жамоатчилик билан ҳамкорлиги.

Оила жамиятнинг бир бўлағи. Шундай экан, инсон шахсини шакллантириш оиладан бошланади. Оила мураккаб ижтимоий турух бўлиб, биологик, ижтимоий, ахлоқий, мафкуравий ва рухий муносабатларнинг бирлашуви натижасида вужудга келади. Оила тор майший тушунча эмас, балки у ижтимоий жамоадир. Шу сабабли оилалар бирлашиб жамиятни ташкил этади.

Жамиятдаги ўзгаришлар оилага таъсирини кўрсатганидек, оиладаги ўзгаришлар ҳам жамиятга ўз таъсирини кўрсатади.

Буни биз 1998 йил мамлакатимизда “Оила йили” деб эълон қилиниши мисолида кўришимиз мумкин. Шу муносабат билан кукуматимиз ишлаб чиққан тадбирлар оилани ижтимоий муҳофаза қилиш, оилада ёшлар тарбиясига эътиборни кучайтириш, oilанинг ҳуқуқий тамойилларини кенгайтириш ва бошқа оилани мустаҳкамлаш билан боғлиқ масалаларга қаратилди. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: “Халқимиз қадим-қадимдан оилани муқаддас деб билган. Оила аҳил ва тоғув бўлса, жамиятда тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади, давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради. Оила фаровонлиги - миллий фаровонлик асосидир”.

Шуни унутмаслик лозимки, фарзандларимизнинг ҳар томонлама камол топиши учун қулай шароитлар яратилсагина оила тарбияси муваффақиятли бўлиши мумкин. Ёш авлод ҳаётининг кўп қисми оилада ўтади. Шу боисдан турмушнинг мураккаб муаммолари билан оилада танишадилар. Оиладаги mavjud анъаналар, урф-одатлар, расм-русумлар ва маросимларнинг ижобий таъсирида йигит-қизлар аста-секин камол топиб борадилар. Анъана ва маросимлар тарбиянинг қудратли куралига айланади.

Келажакимизнинг қандай бўлиши ҳозирги кунда биз тарбиялаётган ёшларга боғлиқ. Бу қонуният oilанинг тарбия бораси-

даги фаолиятига ҳам боғлиқ. Оилавий тарбиянинг мураккаблиги шундаки, ҳар бир оила ўзига хос бир олам. У тарбия ишида ҳам ўзига хос хусусиятларни намоён қилади.

Оилавий тарбия ижтимоий тарбия билан узвий алоқадор бўлсагина, ўсиб келаётган ёш авлод фаровонлигини таъминлаш мумкин. Оила тарбиясидаги югуқлар ота-оналарга педагогик билимлар бериш, оилавий тарбия бўйича тажрибалар алмашиши, ота-оналарни тарбиявий ишларга қизғин жалб қилишга ҳам боғлиқдир.

Ҳар бир ота-она ўз фарзандларини тарбиялаш борасидаги бурч ва масъулиятларини чуқур англашларига боғлиқдир. Бундан ташқари нормал оилавий муҳит, ота-онанинг обрўси, тўғри кундалик режим, болани китобга ва ўқишга, меҳнат қилишга ўз вақтида жалб қилишлари ҳам муваффақият гаровидир.

Кўриниб турибдики, қадимдан ҳам, бугун ва эртага ҳам, бундан кейин ҳам ақли, фаросатли, тафаккури чуқур - бир сулу билан айтганда камолотли фарзанд тарбиялаш муаммоси долзарбдир. Халқ бундай фазилатли инсонларни севадилар, эътиборлайдилар ва ҳурмат қиладилар.

Бундай тафаккурга бой камолотли фарзанд тарбиясининг сарчашмаси оиладан бошланади. Оила ана шундай табарруқ қалъадир. У қандай қурилиши лозим? Оила ўзи нима ва унинг мақсад, вазифалари нималардан иборат?

Оила — вояга етган икки жинснинг севиш, ардоқлаш, ҳурмат қилиш асосида, ихтиёрий равишда, қалб хоҳиши билан тузилган қонуний иттифоқидир.

Мўъжазгина бир қалъа қурилди. Энди бу қалъада бекинмачоқ ўйналмайди. Ёшликдаги ўйинқароқлик, бебошлик, эркалик, бепарволик ўрнини сезгирлик, масъулият, андиша, жавобгарлик каби фазилатлар эгаллай бошлайди. Бунга ҳар бир ёш тайёриланиб, масъулият кўникмасини ҳис қилиб, оила мақсад ва вазифаларини тушуниб, уқиб бормоғи лозим.

Оила мақсади — икки жинснинг ўзаро келишуви асосида фарзандни дунёга келтириш ҳамда табиат ва жамиятнинг давомийлигини таъминлаш.

Оила вазифаси — эр-хотиннинг биргаликда хўжалик юритиш асосида оилани ҳам маънавий, ҳам иқтисодий жиҳатдан таъминлаш ҳамда жамиятга соғлом, ақли, ҳар томонлама баркамол фарзанд тарбиялаш.

2. Ота-онанинг фарзанд олдидаги ва аксинча фарзанднинг ота-она олдидаги бурчлари

Комил фарзандли бўламан, бахтли оила қураман деган мақсад билан оила қурдингиз. Аммо бу мақсадга эришиш фарзанд тарбиялашдаги муҳим омилларни, фарзанд олдидаги бурчларни билиб иш кўришни тақозо этади.

Ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчлари

фарзандга чиройли исм қўйиш (фарзандингиз ўз исмини изгаларга айтганда орланмасин); саводини чиқариш, иқтидорига қараб билим бериш, имкониятига яраша ўқитиш ва касб-хунар ўргатиш;

- уйлантириш, турмушга чиқариш;
- уйли-жойли қилиш;
- фарзандлар орасидаги мерос тақсимотида адолатли бўлиш.

Фарзанднинг ота-она олдидаги бурчлари

- Ота-онанинг панд-насиҳатларига қулоқ солиш, уларга ҳар доим ёрдам бериш, меҳрибон, эътиборли бўлиш, оила ишларига ҳам маънавий, ҳам иқтисодий ёрдам бериш;

- ҳар бир фарзанд ўз сингил ва укаларига меҳрибон, йўлбошчи ва йўлдош, одобда, ахлоқда, ишда, илм-хунар ўрганишда ўрнак бўлиш;

- ота-оналарининг нимага муҳтож эканликларини қалбан ҳис қилиш, уларга бу борада амалий меҳрибонлик кўрсатиш;

- оилага бераётган маънавий ва иқтисодий ёрдамини миннат қилмаслик;

- таваллуд, байрам ва ҳайит кунларида йўқлаб туришни канда қилмаслик;

- кекса ота-оналарига алоҳида гамхўрлик қилиши, ширин муомалада бўлиши, орзу-ниятларининг амалга ошишида ёрдам бериш;

- вақти-соати етиб, бандаликни бажо келтирсалар, иззат-икром билан охириги манзилга кузатиш, маъракаларини камтарона, дабдабасиз, қариндош-уруғлар, уни билган, ҳурмат қилган энг яқин одамлар билан ўтказиш.

3. Оила аъзоларининг ҳуқуқлари

Оилада ва жамиятда эр ва хотин тенг ҳуқуқларга эга. Бу ерда қонунда белгиланган ҳуқуқлар ҳақида гап кетмоқда. Бундай тенглик сайлаш, сайланиш, касб танлаш, ишлаш, билим олиш, ўзига ёр танлаш ва ҳоказо ҳуқуқларда ўз ифодасини топади. Лекин икки жинснинг биологик, руҳий тузилиши нуктаи-

назаридан бундай тенглик йўқ. Шунинг учун аёл ва эркекнинг оилада рўзгор тебратиш, фарзандларни тарбиялаш, фарзандларнинг оила юмушлари ва вазифаларидаги меҳнат тақсими масалаларидаги ҳуқуқ ва бурчларида бирмунча тафовутлар маъжуд.

Эркекнинг вазифаси — оилани маънавий, иқтисодий қўллаб-қувватлаш. Аёли ва фарзандларининг ташвишларига шерик бўлиш. Оилага соя солаётган хавф-хатарларга қалқон бўла билиш. Оила аъзоларига гамхўр бўла билиш.

Аёлнинг вазифаси — оилада фарзанд тарбияси билан шуғуллашиш. Уларни оқ ювиб, оқ тараш. Эркекнинг ташвиш келган озиқ-овқатларини пишириш, меҳмон кутиш. Эр ва болаларини ишга ва ўқишга кузатиш, кутиб олиш.

Эр ва аёлнинг вазифалари юқорида санаб ўтилганлардангина иборат эмас, албатта. Бу вазифаларнинг барчасини санаб ўтишнинг ҳеч қандай иложи йўқ. Оила шароитидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир инсон ўз тафаккурини ишга солиб, вазифаларини белгилаб олмоғи ва уларни шундай бажармоқлари лозимки, уйга келган ҳар бир меҳмон туз-насибасини тоғиб, қайтаётганида оила аъзолари орасидаги ўзаро ҳурмат, уларнинг ҳар бирини ақлу фаросатига тасаннолар ўқиб кетсинлар.

Оила деб аталмиш аравани тортиб бораётган эр ва хотиннинг бир-бирига елкадош бўлишини, ўзаро одобларини, бир-бирига бўлган меҳрибонликларини кўрган фарзандлар улардан ўрناق оладилар ва уларга ўхшашга ҳаракат қиладилар. Чунки фарзанд айтган насиҳатингизни эсидан чиқариши мумкин, аммо кўрганини ҳеч эсидан чиқармайди. Оилада фарзанд тарбиясининг бу жиҳатини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик лозим.

Айтайлик, бозордан ширинлик харид қилдингиз, келган заҳотиёқ уни кичигингизга бердингиз-у, ҳеч кимга кўрсатма деддингиз. У эса болалигига бориб, ширинликни ҳамма акаларига кўз-кўз қилиб чиқди. Лекин уларга йўқ. Улар ўксинишадди. Кичик бўлган яхши экан дейишади. Ҳамма нарса кичикка, совға ҳам, ширинлик ҳам, эркалатиш ҳам, деб болалар орасидаги яккалик, ўзини узоқ тутиш қайфиятлари пайдо бўла бошлайди. Бундай ҳолатларга йўл қўймаслик учун, уйга бирор нарса харид қилиб, олиб келганингизда ҳар доим уни адолатли тақсим қилинг. Тақсимлаш жараёнида ота-она ўзларини ҳам унутмасликлари керак. Бу жуда муҳимдир. Болаларингиз бу жараёни кўрса, вақти келиб улар ҳам тоғиб келадиған

ўлганларида сизга улуш ажратишни унутмайдилар. Болалар ол-
да қилган бу адолатли тақсимингиз улар учун энг катта сабоқ
ўлади. Биринчидан, улар бир-бирларига меҳрлари орта боради.
Иккинчидан, доимо ота-онани эслаб турадиган бўладилар. Акс
олда олиб келган нарсаларингизни фақат болаларингизга
тақсим қиладиган бўлсангиз, кейинчалик улар сизни эсламай-
диган, фақат ўзларини ўйлайдиган бўлиб қоладилар. Айниқса,
тариб куч-қувватдан қолганингизда тарбияда йўл қўйган бу ха-
лдингиз сиз учун жуда катта азобга, тузатиб бўлмас армонга
айланади.

Фарзандларингизга бир кўз билан қарангиз, каттасини кат-
та, кичигини кичик деб, шунга яраша иш тутсангиз, кичик-
ларнинг катталари билан маслаҳатлашиб иш туттишларига, кат-
таларининг кичикларини иззат қилишга, уларни ҳимоя
қилишга одатлантирсангиз, уларни яхши ишларини маъқуллаб,
рағбатлантириб борсангиз, ёмон ишларини ўз вақтида
қайтариб, бу ишнинг нима учун ёмонлигини ётиги билан ту-
шунтириб борсангиз, фарзандларингизнинг камоли,
ўзингизнинг келажакдаги роҳат-фароғатингиз учун жуда муҳим
ва катта тарбиявий ишни амалга оширган бўласиз. Улардаги
меҳр-оқибатни, обрўларини кўриб, ўз ҳаётингиздан мамнун
бўласиз, фарзандларингиз тарбияси борасидаги чеккан
наҳматларингиз, машаққатларингиз унугилади.

Қуйидаги тарбиявий масалаларни таҳлил қилинг:

Масала-1. Ўзига тўқ отахоннинг уч қиз, бир ўғли бор эди. У
киши қариганларида меҳрни шу ягона ўғилларидан кутган эди.
Аmmo келини нобопроқ чиқиб, улар отага қаранмади. Икки
катта қизи ҳам ўз оилалари билан бўлиб, отадан хабар олмас
эдилар. Отанинг кунига кенжа қизи яради. Оқ ювиб, оқ таради,
кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди. Отаxon оламдан
ўтганларидан кейин кенжа қиздан ташқари ҳамма мерос тала-
шиб, етгиси ўтмасдан жанжаллашинди.

Масала-2. Беш оға-инининг учинчиси бизнес қиламан деб
катта қарзга ботиб қолди. Ниҳоятда аҳволи танг бўлган ука ака-
ларидан қарз сўради. Ўзига тўқ акалари қарзни қайтариб бера
оладими, йўқми? деб унга қарз беришмади. Ука нима
қилишини билмай, ўзини ҳар томонга урди. Охири ноилож бир
қалтис ишга қўл уриб, қамалиб кетди. Маҳаллада: “Укамнинг
болаларини биз боқаяпмиз, ҳеч нарсага муҳтожлик жойи йўқ”, -
деб кўкрагига уриб юрган акаларни қандай баҳолайсиз?

ТАРБИЯНИНГ АСОСИ ОИЛАДА ШАКЛЛАНАДИ

*Отасини оғритган эл ичида хор бўлар,
Онасини оғритган парча нонга зор бўлар.*

Маънавий меросимиздаги тарбиявий ғоялар ривожига бир назар соладиган бўлсак, қанчалик маънавий жавоҳирларга эга эканлигимизга ишонч ҳосил қиламиз. Улар тубсиз уммон, битмас-туганмас бойликдир. Ҳар бир инсон бу уммонга шўнғиганда ўзининг феъл-атвори, дунёқараши, билим савийеси ва бошқа хусусиятларига қараб улуш олиб чиқиши муқаррардир.

Табаррук манбаларимиз бўлмиш “Қуръон”, “ҳадис”лар, аждодларимиз маънавий мероси ҳисобланган “Қобуснома”, “Шоҳнома”, “Темурнома”, “Бобурнома”, “Гулистон”, “Бўстон”, “Темур тузуклари”, “Қутадғу билиг”, “Маҳбуб ул қулуб” каби дурдона асарларни мутолаа қилган ҳар бир инсон тарбиянинг инсон шаклланишидаги муҳим омил эканлигини ишонч ҳосил қилади.

Тарбиянинг мураккаблиги ҳақида Амир Темур :”Мен фарзанд тарбиялашда давлатни бошқаришдан кўра чуқурроқ мушоҳада, ундан ҳам чуқурроқ донишмандлик кераклигини ишонч ҳосил қилдим”, - деса, Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида тарбиянинг аҳамиятига: ”Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир”, - деб катта баҳо беради. Тарбияни оиладан шакллантириб бориш кераклиги, бунинг учун ота-онанинг ўзи тарбияланган бўлиши кераклиги ҳақида уқтиради.

Болаларга бирор нарсани ваъда қилган бўлсангиз ваъданинг устидан чиқиш керак. Бола олдида обрўйингизни тўкманг. Чунки болалар жуда ишонувчан ва беғубор бўладилар. Сизнинг берган ваъдангизни сабрсизлик билан кутади. Вақтин, дақиқаларни санаб ўтказади. Интизорлик билан кутган вақт келганда: “Дада, бугун бизни паркка олиб борасизми”, деса-ю, сизнинг берган ваъдангиз эсингиздан чиқиб кетган бўлса, муҳаммад бўлиб қоласиз. Шундай ҳолатлар 4-5 қайтарилса, боланинг сизга бўлган ишончи йўқолади. Гапларингизга ишонмай қўяди. Обрўйингиз кетади. Шунинг учун ўзингизга ишонмасангиз ваъда берманг. Уддасидан чиқа оладиган ишга ваъда бериш бўлмаса яхшиси болани алдамаганингиз маъқул.. Акс ҳолда бо-

ла ҳам катта бўлганида одамларга ваъда бериб, уни бажармаса ҳам булар экан, деган хулосага келиб қолишлари мумкин.

Фарзандларингизнинг туғилган кунларини бир хил меҳр билан тенг кўрган ҳолда ўтказишга ҳаракат қилинг. Бирини иккинчисидан кам кўрмаслигингиз лозим. Болаларингизнинг туғилган кунларини оилавий қилиб, содда ўтказишга ўргатинг.

Фарзандларингизнинг туғилган кунида оила аъзоларингизни ишдан ёки ўқишдан вақтлироқ келишларига одатлантиринг. Олдиндан келишиб, фарзандингизни туғилган куни билан табриклаш учун унга ёқадиган энг керакли бирон-бир совға харид қилинг. Ёки ўзи анчадан бери олиб беринг деб юрган нарсасини олиб беринг. Яхши кўрадиган таоми, ширинликлари ва меваларини тайёрланг. Шу куни туғилган куни нишонланаётган болангизни кундалик ишлардан озод қилинг. Қолган фарзандларингиз барча юмушларда сизга ёрдам берсин.

Оила аъзоларининг ҳаммасини туғилган кунларини шундай ўтказишга кўникма ҳосил қилган фарзандларингиз кейинчалик туғилган кунларни ўзлари мустақил равишда ўтказадиган бўладилар. Бир-бирларига нисбатан меҳр-оқибатли бўладилар. Бола-чақали бўлганларида бир-бирларини йўқлайдиган, бир-бирларига ёрдам берадиган бўладилар.

Болани ёшлигидан меҳнатга ўргатиб боринг. Инсон бирданга меҳнаткаш бўлиб қолмайди. Сиз буюриб кетган ишларингизни болаларингиз баҳоли-қудрат бажариб қўйишибдими, чала ёки камчилиги бўлса ҳам энг аввало ўз хурсандчилигингизни билдиринг, маъқул усуллар билан рабатлантиринг. Ишимни қўлимдан оладиган бўлиб қолибсизлар, деб мақтанг. Дадаси ёки ойиси, худога шукур ўғил-қизларимиз катта бўлиб қолишибди, энди бемалол уларга ишониб ишларимизни топшираверсак булар экан, деб болаларнинг ўзларини олдиларида уларнинг нафсониятларига тегмасдан, бафуржа тушунтиринг.

Фарзандларингизни иложи борича мустақил ишлашга, мустақил фикр юритишга ўргатинг. Масалан, бирор фандан сиздан ёрдам сўраса, уни фарзандингиз учун ишлаб берманг, фақат тушунтиринг. Масалани мустақил ҳал қилиб бўлгандан кейин: “Мана ўзинг бемалол ечсанг булар экан-ку”, -деб кўнглини кўтариб қўйинг. Ана шунда фарзандингизда ўзига ишонч ҳосил бўла боради.

Фарзандларингизни уй ишларига ўргатиб боринг. Ёшига қараб қўлидан келадиган ишларни буюриб туринг.

Мазангиз бўлмай қолди дейлик. Болаларингизнинг ёшига қараб уй ишларини тақсимлаб беринг. Сизнинг ҳолингиздан хабар олиб туришсин, ўзингиз ўргатган қўлидан келадиган овқатни қилишсин. Буюрган ишларингизни ўзлари режалаб, ўзлари мустақил равишда қилишсин. Кичкинанингиз бўлса, унга бошингизни силаб қўйишини илтимос қилинг. У жажжи қўлчалари билан бошингизни силаганидан кейин анча енгил тортганингизни айтинг. Сизнинг соғайишингизга унинг ҳам ҳиссаси қўшилаётганидан болангиз ниҳоятда хурсанд бўлади. Сизга нисбатан меҳри ортиб боради. Сиз унинг меҳрига муҳтож эканлигингизни ҳис этади.

Ота-онага, қайинона-қайинотага бўлган меҳрни ҳам ота-она тарбиялайди. Айтايлик, бугун сиз бирор нарса харид қилиб келдингиз. Сиз бу нарсаларни очиб, болаларингизга бирор идиш олиб келишларини айтинг. Харид қилган таомингизни олдини ота-онангизга солиб беринг-да, буving билан буванга олиб бориб бер денг. Ота-онангиз буни кўриб болаларингизни дуо қилади. Болаларингизга шу баҳонада дуо олиш бу ўсишингиз учун керак, у табаррук нарса, инсон қўлидан келганча бошқаларга яхшилик қилиб бориши кераклигини уқдиринг. Шу йўсинда тарбиялаган фарзандингиз қариганингизда сиз қилган ишингизни қайтаради. Чунки унга бундай тарбияни ёшлигидан сингдиргансиз. Энди фарзандларингиз бува-бувиларининг дуосини дуру жавоҳирларга, ҳеч қандай бойликка тенглаштириб бўлмаслигини тушунади. Шунинг учун ҳам халқимиз: "Таомнинг олдини ота-онанга берсанг, ўзинг ҳам олдини ейсан", дейишган.

Куйидаги ҳаётий масалани таҳлил қилинг:

1. С.Раҳимов туманидаги қариялар уйида икки онахоннинг бир-бири билан уришаётганлиги устига бориб қолдик. Етмиш олти ёшли Хосият холанинг ҳеч кими йўқ. Эри урушда қурбон бўлган. Битта ўғли бўлган, у ҳам вафот этган. Олтмиш ёшли Замира исмли аёл юқоридаги аёлни шалтоқликда айблаб, у билан турмаслигини айтиб жанжал қилаётган экан. Замира аядан сўрасак, у тўрт ўғли борлигини айтди. Болалари, келинлари, невараларини ҳаммасини қарғаб тилга олди. Унинг бу қарғишларига илон пўст ташлайди. У биздан ўғиллари, келинлари устидан ёзиб, шарманда қилишимизни сўради. Аянинг айтишларича, тўрт ўғил, тўрт келин, неваралари ҳаммаси ўта меҳрsiz, аҳмоқ, яхшиликни билмайдиган экан. Гап орасида

юқоридаги Хосият аяга:”Яхши бўлсанг сени қариялар уйига ташлаб кетармиди”,- деб кўяр эди. Сиз бу ҳолатни қандай баҳолайсиз?

2.Тўрт келинини бир-бирига ёмонлаган, келинларининг яхши ишларини кўрмай, унча-мунча камчиликларини рўкач қилиб, ўғилларига ёмонлаган қайинона шу оилада ўзига нисбатан меҳр уйғота оладими?

Халқимизнинг қуйидаги ибратли сўзларини таҳлил қилинг:

*Тинглагин бу икки инсон қиссасин!
Не эксанг оларсан шунинг мевасин,
Яшарди бир уйда ота ва фарзанд,
Уларда йўқ эди бошқа ҳеч ҳамдард.
Сўнгра келин келди ўғил улғайиб,
Ота ҳам қариди қадди букчайиб.
Ўз ишини қилди охир бу жаҳон,
Келини кўтарди отага исён.
Йигитга айтарди ғазабла келин,
“Тийиб қўй отангинг заҳарли тилин,
На турар, на юрар, ётар бир жойда
Бу бадбахт одамдан бизга не фойда.
Гар уни йўқотсанг бахтли бўламиз,
Ундан сўнг иккимиз уйнаб куламиз.
Йўқса мен кетаман бошқа бир ёққа,
Сенинг изинг етмас узоқ-узоққа!”
Икки ут ичида йигит чекди ғам,
Тушмасин ҳеч бошга бундайин ситам.
Тухтатолмай куздан оққан ёшини,
Ярим тун кўтарди ғамгин бошини,
Туриб опичлади бемор отани,
Ҳеч ким қайтармасин бундай хатони.
Отага ёлғондан “сафарга” деди,
Лекин шум нияти хатарга эди.
Отасин опичлаб қирлардан ўтди,
Охири сен кўрган дарахтга етди.
Бизни кўрмас, арча турар қўққайиб,
Йигит қайтмоқ бўлди, отани қўйиб.
Бу ишдан падари қаҳ-қаҳлаб кулди,
Фарзанд бу ҳолатдан ҳайратда қолди.
“Ташлаб кетмоқдаман бугун сени мен,
Нега йиғламасдан кулдинг бунда сен?”*

*Ота сўз бошлади ўғилга қараб,
Дарахт остидаги суякни силаб.
“Отамни шу дарахт остига ўзим,
Ташлаб кетган эдим сенингдек, ўғлим.
Боқ, бош суяги кулмоқда менга,
Гўё мен кулгандек, ушбу дам сенга”,
Бугагни эшитгач, ўғил дод солиб,
Жунади отасин кўтариб олиб.*

Фожеа шундаки, инсон вагонлаб китоб ўқиши мумкин, аммо олган билимлари асосида ўз маънавиятини, тафаккурини, онгини камолотга етказмас экан, у ўқиб, ўқмасдан маънавий қашшоқ бўлиб қолаверади. Олган билимлари ва ҳаётий сабоқлари йиғиндиси назариялигича қолиб кетаверади. Шунинг унутмаслик керакки, беморни касалини даволаш, унинг руҳиятини ва маънавий камолотини шакллантиришдан кўра осонроқдир.

Шу ўринда Мирзо Бобурнинг қуйидаги байти айни ўринлидир:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топғусидир.*

Шундай экан, ҳар бир инсон ҳаётдан олган сабоқларини шўн ўқиб ўзлаштирган билимларини кўникмага айлантириб, жорий этиб, амалда қўллаб боришлари керак.

ЭР-ХОТИННИНГ ОИЛАДАГИ БИР-БИРИГА МУНОСАБАТИ, ЮРИШ-ТУРИШЛАРИ КОМИЛ ФАРЗАНД ТАРБИЯЛАШНИНГ АМАЛИЁТИДИР

Оилада фарзандларимиз ота-оналарининг бир-бирларига бўлган муносабатларига қараб иззат-ҳурматни, муомалани ўрганиб боради. Ота-оналаримиз бир-бирларига меҳрибон бўлсалар, ширин муомала қилсалар, болалар ҳам шунга кўникма ҳосил қилиб, шундай муомалага ўрганадилар. Агар турмуш ўртоғимизни ишга кузатаётганда “яхши бориб келинг, адаси” ёки ишдан қайтганларида “ишга яхши бориб келинг”

гизми, адаси” деб табассум билан кузатиб қўйсақ ва кутиб ол-
сақ, оиладаги ўғил-қиз фарзандларимиз ҳам онанинг бу
ҳаракатини кўриб, отасига ҳурмати ошади. Ота-онани ҳурмат
қилиш кераклигини тушуниб боради.

Афсуски, ҳамма оилаларда ҳам шундай ўзаро ҳурмат ва
меҳр-оқибат мавжуд эмас. Баъзи оилаларда эрни ҳурмат қилиш
урнига уларга ҳукмрон бўлиш, уларни “ўз измига солиш” га
бўлган интилиш ҳолатлари ҳам учрайди. Хатто
“бўйсунмайдиган” эрларни ўз аёллик мавқеидан “фойдаланиб”
ун беш суткага қаматган “оналар”ни ҳам учратамиз. Бу билан
“топқир” аёлларимиз гўёки ўз эрларининг таъзирини бериб
қўймоқчи бўладилар. Бундай оилада эрнинг хотинга бўлган
ҳурмати, меҳри сусайиб боради, бора-бора эса йўқолади. Энди
эр ўз хотинидан топмаган меҳрни, ҳурматни бошқалардан
қидира бошлайди ва натижада оила мустаҳкамлигига путур ета-
ди. Болалар олдида турли ортиқча гаплар билан эрингизнинг
обрўйини тўкманг. Эртасига ўзига келганда ётиғи билан,
бақирмай-чақирмай бафуржа гаплашиш мумкин. Масалан,
“кечаги ҳолатингиздан болаларни олдида жуда уялдим. Сизга
бундай ҳолатда юриш ярашмас экан. Ахир болалар бизга қараб
ҳаётни ўрганишади, ҳаётда ўзларига йўл танлайдилар. Биз
уларга ўрناق бўлишимиз керак. Болалар катта бўлишаяпти”,
дейиш мумкин. Суҳбатдан сўнг болаларингиз отасининг фаҳм-
фаросати бўлса, аҳволни тузатиш керак эканлигини тушунади.

Баъзи бир аёлларимиз борки, улар эридан озгина кўпроқ
тошганлари учун миннат қиладилар. “Энди косанг оқариб
қолдим, чўнтагинга пул тушиб семириб қолдингми, пулли
бойвачча бўлиб, ичадиган бўлиб қолдингми?” каби сўзлар би-
лан болалари олдида эрини ҳақорат қилади, унинг обрўсини
тўкади. Натижада болалар отани ҳурмат қилмайдиган, айтгани-
ни қилмайдиган, гапини икки қиладиган бўлиб қоладилар.
Оналари отасини ёмонлайвериши эвазига болаларда отага нис-
батан нафрат пайдо бўлади. Энди аҳён-аҳёнда, тўй-томошада
ёки бирон-бир сабаб билан ичадиган эр ҳар куни алаמידан
ичадиган бўлади ва келиб хотинини урадиган, сўкадиган,
ҳақорат қиладиган одат чиқаради.

Фараз қилайлик, эр дўстларини уйга таклиф қилди. Аммо бу
тасодикий таклиф аёлга ёқмади. Чунки бир қанча ишларни
мўлжаллаб қўйган ёки меҳмон кутишга имконияти йўқ. Нати-
жада меҳмонлар хурсандлик билан кутиб олинмайди. Бу ҳолдан

эрнинг асаби қўзғайди. Меҳмонлар кузатилгандан кейин эса хотинининг “таъзирини” беради.

Бу ҳол бошқача, яхши натижа билан тугаши ҳам мумкин эди. Фаҳм-фаросатли аёл бундай ҳолларда оиланинг борини ошириб, йўғини яшириб, меҳмонларни очик чеҳра билан эрининг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олади ва кузатади. Меҳмонлар кетгандан кейин, вазиятга қараб, эр-хотин бир-бирларини тушунган ҳолда қандай иш тутиш кераклиги ҳақида келишиб олишлари мумкин. Масалан, уй бекаси бундай дейиши мумкин: “Адаси, меҳмонларни олиб келишдан олдин уйда у-бу нарса бормиди, деб ўйлаб кўрсангиз яхши бўлармиди? Унда меҳмон кутишга озиқ-овқат етарли эмас экан, қўлинидан олиб чиқишга мажбур бўлдим. Бундан буён дўстларингизни уйга таклиф қиладиган бўлсангиз оғоҳлантинг. Икковлашиб меҳмонни кутишга тайёрланайлик. Бўлмасам уялиб қоламиз”. Бундай суҳбатдан сўнг эр хотиннинг ҳақ эканлигини тушунади ва бундан буён хотини билан бамаслаҳат иш тутишга ҳаракат қиладди. Дўстлари билан суҳбатда уларнинг: «Хотининг жуда ажойиб аёл-да, уйингга қай маҳал борсак ҳам очик чеҳра билан кутиб олади. Тасодифан бориб қолсак ҳам хотинингга ҳеч малол келмаганмиз”, -деган гапларни эшитиб, хотинига бўлган меҳри янада ортади, уни яна ҳам ҳурмат қиладиган бўлади. Орадан севги, муҳаббат, оила ришталари мустаҳкамланади.

Ҳаётда учрайдиган яна бир ҳолатни олайлик. Айтайлик, турмуш ўртоғингиз оёғи оғриб, иссиғи чиқиб ишдан вақтли келди. “Буни қаранг, Ҳилолаҳон”, деб оёғига чиққан ярани сизга кўрсатди. Сиз ярани кўриб ижирғандингиз: “Вой-бўй, шу аринмаган ярани менга кўрсатасиз? Дўхтирга борсангиз бўлмайдими?” Сизнинг бундай муносабатингиз, гапларингиз турмуш ўртоғингизнинг қалбини шундай яраладики, дол бўлганидан сизга сўзсиз боқиб қолди. Наҳотки, жуфти ҳалолим деб бир ёстикқа бош қўйган хотиним мендан шунчалик жирканса. Оғирроқ касал бўлиб қолсам-чи, унда нима бўлади деб сиздан меҳри совий бошлайди. Кейинчалик сиз ўйламай айтган бир оғиз сўз билан пайдо қилган қалб ярасини даволаш учун бутун умрингизни сарф қилишга тўғри келиши мумкин. Шунда ҳам агар бу ижобий натижа берса.

Аксинча, мана бундай ҳолатни тасаввур қилайлик.

«Вой, Анвар ака! Иссиғингиз чиқиб шунча қийналсангиз ҳам юравердингизми? Қани келинг-чи» деб меҳрибонлик билан

биринчи ёрдам кўрсатсангиз ва дўхтирга албатга чиқишларини айтсангиз, бундан буён бу масалага ҳар куни қизиқиб борсангиз, олам гулистон. Турмуш ўртоғингиз энди ҳар куни ишдан кейин уйга шошиладиган, сизни қумсаб турадиган бўлади. Сиз учун эса бундан ортиқ бахт бўлмаса керак!

Оила қурган ҳар бир йигит-қиз, эр-хотин бир-бирини “Меҳр” деб аталмиш малҳам билан озиқлантириб турса, унга суянса, уни эъзозласа, улардан бахтли одамнинг ўзи бўлмайди.

Ҳилолаҳон исмли келинимиз юқори ҳарорат билан ётиб қолди. Ишдан келган Анваржоннинг олдига зўрға чиқиб салом берди. Алик олган Анваржон: “Овқат борми?”, - деб сўради. Келин тоби бўлмагани, шунинг учун овқат қилолмаганини тushунтирди. Анваржон: “Мана юрибсиз-ку, овқат қилиб қўйсангиз бўлмайми”, -деб жаҳл аралаш гулдиради. Ўзи ошхонага кириб, иккита тухумни қовурди-да, ўтириб тамадди қилди. Анваржоннинг бундаги ҳар бир хатти-ҳаракати, гапида зарда, киноя, виқор, менсимаслик аломатлари сезилиб турар эди. Овқатланиб бўлган Анваржон Ҳилоланинг олдига кириб: “Дастурхонни йиғиштириб қўйишга ярарсиз?”, - деса, бу Ҳилоланинг қалбига санчилган ханжар эмасми?

Бунинг ўрнига Анваржон ҳар куни хурсанд ҳолда табассум билан кутиб оладиган турмуш ўртоғининг аҳволини кўриб: “Ие, Ҳилола, нима бўлди? Ётинг, безовта бўлманг. Дори ичдингизми? Овқатландингизми?” - деб батафсил ҳол-аҳвол сўраб, сочларини силаб, эркалаб қўйса, Ҳилола касалини ҳам унутади. Турмуш ўртоғининг келишига овқат қилиб қўёлмаганидан хижолат бўлади. Бу билан Анваржон ўз турмуш ўртоғини ширин сўз, қалб меҳри билан даволайди. Энди Ҳилола эрининг келишига бир эмас, икки хил овқат тайёрлайди. Сиз берган мана шу маънавий озуқангиз туфайли у қанот чиқариб учади. Барча ишларни битмас-туганмас куч-ғайрат билан қилади, ҳақиқий меҳрибон турмуш ўртоғи борлигидан, толедан хурсанд бўлади, ҳаётдан мамнун бўлиб яшайди. Энди унинг суянадиган тоғи бор. Сухбатлашиш учун дилкаш ёри бор. Қийналган пайтларида елкадоши бор. Дунёда ундан бахтли аёл йўқ.

Шу ўринда Берунийнинг аёллар ҳақида бундан 11 аср илгари айтган қуйидаги фикрларини келтириш мақсадга мувофиқдир. Аёллар олмосга ўхшайди. Олмос олмос бўлгунча, неча-неча чархлардан ўтади, қанчадан-қанча машаққатларга чидайдди. Натижада қирралари шундай ишлов топадики, ярақлаганида

кўзни олади. Олмос шу тариқа қимматбаҳо тошга айланади. Аёллар ҳам тортган машаққатлари, сабр-қаноати эвазига шундай баҳога сазовор бўладилар. Қизларимиз ҳам борган хонадонларида ақллилик, зукколик ва камтарлик билан иш кўрсалар, улардан бахтли аёл бўлмайди.

Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида “ҳеч бир халқ оила никоҳ муносабатларидан холи эмас”, - дейди. Оила қуришдан аввал қиз ва йигит бир-бирларини кўришлари, ёқтиришлари, бир-бирларига қалбан меҳр қўйиб, сўнг оила қуришга розилик билдирганлари маъқул. Чунки бу қалбан ёқтириш, яъни бошқача айтганда икки юракнинг бир-бирига нисбатан “жи” этиши кейинги оилавий ташвиш ва можароларнинг силлиги ўтишига ёрдам беради, ҳаётда учрайдиган турли тўсиқларни енгишда куч-қувват бағишлайди.

Хатто бу ҳақда Исломда қуйидаги ғоя баён қилинади:

Никоҳдан олдин келинга маҳр бериш шартлиги, қуёв бўлмишнинг ижтимоий аҳволи яхши бўлмаса, у ҳолда маҳрни қисман бўлса ҳам бериш кераклиги назарда тутилади.

Шариатда маҳр - никоҳ олдидан аёлнинг кўнглини олиш, унинг қалбида куёвга нисбатан меҳр уйғотиш мақсадида шахсан келин бўлмишнинг ўзига берилиши лозим бўлган сон (ширинлик, тақинчоқ, мато) дан иборат. Бу соғанинг ичиди ширинликнинг бўлиши шартлиги назарда тутилган.

Маҳр бериш исломда суннат ҳисобланган. Жаноби Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам қизлари ҳазрати Фотимами куёви Алига берганларида, ҳазрати Алининг маҳр бермасдан Фотимага қўшилишларига рози бўлмаганлар.

Яна маънавий меросимизга мурожаат қиладиган бўлсак, Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида шундай ёзади: «Эй қизим. Сен ўрганган уйингдан кетиб, нотаниш хонадонга тушмоқдасан, сен бўлажак куёвингнинг ҳамма хислатларини билмайсан. Сен ер бўлсанг, у осмон бўлади. Демак, сен у билан шундай йўл тут, унинг олдида ер каби камтар бўлсанг, у осмон каби олижаноб бўлади. Осмон шифоли ёмғири билан ерни кўкартиргани каби у ҳам ўз меҳри билан сени хушнуд этади. Эринг сендан фақат юмшоқ ва ширин сўзлар эшитсин, ярамайдиган ёки эски либосда, сочларинг тартибга солинмаган ҳолда унинг олдида ўтирма... Яхшиси сен у билан хуш муомалада, ширин сўзли бўлгин... бу ишинг ҳар қандай сеҳр-жодудан

яхшидир. Сувдан тез-тез фойдалангин. Ўзингга хушбуй нарсалар билан оро бер. Покизалик ҳамиша йўлдошинг бўлсин...»

Берунийнинг бу панду насиҳатлари ўнинчи асрга тегишли бўлишига қарамай, улар ҳозирги кунда ҳам оила қуриш олдида турган ҳар бир қиз учун бахтли турмуш қуриш калити бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ота-она фарзандлари нигоҳида энг буюк кишилардир. Шунинг учун улар фарзандлари олдида энг яхши сифатлари билангина обрў қозонишлари мумкин. Инсоний фазилятлар соҳиби бўлган ота-она ўз фарзандлари томонидан бир умр эъзозланади.

Болаларни баркамол инсон қилиб етиштиришда мактабни оила билан боғламасдан, муваффақиятга эришиб бўлмайди. Шунинг учун мактаб ота-оналар ўртасида таълим-тарбияга оид ишларни кенгайтириши лозим. Ота-оналарнинг ўқитувчилар билан бўлган учрашувида айтган фикрлари айниқса, ота-оналар учун қимматлидир, чунки улар ўз фарзандлари тўғрисида кўпроқ нарсаларни билиб оладилар. Шундай экан, бола тарбиясининг туб моҳиятини унутган ҳар бир ота-она оила билан мактаб ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга интиладилар.

Бола мактабга кириб, то уни тамомлаб чиққунга қадар ота-она мактаб билан яқин алоқа ўрнатиши, фарзандининг ўзлаштириши, хулқ-атворидан ҳамиша хабардор бўлиши тарбия масалалари бўйича ўқитувчи, синф раҳбари билан маслаҳатлашиб, уни дарсдан сўнг болани нима билан машғуллигидан хабардор қилиши лозим. У ўз навбатида ўқитувчи ҳам боланинг ўқиши, одоби, хулқи, мактабда ўзини тута билиши ҳақидаги маълумотларни ота-онага етказиши, зарурият туғилганда ҳосил бўлган муаммоларни биргаликда ҳал қилиши зарур. Шундагина ўқувчи олдида бир хил талаб қўйилишига эришилади. Боласи мактабга борган ота-она шу жамоанинг аъзосига айланади. Шу сабабли ота-оналар мактабнинг ижтимоий ҳаётида фаол қатнашишлари шарт. Ўқитувчи ҳам ўз ўқувчисининг оиласи билан мустаҳкам ҳамкорликни йўлга қўймоғи лозим.

Ота-оналарнинг маҳалла фаоллари, меҳнат фахрийлари билан тарбия соҳасида ҳамкорлик қилишлари жуда муҳимдир. Бу ишлар оила тарбиясига салмоқли ҳисса қўшади. Комил фарзанд

тарбиялаш учун оила, мактаб ва жамоатчилик, (махалла)нинг ҳамкорлиги талаб қилинади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳозирги иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар шароитида оилавий тарбия масалаларига эътибор янада кучайиб, долзарб мавзуга айланмоқда.

Маъруза бўйича таянч сўзлар:

Оила, оила мақсади, оила вазифалари, фарзанднинг ота-она олдидаги ва аксинча ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчлари.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. 1992.
2. 1998 йил-Оила йили деб эълон қилинишига доир ҳужжатлар.
3. Мунавваров А. Оила педагогикаси. Қўлланма. Т. 1994.
4. Ёдгоров Р. Оила тарбиясида отанинг ўрни. ТошДУ тўплами. 1996.
5. Узоқов Ҳ., Ғозиев Э.Ф., Тожиев А. Оила этикаси ва психологияси. Қўлланма. Т. 1992.
6. Мусурмонова О. Оила фаровонлиги-жамият тараққиётининг мисли. Халқ таълими журнали. 6-сон. 1998.

1. Жамиятда ўқитувчи фаолиятининг ўрни ва зарурияти.
2. Педагогик маҳоратининг зарурияти ва моҳияти.
3. Ўқитувчи шахсига нисбатан касбий ва инсоний талаблар.
4. Педагог маҳоратини шакллантирувчи омиллар.

Инсон пайдо бўлибдики, тарбия жараёни мавжуд, тарбия пайдо бўлган вақтдан бери педагогик фаолияти узлуксиз давом этиб келмоқда. Ўқитувчилик, тарбиячилик касби барча ижтимоий тузумларда шарафли ҳамда ўта масъулиятли қийин ва мураккаб касб ҳисобланган.

Мустақил Ўзбекистонимизда узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилиниши, янги таълим стандартлари асосида таълим ва тарбия жараёнини қайта ташкил этишга киришилган ҳозирги кунда ўқитувчи фаолиятига унинг педагогик маҳоратига алоҳида эътибор берилмоқда.

Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек: "Тарбиячиларнинг ўзига замонавий билим бериш, уларнинг маълумотини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага дуч келмоқдамиз. Менинг фикримча, таълим-тарбия тизимини ўзгартиришдаги асосий муаммо ҳам мана шу ерда. Ўқитувчи болаларимизга замонавий билим берсин, деб талаб қиламиз. Аммо замонавий билим бериш учун аввало, мураббийнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак".

Мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастурини босқичма-босқич муваффақиятли амалга ошириш кўп жиҳатдан ўқитувчи фаолиятига, унинг касбий нуфузини оширишга боғлиқдир. Шундай экан, соғлом, ҳар томонлама баркамол авлодни етиштириш узлуксиз таълим тизимида меҳнат қилаётган педагогнинг савиясига, тайёргарлигига ва фидойилигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқдир. Ўқитувчи жамиятнинг ижтимоий топшириғини бажаради, шундай экан, ҳар томонлама етук мутахассисларни тайёрлашда ўқитувчи муайян ижтимоий-сиёсий, педагогик ва шахсий талабларга жавоб бериши лозим. Шундай экан, ўқитувчи мустақиллик ғоясига эътиқоди, ҳар томонлама ривожланган илмий тафаккури, касбига тегишли маълумоти, яъни ўз фанининг чуқур билимдони, педагогик мулоқот устаси, педагогик-психологик ва услубий билим ва малакаларни эгал-

лаган бўлиши ҳамда турли педагогик вазиятларни тезда сезиши, ўрганиши ва баҳолай олиши. Педагогик таъсир кўрсатишнинг энг мақбул усул ва воситаларини танлай олиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Мустақил Ўзбекистоннинг келажаги бўлган соғлом авлодни тарбиялаш нозик, ниҳоятда катта диққат-эътиборни талаб қиладиган, ички зиддиятли жараёндир. Шундай экан, ўқитувчи, ўқувчи ва талабанинг шаклланиш жараёнини тўр ҳавас ва синчковлик билан кузатиши лозим. У педагогик жараёни бошқарар экан, педагогик билим ва маҳорат эгаси бўлиши лозим. Шундагина ўқитувчи педагогик ҳодисаларнинг моҳиятини ва диалектикасини, педагогик меҳнат методи, касб ва технологиясини ва профессионал педагогик маҳоратни еталай олади.

Педагогик билим ва маҳорат эгаси бўлган ўқитувчи аввал, Педагогика фанининг методологик асосларини, шахс ривожланишининг қонуниятлари ва омилларини, кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг моҳияти, мақсад ва вазифаларини билиши даркор. Таълим тизимида меҳнат қиляётган педагогларнинг кўпчилиги таълим ва тарбия жараёнида педагогик маҳоратининг зарурияти ва аҳамиятини чуқур англамоқдалар.

Шу сабабли улар ўз маҳоратларини узлуксиз ошира боришга, ҳозирги куннинг юксак талабларига мос замонавий билим ва тажрибаларни ўзлаштиришга, ижодий меҳнат қилишга интиломоқдалар. Аммо шунинг ҳам эътироф этишимиз керакки, ўқув юрларида айрим ўқитувчилар ўз педагогик маҳоратларини ошира боришнинг аҳамиятини етарли даражада ҳис қилмайдилар, таълим тўғрисидаги Қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талабларини чуқурроқ ўрганишга қизиқмайдилар, ўқув жараёнининг илмийлигига, замон талабларига мослигига, турмуш, амалиёт билан боғланишига юзак қарайдилар, ўқитиляётган ўқув фанларининг илмий ва гоаявий-тарбиявий бирлигини доимо эсда тутмайдилар. Бу эса улар қўлида таълим олаётган ўқувчи, талабаларнинг билим даражаси ва савиясининг етарли эмаслигига, ўқув дастурларини ўзлаштиришдан орқада қолишларига сабаб бўлмоқда.

Узлуксиз таълим тизимини амалга ошириш жараёнида ёш авлодни кўнглидагидек ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида гап борар экан, бу гоаят мураккаб ва кўп қиррали вазифани фақат малакали педагогик маҳоратга эга бўлган ўқитувчи кадрлар билан амалга ошириш мумкин. Шундай экан, ўқитувчилик катта санъатдир. Бу санъатга у ёки бу педагог осонгина, ўз-ўзидан

ориша олмайди. Бунинг учун ўқитувчилик касбига, яъни соғлом авлоднинг чинакам мураббий бўлишга ҳаваси, иштиёқи зўр, замон талабларини тез ва чуқур тушунадиган, ўзининг илмий, ижтимоий-сиёсий савиясини, педагогик маҳоратини изчиллик билан амалга ошира борувчи, мустақиллик гоёси ва мафкураси билан пухта қуроллантирган, ҳақиқий ватанпарвар ва меҳнатсевар кишиларгина эриша оладилар.

Педагогик маҳорат туғма талант ёки наслдан-наслга ўтувчи хусусият эмас, балки изланиш, ижодий меҳнат маҳсулидир. Бу кўп қиррали педагогик фаолият заминида ижодий меҳнат ётади. Шунинг учун ҳам педагогик маҳорат ҳамма ўқитувчилар учун стандарт, яъни бир қолипдаги иш усули эмас, балки у ҳар бир ўқитувчининг ўз устида ишлаши, ижодий меҳнати жараёнида ташкил топади ва ривожланади.

Бу жараёнда илғор ўқитувчининг педагогик маҳорати ва тажрибаларини бошқа ўқитувчи ўрганиши, ундан ижодий фойдаланиши ва ўз фаолиятини илғор тажрибалар билан бойитиши зарур. Ўқитувчининг педагогик маҳорати асосан синф, аудитория машғулотларида яққол кўринади. Чунки ўқув машғулотлари ўзининг мазмун ва моҳиятига кўра ўқитувчининг ўқув юртидаги асосий ишидир. Шу сабабли у илмий, гоёвий ва оммабон бўлиши, турмуш билан ўқувчи талабаларнинг тайёргарлик даражаси билан боғланиши зарур.

Таълим жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи талабалар ўртасида ўзаро жонли тил, фикр олишув, самимий муносабат, ҳурмат, асосий мақсадга эришишда ҳамкорлик лозим. Мазмуни саёз, амалий тажрибадан, турмушдан ажралиб қолган, умумий сўз ва қуруқ насиҳатгўйликдан иборат бўлган, расмийт учун юзаки ўтказиладиган дарс маъруза ва бошқа ўқув машғулотлари ўқувчи талабаларни қизиқтирмайди, уларни илмий, гоёвий жиҳатдан етарли озиқлантирмайди. Шундай экан, ўқув машғулотларини шундай ташкил этиш керакки, унинг таъсирида талабаларда шу фанга нисбатан турли қарашлар, илмий тафаккур ва эътиқодлар вужудга келиши ва шаклланиши даркор.

Таълим ва тарбия жараёни таъсирчанлигининг янада юксак бўлиши, аввало ўқитувчининг илмий салоҳиятига, ёшлар олдидаги обрўсига, шахсий сифатларига, илмий истеъдодига, таълим соҳасидаги тажриба ва маҳорати ҳамда ўқувчи талабалар билан ўрнатилган дўстона муносабатига боғлиқдир.

Давлатимиз раҳбари И.Каримов давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиши маросимида сўзлаган нутқида:

"Бировни ўқитадиган, тарбия қиладиган инсон аввало ўзи ҳам томонлама баркамол бўлмоғи шарт". Замон талаблари шуки профессор ва ўқитувчилар ўзларида мавжуд бўлган билим ва савия билан чекланиб қолмасдан, хорижий мамлакатлар тажрибасини кунт ва сабот билан ўрганиб, мағзини чақиб, ундаги кейин ўз талабаларига сабоқ беришлари зарурлигини алоҳида таъкидлайди.

Педагогик фаолият самараси ўқитувчининг педагогик қобилияти қай даражада шакланганлигига ҳам боғлиқдир. Қобилият фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади деб таъкидлайди профессор М.Очилов ҳамда ўқитувчи қобилиятининг куйидаги турларини тавсия этади. Жумладан, билиш қобилияти, тушунтира олиш қобилияти, кузатувчанлик қобилияти, нутқ қобилияти, обрў орттира олиш қобилияти, муомала қила билиш қобилияти кабилар.

Педагогик қобилият ва маҳорат ўқитувчида осонлик билан шакланмайди. Бу касбни танлаган киши ўз мақсадига эришиши учун узлуксиз ўқиши, ўрганиши ва изланиши, ижодий меҳнат қилиши, мустақил юртимизда бўлаётган воқеликни тез англаши ва ўз меҳнатининг мамлакат учун қанчали зарурлигини чуқур ҳис қилиши зарур.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг онглилигига, миллий ғоя ва мафкурага содиқлигига, билим ва фикр доирасининг кенглигига, ўз вазифасига муносабатига эътибор бермоқ керак. Айниқса, педагогик маҳоратда ўқитувчининг фикр доираси кенг бўлиши зарурлигини алоҳида ҳисобга олиш лозим. Чунки, кишида билим, фикр мукамал бўлмаса, у камолотга эриша олмайди. Дарҳақиқат, киши у ёки бу масалани, албатта фикр орқали ҳал этади. Шунинг учун педагогик маҳорат соҳиби бўлишга интилган киши, шубҳасиз, ўз билимини доимо кенгайтириши, ўқувчи, талабага маънавий-ахлоқий таъсир этувчи ғоя ва фикрларни янгилаб бериши зарур. Бунинг учун кўп ўқиши, ўрганиши лозим. Ўқитувчининг педагогик маҳоратига баҳо беришда уни таълимни қай даражада ташкил қила билиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Узлуксиз таълимда дарс ва маърузаларни мукамал ташкил қилиши ўқитувчининг биринчи навбатдаги вазифасидир. Юқори савияда ўтилган мавзулар ёшлар онгида узоқ сақланади, уларнинг имон, эътиқоди ва мафкураларининг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади. Шу сабабли, ўқитувчининг илмий савияси ўз бурчига муносабати, ёшларга мураббийлик иштиғоқи, педагогик маҳорати, дастлаб дарс ва маърузаларда кўринади.

дан ўқитувчисининг фаолиятига бериладиган баҳо даражасини ам дарс ва маърузанинг сифати белгилайди.

Дарс бериш санъатини эгаллашда ўқитувчи уюштирган ўқув машғулоти, чуқур билим бериш воситаси бўлиши билан бирга, устақил Ўзбекистоннинг равнақи, эртанги кунга бўлган ишонч, халқимизнинг ақл-заковати ва меҳнатининг нималарга қодирлиги, жамиятнинг муносиб фуқароси ва қурувчиси бўлиш учун нималар қилиш зарурлигини кўрсатувчи кўзгу бўлиб хизмат қилади.

Ёшларимиз ўз мураббийлари дарсидан ҳар жиҳатдан мамнун бўлсинлар. Уларда романтик орзулар уйғонсин, тафаккури ривожлансин, амалий фаолият, ижодий қобилият, ўқиш-ўрганиш ва меҳнатта ҳавас кучайсин. Улар ўқув машғулотидан сўнг олган баҳолари билан эмас, балки билим ва малака ҳосил қилганликларини, маънавий озиқ олганликларини ҳис қилсинлар. Таълимнинг мазмундор, қизиқарли ва тушунарли бўлиши устоз билан шогирдлар қалбини, руҳини бир-бирига мустаҳкам боғлайди, улар ўртасидаги самимий ҳурмат ва ўзаро ишончни мустаҳкамлайди. Бунинг учун ўқитувчи аввало, ўз фанини ва уни ўқитиш йўл-усулларини мукаммал ўзлаштириб олиши, ўқитувчи-мураббийга хос маданиятнинг юқорилиги, ўз шогирдларига ҳурмат ва муҳаббат, улар ҳаётига қизиқиш ва руҳий ҳолатларни билиш ва тушуниш, босиқлик, ҳис-туйғуларини бошқара олишлари, ташқи кўриниши, кийиниш маданиятига эътибор беришлари, нутқ маданиятининг юқорилиги, жамоат ишларида фаолликлари, айниқса, омма ўртасида илмий-маърифий ва маънавий-маданий ишлар тарғиботчилари бўлишлари лозим. Шундагина, мамлакатимизнинг келажаги бўлган ўқувчи ёшларимиз ўз мураббийларини номини зўр эҳтиром, чуқур миннатдорчилик билан тилга оладилар. Бунинг учун ҳар бир ўқитувчи Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги Қонунида кўрсатилганидек, ўз фанлари бўйича тегишли маълумот эгаси, юксак касбий тайёргарлиги ва юқори ахлоқий фазилат эгаси бўлишлари даркор.

Мавзу бўйича таянч сўзлар:

Ўқитувчи шахсига инсоний ва касбий талаблар, таълим - тарбия, педагогик маҳорат, тажриба, қобилият, эътиқод, мафкура, маданият, касбий тайёргарлик.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод -Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. 1997.
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонман. «Фидокор» газетаси, 8 июн. Т. 2000.
3. Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги Қонуни. Т. 1997.
4. Педагогика (ўқув қўлланма). проф А.Мунавваров умумий таҳрири остида Т. «Ўқитувчи». 1996.
5. Очилов М. Бўлғуси ўқитувчининг ахлоқий шаклланиши. Т. «Ўқитувчи». 1979.
6. Ильина Т.А. Педагогика (ўқув қўлланма). М. 1984.

Педагогик ғоялар ривожининг тарихи ва таълим-тарбияни замонавий концепцияси

1. *Тарбиянинг илк шакллари.*
2. *Педагогик ғоялар ривож.*
3. *Таълим-тарбиянинг замонавий концепцияси.*

Табиатнинг олий маҳсули, сиймоси инсон ўз ақл-заковати билан ўзини ҳимоя қиладиган ва боқадиган мустақил, эркин қилиб яратилган. Шунинг учун табиат ҳодисалари, жараёнларини ўрганиш, улардан яшаш учун оқилона фойдаланиш асосида инсонлар секин-аста маданийлашуви, ижтимоийлашуви асосида маънавий қадриятлар шакллана бошлаган, ривожлана бошлаган.

Илк даврларда таълим ёшларга ота-оналарнинг яшаш учун табиатдан фойдаланиши, уй-рўзғор юригиш, ўзаро ва табиатга муносабат алоқи, одоби сифатида шакллана бошлаган бўлса, билимлар ҳажми кенгая бошлагач, махсус тарбиячиларга эҳтиёж туғила бошлаган. Маълум қабила, элат, миллат миқёсидаги таълим-тарбия қоидалари мажмуаси концепциялар кўп ҳолларда алоҳида кишилар томонидан такомиллаштирилмаган. Шунинг учун ҳам таълим концепциялари кўп ҳолларда маълум муаллифнинг номи билан боғланмайди.

Антик педагогикада табиатга, атроф-муҳитга, ўзаро инсоний муносабатларда онгли, ахлоқий муносабатлар мажмуаси бўлган донишмандлик педагогикаси шаклланган. Бу вақтларда тарбиянинг бош мақсади ҳам ёшларда донишмандлик сифатларини шакллантириш бўлган. Донишмандлик педагогикасида ёшларда меҳнатсеварлик, маънавий-ахлоқий сифатлар билан уйғун ривожлантирилиши мақсадга мувофиқ эканлиги илгари сурилган. Бу педагогик қарашлар машҳур “Авесто” (э.ав.VII аср) асарида ва қадимги Хитойнинг Даос мактаби (э.ав.III аср) тажрибаларида акс этган эди. Эрамиздан аввалги II асрларга келиб Ўрта Осиё, Қадимги Ҳиндистон педагогикасида сахийлик, софдиллик, инсон қалби тушунчалари илгари сурилди.

610 йилларга келиб, илоҳий асар улуғ Қуръони Каримда инсон моҳияти тўла очиб берилиб, комил инсон тарбияси бош мақсад қилиб қўйилган эди.

Қуръони Каримдаги таълим-тарбияга оид улуғ хазина Ал-Бухорий ҳазратларининг ҳадисларида берилади. Таълим-тарбия инсоний муносабатларнинг фалсафий асослари тасаввуф ил-

мида очиб берила бошлади. Антик фалсафада ҳам зоҳирий ва ботиний илмлар уйғун қаралар эди. Демокрит, Платон, Арасту асарларида инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган эди.

Ал-Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино асарларида онг ва фан узвийлиги илгари сурилди. Ал-Хоразмий, Умар Ҳайём, Аҳмад Фаргоний таълимда амалий фаолият устуворлиги ғоясини илгари суришди. XIII, XIV асрларда Абдулҳолик Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбандий ҳазратларининг улуғ тариқатларида меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ноклик, софликнинг асоси эканлигини назарий ва амалий исботлаб: "Қўлинг меҳнатда бўлиб, Оллоҳ қалбингда бўлсин" шиорини илгари сурдилар ва унга ўзлари ҳаётларида ибратона амал қилдилар.

Мирзо Улуғбек таълимда тадқиқот, кузатиш, умумлаштириш ғоясини ишлаб чиқди, бу ғояни амалда тадбиқ қилиб мактаблар очди, дарсликлар ёзди, обсерватория ташкил қилинди.

XV-XVI асрларда Алишер Навоий бошчилигидаги мутафаккирлар инсонпарварлик ғояси назарияси ва амалиёти бўйича улуғ ишлар қилдилар. Гелвещий, Дидро, Р. Оуэнлар тарбияни устуворлиги ғоясини илгари суришди. К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой таълим ва тарбияни уйғунлиги ғоясини илгари суришди. С. Г. Шацкий, Л. В. Занков, Сухомлинскийлар таълимда амалиётни тадбиқий, онгли ўзлаштириш аҳамиятига эга эканлигини ишлаб чиқишди.

Шарқ файласуфлари инсон ақлини юксакка кўтарди ва унинг қобилиятига ишонди. Баркамол авлод тарбиялаш инсониятнинг энг ёрқин орзуси бўлиб келган. Бироқ дунё халқларининг барчаси ҳам бу ҳақда ўйлайвермаган. Бундай орзудаги инсонлар азалий маърифатга, маданиятга мансуб бўлган юртларнинг донишмандлари — энг муътабар зиёлилари, ҳукмдорлари ҳисобланганлар. Уларнинг орасида Ўзбекистон деб аталмиш муаззам заминимизда яшаган бобокалонларимизнинг ўз ўрни, ҳурмати бор. Бу жаҳон ҳамжамияти томонидан қабул қилинган ҳақиқатдир. Баркамол авлодни тарбиялаш орзусига ўз тарихимиздан жуда кўп далиллар келтиришимиз мумкин. Ал-Форобийнинг "Фозил одамлар шаҳри" асаридаги ғояни ёдга олинг. Унга кўра жамиятнинг ҳар бир фуқароси-мансаби, тулган ўрни, яъни ким бўлишидан қатъий назар фозил киши. Фозил инсон ўз давлатининг барча қонун-қоидаларини яхши биледи, унга амал қилади, фикрлайди, ўз касбининг устаси, лозим бўлганда Ватани учун жон фидо қилади. Фозиллар шаҳри аҳолиси бир-бирига ҳурमतда бўлади. Ота-она ва фарзанд, устозу шоғирд ўртасида шарқона назокат, меҳр ва эҳтиром бўлади.

Аввало бундай фикр юритишимизнинг ўз боболарининг маънавий даражаси нақадар юксак бўлганлигини ва албатта бундай фикр айтиш бу борада кўп асрлик меросларни ўрганиш натижасида вужудга келишини таъкидлаш жоиз. Демак, бизнинг баркамол авлодни тарбиялаш ҳақидаги ниятимиз учун маънавий асос бор. Миллатимиз урф-одатларидаги, қонидаги маърифат тушунчаси, илм ва билимга интилиш хислати бир неча минг йиллар давомида шаклланган.

“Калила ва Димна”, “Қобуснома”, Низомул-мулкнинг “Сиёсатнома”, “Рушноинома”, М.Қошгарийнинг “Девони луготи турк”, Юсуф Хос Хожибнинг “Қуталғу билиг”, А.Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Ҳ.В.Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” асарларида илғор педагогик қарашлар ҳам ифодаланган.

Ўрта аср уйғониш даврида Шарқда дунёвий таълим кенг ривожланди. Лекин Ўрта Осиёнинг Россияга тобеланиши оқибатида маърифий-педагогик тафаккур ҳам ўзгариб борди.

Лекин бу даврда илм ва маърифатни доимо юксакликка кўтарувчи ғоялар баралла қуйланиб турди. Бунда улканинг илғор-фозил кишилари муҳим рол уйнайди.

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида ижод қилган адабиёт намоёнлари Фурқат маърифатпарварлик мактабининг асосчиси бўлган. У замонавий маданият ва тараққиётнинг йўли илм олишда деб таъкидлайди. Фурқат маърифатпарвар шоир сифатида муҳим асарлар ёзиб қолдирган. Унинг “Гимназия”, “Илм хосияти”, “Ақт мажлиси хусусида”, “Виставка хусусида” каби шеърлари, “Суворов ҳақида” номли достонини Тошкентда яшаган вақтида рус маданияти билан танишиш орқали олган таассуротларидан яратган.

*Жаҳон-равшан зиёи илмдандур,
Кўнгил софи сафои илмдандур —*

дейди Фурқат.

Бу даврда Аваз Ўтар ижодида ҳам маърифатпарварлик ғояларини ифода этувчи бир қанча асарлар мавжуд. Шунинг энг сараси бу “Тил” шеърдир. Бунда маърифатпарвар ёшларга муурожаат этиб, ҳар тилни билишга, уни ўз она тилидек билишга чақиради. А. Ўтарнинг бошқа бир қанча шеърларида ҳам илғор маърифий ғоялар қуйланади.

Ўлкада очилган рус-тузем мактаблари, гимназиялари таъсирида таълим-тарбия ишлари ҳам таълим методларини қайта қуриш ишлари авж олди. Натижада ерли халқ вакилларининг

янги методларга суянган усуллари “жадид”, “усули савтия” номидаги мактаблар пайдо бўла бошлади. Дастлабки маълумотларга қараганда, усули жадид мактаблари 1890 йилларда пайдо бўла бошлаган. Туркистонда янги мактабларнинг қарвонбошчиси М.Беҳбудий эди. У жадид мактаблари учун ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатларда жонбозлик кўрсатди. Аслида жадид сўзи арабчадан олинган бўлиб, янги деган маънони беради. Демак, усули жадид ҳам, усули савтия ҳам янги усул мактаблари деган маънони беради. Усули жадид ўлка оммавий афкори маърифат нури сари етаклади. Ушбу мактабда ўқиган талабалар ҳатто, чет ўлкаларда ўқишни давом эттирганлар. Ушбу мактаб ижодкорлари М.Беҳбудий, С.Садиазизов, А.Авлоний, С.А.Сиддиқий, Мунаввар Қори, А.Шакурий эди.

Ўзбек педагогикаси тарихи шундай турли-туман оқимлар, жараёнлар билан ривожланиб келди.

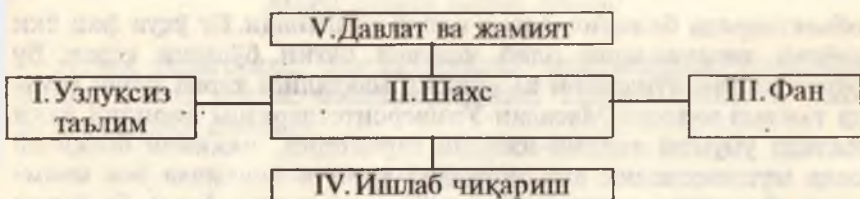
Ҳозирги замон таълим-тарбия концепцияси ҳақида сўз юритадиган бўлсак, у юксак умуминсоний қадриятлар асосида тараққий топиб бормоқда, бу кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури, «Таълим тўғрисида»ги Қонунларида кўрсатиб берилган. Ушбу қонунлар миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқлол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодни шакллантиришга йўналтирилгандир.

Миллий дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла холос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизimini яратишдир.

Энди ҳаёт жараёнидаги ислоҳий ўзгаришлар, янгиликлар таълим жараёнига, тизимига кириб кетиши ўқитиш, тадбиқ услубларининг асосини ташкил қилиши керак.

И.А.Каримов таъкидлаганларидек, миллий мафкурада: “Ҳақ миллийлик ҳақида кўп гапиришда эмас, балки миллийликни асосини ташкил қилувчи табиий омилларни ишга туширишда”.

Таълимнинг янги технологиясида миллий таълим модели марказида турувчи шахсни маънавий-амалий камолоти билан бошқа бўғинлар орасидаги ҳақиқий ўзаро ривожлантирувчи омилларни функционал жараёнлар ташкил қилиш асосида ишга тушириш лозим.

Таълим тизимида одатдаги таълим жараёни асосан I, II ва III бўғинлар орасидаги боғланиш бўйича қурилган бўлиб, IV ва V бўғинлар билан боғланиш айрим мисоллардагина бўлиб, таълим жараёнининг ташкил қилувчи тизимни ҳақиқий бўғинига айланмаган эди. Шунинг учун таълим олдида қўйилган ижтимоий буюртма тўла бажарилмаслиги ва биз тайёрлаётган мутахассисларнинг ишлаб чиқариш давлат ва жамият талабларига тўла жавоб бера олмасликлари табиий.

Энди шу бешта бўғинни узвий боғлиқлигига асосланган шахс камолотини, ёшлар, мутахассисларнинг маънавий-амалий сифатларини давлат ва жамият, ишлаб чиқаришдаги ҳаётини жараёнларда бунёдкорона иштирок этиши асосида шакллантиришга қаратилган таълим-тарбия жараёнига ўтиш лозим.

Бу ишларнинг миллий ғоя, миллий мафкура асосида маънавий инсоний йўналтирилиши ҳақида Президентимиз И. А. Каримов 2000 йил июн ойида “Фидокор” газетаси муҳбири билан “Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман” мавзусидаги мулоқотларида: “Эндиги энг долзарб вазифамиз - бу жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукамал очиб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат”-, деган эдилар. Бу ишни амалга ошириш учун эса таълим мазмуни, унинг структураси, таълим жараёни янада такомиллаштириш, талабаларнинг фаолиятларида ўзгаришлар бўлиши лозим. Ҳар бир ўқув фани бўйича таълимнинг мазмунини структурасига таълимнинг амалий-маҳсулий фаолияти олиб кирилиши керак. Бу мулақо мустақил иш формасида эмас, ёки бошқа адабиётлардан ўрганиш эмас. Бу ўқув фани дастуридаги шундай бўғинки, уни амалий-ижодий фаолиятда тўлғазиш мумкин. Бу бўғинни аудиторияда ўтиш ҳам мумкин эмас. Бу бўғин ҳар бир фан ўқитувчиси томонидан ўқув фанининг амалий ижодий

объектларида бажариладиган қилиб танланади. Бу ўқув фан ёки ҳаётий янгиликларга олиб келувчи бўгин бўлиши керак. Бу бўгинни фан йўналиши ва ўқитиш мақсадига қараб турли усулда танлаш мумкин. Масалан Университетларнинг биринчи икки йилида умумий амалий-ижодий характерга, иккинчи босқичда соҳа мутахассислик амалиётидан, учинчи босқичда эса муаммоли йирикроқ характерга эга бўлиши лозим. Аммо бу бўгин абстракт моделлар билан ҳам ҳаммавақт алмаштирилмаслиги, балки кўпроқ ҳаётий характерга эга бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай амалий-маҳсулий бўгинлар ҳар бир ўқув фани дастурида бир нечта бўлиши ва уларнинг бажарилиши катта ютуқ сифатида талабалардан қабул қилиниши лозим. Бу маълум соатларда аудиторияда дарс жадвали орқали ҳатто айрим ҳолларда кунлик асосида қабул қилиниши керак. Ҳатто ҳар бир фан ўқитувчининг фаолияти айрим илғор университетлар тажрибаларида худди шундай соатлар йиғиндиси билан белгиланади ва у зачет вақти деб айтилади. Чунки профессор-ўқитувчидан ҳам, талабадан ҳам катта маҳорат, билим, малака ва ҳаётий кўра билишни талаб қилади.

Амалий маҳсулий топшириқларни якка ёки гуруҳ характерига эга бўлиши мумкин. Ҳар бир ўқув фанини эгаллаш ўрганиш эмас, балки эгаллаш якуний системалаштириш ҳисоботи билан якунланади. Бунда талаба ўқув фанини тугал тасаввур қилишига уни онгли эгаллашга ўрганади.

Амалий-маҳсулий топшириқлар мустақил иш формаларига ҳалақит бермайди. Улар ўз ўрнида зарурат бўлганда ишлатилаверади. Бу иш олий ўқув юртларида, хусусан университетларда юклама соатлари кетидан қувишга чек қўяди. Чунки юклама аслида профессор-ўқитувчининг иш кўрсаткичи талабани, бўлажак мутахассиснинг билими, онги, савияси, истиқболни кўра билиш маҳорати ва тарбиясидир. Ҳа, шу жараён ҳақиқий тарбияни ҳам ўз ичига олади. Чунки амалий-маҳсулий топшириқ бўгинларида илмий-амалий, иқтисодий, экологик маънавий-инсоний сифатлар амалда бажарилиши билан бирга инсоннинг асл маънавий -маҳсулий сиймолик моҳияти ишга тушади.

Аслида ҳақиқий тарбия ана шудир. Ҳамма ўқув фанлари шундай структуравий жараёнга ўтгач, ҳозирги ўқув режасидаги машғулотлар жадвалларидаги вақт тигизлигига чек қўйилади.

Мавзу буйича таянч сўзлар:

Антик педагогика, донишмандлик педагогикаси, баркамол авлод, фозил инсон, инсонпарварлик, амалий фаолият, ижодий маҳсулий фаолият.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни. 1997й., август.
2. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. Т. 1997.
3. Ўзбек халқ педагогикаси антологияси. Т."Ўқитувчи". 1995. 2 жилд. Т. 1999.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.1997.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида. Т. 1997.
3. Каримов И. А. Баркамол авлод орзуси. Т. "Шарқ". 1999.
4. Каримов И. А. "Туркистон" газетаси мухбирининг саволларига жавоблари 1999й, 3 февраль.
5. Каримов И. А. "Миллий мафкурамиз, миллатни миллат, халқни халқ қилишга хизмат қилсин". Т. "Тафаккур"№2. 1998.
6. Каримов И. А. Буюк келажак сари. Т. 1998.
7. Каримов И. А.Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998.
8. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т. 1994.
9. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. 1995.
10. Каримов И. А. "Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман". Т. 2000.
11. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули. Т.1999.
12. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни. Т. 1997.
13. Ўзбекистон Республикаси "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" Т. 1997.
14. Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг Концепцияси.
15. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. 1992.
16. А. Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.Т. 1996.
17. Беруний. Рухият ва таълим-тарбия ҳақида. Т. 1992.
18. А. Иброҳимов. (муаллифдош). Ватан туйғуси. Т. 1997.
19. Кайковус. Қобуснома. Т. 1994.
20. Мунавваров А. К. Педагогика. Т. 1996.
21. Мусурмонова О. Ўқувчиларнинг маънавий маданиятини шакллантириш. Т.1993.
22. Мусурмонова О. Оила фаровонлиги – жамият тараққиёти мезони. Халқ таълими жур.6-сон. 1998.
23. Маҳкамов У . Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т. 1994.
24. А. Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т. 1983.
25. Нишоналиев У., Турсунов И.Педагогика курси.Т. 1996.
26. Очилов М. Университетлар тизимида педагог ходимлар тайёрлаш муаммолари."Таълим тарбия журнали". 6-сон. Т. 1997.
27. Одоб бўстони - ахлоқ гулистони. Т. 1994.
28. Педагогика. (Т. А. Ильина таҳрири остида). Қўлланма. М. 1984.
29. Паҳлавон Маҳмуд. Рубоийлар. Т. 1979.
30. Педагогика. Ўқув қўлланма. Т. 1996.
31. Педагогика. Курс лекции. М. 1984.
32. Тошмуродова Қ. Таълим-тарбияни режалаштириш хусусиятлари. Т. 1993.
33. Ёдгоров Р. Оила тарбиясида отанинг ўрни. ТошДУ тўплами. 1996.
34. Узоқов Х., Ғозиев Э., Тожиёв А. Оила этикаси ва психологияси. Т. 1992.
35. Ўзбек педагогикаси тарихи (қўлланма). проф. А. Зуннунов таҳрири остида. Т. 1997.
36. Ўзбегим. Ватан сериясидан.Т. 1992.
37. Ғайбуллаев Н. Р. ва бошқалар. Педагогика. Университетлар учун дастур. Т.1996.
38. Ғайбуллаев Н. Р.Таълим-тарбиянинг амалий йўналиши. Т. 1986.
39. Ғайбуллаев Н. Р. Баркамоллик, маҳсулдорлик-тараққиёт калити. Т. 1995.
40. Ғайбуллаев Н. Р. Аджи-Асманов Р., Шарапов Ш. Педагогика-реформаческие пути совершенствование под-готовки будущих специалистов в Вузе.Т. 1991.
41. Ғозиев Э. Психология. Ўқув қўлланма. Т. 1994.

42. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. Т. 1990.
43. Ғозиев Э. Педагогик психология асослари.Т. 1997.
44. Ғайбуллаев Н. Р., Ёдгоров Р., Ждаркин Л. П., Тошмуродова Қ., Мамақулова Р., Ахророва З., Рuzиматов Э. Ижтимоий ислохотлар ва таълим-тарбия. Т. 1995.
45. Воспитание и развитие детей в процессе обучения.М. 1981.
46. Юсупов Э. Маънавият асослари.Т. 1998.
47. Браймон Саймон. Общество и образование. М.1989.
48. Франк В. Человек в поисках смысла. М. 1990.
49. Соклова Я. и др. Методология и методы педагогического исследования. М.1989.
50. Қаюмов А. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино.Т. 1987.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3

«ПЕДАГОГИКАНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1-Мавзу. Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари.	6
2-Мавзу. Миллий ғоя, миллий маффуранинг педагогик асоси ва инсоннинг нодир бетакрорлиги. Мутахассислик....	17
3-Мавзу. Тарбияда шахс ривожланишининг биологик ва психологик асослари.....	25
4-Мавзу. Илмий педагогик тадқиқот методлари. Педагогик жараён ва мутахассислик.....	30

ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ

5-Мавзу. Тарбия жараёни ва тарбия усуллари.....	38
6-Мавзу. Маънавий сифатлар. Ахлоқ, яхши хулқлар. Мустақил фикрлашни тарбиялаш. Мутахассислик ахлоқи.....	46
7-Мавзу. Виждон ва уни тарбиялаш. Ҳуқуқий тарбия. Ўз касбига, мулкига, табиатга виждоний муносабат.....	64
8-Мавзу. Фикр тарбияси. Касбий фикрлаш.	68
9-Мавзу. Ақл тарбияси.....	73
10-Мавзу. Меҳнат ва касб тарбияси. Меҳнат этикаси ва эстетикаси. Жисмоний тарбия.....	80

ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ (ДИДАКТИКА)

11-Мавзу. Таълим жараёни ва мутахассислик.	85
12-Мавзу. Таълим мазмуни. Ўқув режалари, дастурлари, дарсликлари ва касб.....	90
13-Мавзу. Таълим тамойиллари (принциплари).....	100
14-Мавзу. Таълим методлари ва воситалари.	104

15-Мавзу. Таълим-тарбиянинг замонавий ташкилий шакллари.....	111
16-Мавзу. Ёшларнинг маънавий-интеллектуал сифатларини аниқлаш ва рағбатлантириш усуллари.....	118
17-Мавзу. Таълим тарбия жараёнини ташкил қилиш Бошқариш тизими ва ишлаб чиқариш.....	123
18-Мавзу. Оилада тарбия асослари.....	131
19-Мавзу. Педагогик маҳорат асослари.....	147
20-Мавзу. Педагогик ғоялар ривожининг тарихи ва таълим-тарбияни замонавий концепцияси.....	153

Марказ

Босишга рухсат этилди 15.08.2000 й. Бичими 60X84^{1/16}. «TimesUZ»
харфида терилиб, офсет усулида босилди. Босма табоғи 10,3.
Нашр ҳисоб табоғи 9,8. Адади 5000. Буюртма №216.
Баҳоси шартнома асосида.

Кўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДК, ДИТАФ босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор кўчаси, 171 уй.

